

8
15(079)
У F-54

+

ПСИХОЛОГИЯ УЎҚИТИШ
МЕТОДИКАСИ

15(099)
F57

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Э.Ф. Фозиев, Р.Ю.Тошимов

ПСИХОЛОГИЯ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

*Психология мутахассислиги бакалавр босқичи
талабалари учун ўқув қўлланма*

Тошкент — 2005

~~TVBPI kutubxonasi
OIROATXONASI
Angren sh.30832~~

~~Тошкент
№ 264847~~

Уқув қўлланмада психология фанини ўқитишни назарий ва амалий муаммолари бўйича маълумотлар мужассамлаштирилган. Унда психология ўқитишни аҳамияти, вазифалари, принциплари ва тадқиқот методлари юзасидан ахборотлар кенг қўламда ўз аксини топган. Материалларнинг аксарияти умумий психология, педагогика психология, ёш психологияси, умумий психодиагностика соҳаларини ўқитишга оид маълумотлар умумлаштирилган.

Уқув қўлланма психолог талаба, аспирантлар ўқитувчиларга мўлжалланган.

Маъсул муҳарир: ЎзМУ Ижтимоий психология кафедраси доценти М.М.Маматов.

Такризчилар: ЎзМУ Ижтимоий психология кафедраси доценти вазифасини бажарувчи психология фаолар номзоди Х.А.Рухиев Низомий
ТДПУ педагогика ва махсус психология факультети декани, психология фанлар номзоди Ф.Ҳайдаров.

389113

МУҚАДДИМА

Республикамизда юз бераётган туб ўзгаришлар психологик билимлардан мутахассислар тайёрлашда унумли фойдаланишни тақозо этмоқда. Давлат томонидан ишлаб чиқарилган "Таълим тўғрисидаги қонун", "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" сингари ҳужжатларни амалиётга татбиқ этиш учун бўлғуси мутахассисларни давр талабига биноан тайёрлаш муаммосини кун тартибига киритмоқда. Худди шу боис психолог кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш учун мутахассисларни психология ўқитиш методикаси бўйича билимлар билан қуроллантириш ижтимоий зарурат бўлиб ҳисобланади. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, фанларни ўқитиш методикаси мураккаб ўқув предметлари қаторига кириб, кенг кулашдаги маълумот умумлашмасини ҳамда синтетик ақлий фаолият мажмуасини ўзда мужассамлаштиради. Ҳозирги даврдаги психология фанида юз бераётган методологик ўзгаришлар, диалектикани чекланганлик хусусияти, неосферавий алоқаларни акс эттириш жараёнига таъсири, бетартиб ҳаракатларнинг борлиқдаги роли масалалари психология ўқитиш методикаси предметини қайтадан таҳлил қилишни талаб қилади. Худди шу сабабдан объект — субъект, субъект — субъект муносабатларининг психологик механизмларини атрофлича очиб беришни, шунингдек, таъсирланишнинг ўзига хос хусусиятларини ёритишни, аниқ, ишончли далиллар келтиришни муайян даражага кўтариши лозим. Бизнингча, қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

1. Психологиянинг ҳозирги замон методологиясидан келиб чиққан ҳолда шахслараро муносабатларни жамият ва табиат ўртасида алоқани оқилона йўлга қўйиш:

2. Шахсга ёндашишни ҳозирги замон талқинига асосланган ҳолда камолот тўғрисида мулоҳазалар юритиш (мурғаклик — одам — инсон — шахс — субъект — комил инсон):

3. Инсон шахсини шакллантириш тўғрисидаги илмий психологик қонуниятлар, унга таъсир этувчи ижтимоий психологик омиллар тизимини инобатга олган ҳолда назарий умумлашмаларга асосланиш:

4. Психология принципларини ҳозирги замон талқинига биноан мавзулар моҳиятини ёритиш ва шахсга таъсир

ўтказиш коэффициентини аниқлаш, такомиллаштириш имкониятлари кўпёқдамалик эканлигини эътиборга олиш:

5. Инсонга самарали таъсир ўтказувчи инновация методлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўқитиш жараёнини амалга ошириш:

6. Педагогик технологиянинг психологик асослари ва уларнинг талқини юзасидан умумлашган маълумотлардан вазиятга, шароитга қараб унумли фойдаланишни ташкиллаштириш:

7. Таълим ва тарбия қонуниятлари, принциплари, ривожланишни ҳаракатлантирувчи омиллари бўйича умумийлик мавжудлигига иқдор бўлган ҳолда шахсни шакллантиришга киришиш:

8. Шаклланишнинг индивидуал — типологик хусусиятларини эътиборга олиш ва таъсир ўтказишни омилкор йўлларини татбиқ этиш:

9. Тараққиётдан илгарилаб кетиш феноменал ҳодисасини ўқитиш жараёнида диққат марказида тутиш, шунингдек, таълим тараққиётни эмас, балки тараққиёт таълимни ўз кетидан етаклашга алоҳида эътибор қилиш:

10. Мустақил фикрлаш, ўзини ўзи кашф этиш, ўзини ўзи намोён қилиш сингари гуманистик ғояларга садоқатлилиқ олий таълимнинг етакчи омили эканлигини унутмаслик ва ҳоқазо.

Психология ўқитиш методикаси соҳаси ўз ичига фаннинг методиклик муаммолари, масалалари, унинг илмий — услубий жиҳадлари, тармоқларининг ўзига хос хусусиятлари, мавзу мавзунини ўқитишнинг иккиёқлама ҳислатга эга эканлиги, касбий — амалий кўникма, малака таркиб топтиришнинг психологик тўғри ва тўсқари алоқанинг самарадорлигини ошириш йўллари, қанчалар фақлиятидаги яқинлик ва дистанциянинг фан психология жиҳадларини қамраб олади.

Психология ўқитиш методикаси барча фан тармоқлари юзасидан жиҳадларини ўқитиш ва шахслараро муносабат ўрнатилиши юзасидан жиҳадлари, усуллари, малакалари билан бўлаётган жиҳадларини қуроллантириш функциясини ўзига олади. Педагогик жиҳадлар инновация, вазият, шароит, муаммо хусусиятларини шакллантириш психология ўқитиш методикаси предметига кирди. Бу жиҳад масалалар моҳияти навбати билан очиқ бўлади.

1 БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ҲҚИТИШНИНГ НАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ

1.1. ОЛИЙ ҲҚУВ ЮРТЛАРИДА ПСИХОЛОГИЯ ҲҚИТИШНИНГ ЯНГИ ГУМАНИСТИК КОНЦЕПЦИЯСИ

Психология фанида гуманистик ғояларни тадқиқот қилиш ишлари чет элларда, асосан, АҚШда "Гуманистик психология" деб номланган мустақил соҳада, илмий йўналишда (Ш.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Олпорт кабиларнинг асарларида) ўз ифодасини топган эди. Мазкур йўналиш намояндаларининг таълимотларида шахснинг ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи фаолаштириш, ўзлигини англаш (ўзини ўзи англаш), ўз ички имкониятларини тўла рўбга чиқариш ғоялари акс этган бўлиб, инсонларда адолат туйғуси, виждонлилик, инсоншарварлик, маслак, гўзаллик ва ҳаққонийлик ҳисларини шакллантиришга қаратилгандир.

Гуманистик психология соҳасининг муҳим жиҳатларидан яна бири — бу шахснинг мавҳум (абстракт), пассив инсон сифатида тадқиқот объекти сингари тасаввур этмасдан, балки унинг ҳамкорлик фаолияти, шахслараро муносабатнинг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигини тан олинганликдан иборатдир. Лекин бу таълимотнинг заиф томонлари ҳам мавжуд бўлиб, у нарса инсоннинг биопсихологик (биологик омиллар, туғма майл, иқтидор аломатлари, темперамент) шарт — шароитларнинг ролига ертиқча баҳо берганлигида намоён бўлади. Ваҳоланки, инсон ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий муҳит меvasи бўлиб ҳисобланади. Шунга қарамасдан, ҳозирги даврда ҳам гуманистик психологиянинг илгор ғоялари, тизими, тадқиқот услублари ўз долзарблилигини сақлаб қолгандир. Гуманистик психология намояндалари тўплаган натижаларини миллий психология, ижтимоий гармония, муайян муҳит, ҳудудий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилиш орқали олий мактаб таълим — тарбиясида гуманистик ғояларни тинчидириш имкониятини яратди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, то ҳозирги дaвpгача республика олий ҳқув юртларида психология ҳқитиш аҳволи замон, ижтимоий тараққиёт, инсоннинг

тайёргарлик даражаси (ақл—заковоти) талабига ҳеч қандай жаноб бермайди. Бу ҳолатнинг бир неча объектив ва субъектив омиллари мавжуддир: биринчидан, олий мактаб кафедраларининг психолог мутахассислари билан таъминланмаганлиги (хоҳиши мавжуд ҳар қандай ўқитувчи сабоқ бермоқда): иккинчидан, олий ўқув юртларида фаолият кўрсатаётган психологлар малакасини ошириш ишлари яхши йўлга қўйилмаганлиги: учинчидан, курсларда маърузалар катта гуруҳ тизимида ўқиладиганлиги: тўртинчидан, қўшимча машғулотлар ва талабалар билан индивидуал ишларни ўтказиш учун факультетларда зарур шарт—шароитлар яратилмаганлиги: бешинчидан, дарсликлар, ўқув қўлланмалар етишмаслиги: олтинчидан, аксарият психология соҳаси бўйича оммавий тарзда дастурлар чоп этилмаганлиги: еттинчидан, психология фанига нисбатан панжа остидан қараш ҳолатининг учраётганлиги (иккинчи даражали предмет сифатида): саккизинчидан, олий таълим вазирлиги қошида психология фани ва кадрларнинг мувофиқлаштирув кенгаши мавжуд эмаслиги ва ҳоказо.

Юқорида санаб ўтилган негатив ҳолатларга қарамай, психология фанини ўқитишни такомиллаштириш, таълим самарадорлигини ошириш мақсадида қатъий принципга, муайян хусусиятга эга бўлган концепция ишлаб чиқилди. Унинг асосий моҳияти қуйидагиларда ўз ифодасини топгандир.

1. Фан ўқитишда ҳар қандай илмий концепцияга оқилона ёндашиш ва таҳлил ўтказишни амалга ошириш, Чунки илмий психологик йўналишлар ғарб, шарқ, буржуа, идеалистик сингари “ёрликлар” остидан талқин қилиш айтилишига айланган эди. Бугун ана шу қарашлар, концепциялар моҳиятини қайтадан кўриб чиқиш, бир доирадаги талқиндан воз кечиш, у ёки бу назарияларни талабаларнинг ўзи ҳал қилишларига шароит яратиш, ўқитувчи—профессорлар шахсий нуқтаи назарини мажбуран ўтказишдан сақлаш. Ана шу тариқа, биз жаҳон психологлари яратган дурдоналар билан талабаларнинг ўзи танишиш имкониятларига сунъий ғов яратилган эди.

2. Жаҳон психологияси фанининг ўнлаб илмий мактаблари мавжуддир. Жумладан, бихевиоризм, гештальтпсихология, ассоционизм, психоанализ, вюрцбург,

психогенетик, эмпиризм, когнитивизм, гуманистик психология ва бошқаларнинг илмий — методологик, илмий — назарий, эмпирик — амалий жиҳатидан нуқсон кўрсатмасдан, балки энг оқилона томонларини амалиётга тўғри қилиш тавсияномасини ишлаб чиқиш.

3. Жаҳон психологиясида яратилган методлар, методикалар, тестлар, анкеталар, замонавий аппаратлар, лаборатория машғулотлари ўтказиш шартнома, тренинг, практикум, психологик кабинетни жиҳозлаш услуги, дарслик ва кўлланмаларни маҳаллий шароитга мослаштириш ва синиб кўриш ишларини кенг кўламда йўлга қўйиш орқали инсоннинг муайян хусусиятини тўла очиш имкониятига эришиш.

4. Психологиянинг предмети ва объекти мавҳум шахс, ҳодиса, ҳуқ — атвор, фаолият ва муомалага қаратилмаслиги, балки реал инсон, муайян ёш, аниқ жинс хусусиятлари келишидан маълумот беришга йўналтиришлиги мақсадга мувофиқ. Ана шу жараёндагина табиатга ва жамиятга муносабатини шахс билан, фавқулоддаги вазият билан узвий боғлаб ўрганиш имконияти яратилади. Ушбу муаммоларни ҳал қилишда биосфера ва неосферадан келиб чиқиш жоиш. Назарий муаммонинг амалий турмуш билан алоқасини оқилона тушунтириш ва яққол намуна келтириш орқали уларга шарҳ бериш талқинини янада жонлантиради, инсоний фазилат, ҳислат ва сифатлардан андоза олишга талабани оштиради.

5. Психология соҳаларининг ҳар бирида ҳам марказий тўғри инсон шахси бўлганлиги учун уларнинг ўртасидаги қонуний, шарт — шароит хусусиятлари шу инсонга системали ёндашишни тақозо қилади. Мазкур ёндашиш шахснинг кўп қирраларини турлича вазиятларда рўй бериш орқали аниқланиши, унинг туғрисида ишончлироқ маълумот олиш шароитини юзага келтиради, Мавзулараро алоқани яқин равишда амалга ошириш инсоннинг алоҳида хусусияти, фазилати, кечинмалари, ҳолатлари, ҳис — туйғулари, иродавий сифати, иқтидори, қобилияти, қизиқиш ва эҳтиёжини яхлит олиб қараш имконини вужудга келтиради. Шахс учун ўзини ўзи такомиллаштириш воситаларидан унумлироқ фойдаланиш сари талабани оштиради.

6. Психология соҳасининг ҳар қайсиси реал шахсининг индивидуал (услуб, сезгирлик, таъб, хусусият, илчанлик) ва типологик (олий нерв фаолияти тоифаси, қонуният, хусусияти, тугма ман, темперамент, ички имконият ва бошқалар) хусусиятларининг намоён бўлиши ҳодисаси тадқиқ қилинади. Таълим жараёнини гуманизациялаш эса ҳар бир талабанинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш, маълумотни қабул қилиш тезлиги тушуниш даражаси материалларни хотирада сақлаш имкониятидан келиб чиққан ҳолда ёндашини талаб қилади. Токи талабани ўзлаштириш суръати, жавоб реакцияси, ақлий имконияти ўқитувчи томонидан тўғри ҳисобга олишга эришилсин.

7. Психологик билимлар билан чуқурроқ танишиш мақсадида иқтидорли, яхши ўзлаштирувчи, бўш ўзлаштирувчи талабаларнинг барча тоифалари билан индивидуал ишлаш жадвалини тузиш ва унда уларнинг ҳар бирининг диққат кўлами, хотира хусусиятлари, фаҳм—фаросат ҳажми, фикр юритиш доирасини эътиборга олиб, тошшириқ миқдори, мураккаблиги, шуғулланиш вақтини белгилаш олий мактабда гуманистик юнни қарор топтириш ишига хизмат қилади.

8. Курс ва битирув мавзуини танлашда талабаларга эрк бериш, уларни ёқтирган, қизиқтирган соҳаларга жалб қилиш: мазкур жараёнда уларнинг имконияти, иқтидори, ижодий фаолияти, ёзма нутқ қобилиятини ҳисобга олиб муддат белгиланиш ва талабчанликка дифференциал муносабатни амалга ошириш маъқул. Фақат мана шу йўллар билангина уларнинг шахсиятига нисбатан ҳурмат туйғусини намоиш қилиш мумкин.

9. Реақция системаси синовлари жараёнида талабаларнинг индивидуал—типологик, ёш хусусияти, жинсий тафовути, қизлик ифпати, ибоси, ҳаёси: йигитлик гурури, шайли, масъулиги, турмуш тажрибаси, фанқулағлиги психологик ҳолатларга эътибор бериш инсонпарваране тоқсини инобатта олишни яққол намунаси ҳисобланади.

10. Яққол психологияси фанининг ютуқлари илмий концепцияларни таъби психологик ҳолатга мослаштириб баён қилиш, туланиш дурӯчалардан реал шахсининг амалиётда фойдаланиш пўларини ўқитиб ўтиш, билимларни пухта,

баридорор ўзлаштириш имкониятини туғдиради. Билимларни ўзлаштиришда миллий психологик қонуниятлар, вазелиялар, қадриятлар, стереотиплар, идентификация, ашорденция, антиципация, аттракция, рефлексия категорияларининг роли ва аҳамиятига эътибор бериш этнопсихологик хусусиятларни ҳисобга олиш аини мӯддоодир. Гуманистик ўқитиш йўлларида бири — ўқитувчи билан талаба ўртасида ҳамкорлик фаолиятини вужудга келтириш, умумий ўқиш фаолиятини ҳамкорлик жараёнига айлаштиришдан иборатдир. Бу ҳолатда талаба маълумотларни тингловчи ролидан унинг ҳамкорликда эгаллаш функциясини бажарувчи шерик даражасига ўсиб ўтади. Аввал тақлид, кейин идентификация ва охирида рефлексия йўллари билан билимларни ўзлаштириш фаолияти доирасини кенгайтиради.

Ўқитишнинг гуманистик йўллари хилма — хил бўлиб, улардан энг самарадор бўлганлари муаммоли ўқитиш, сугестезия, эвристик, программалаштириш, ўзини ўзи бошқариш, ақлий фаолиятнинг босқичли амалга ошириш, назарий умумлаштириш (умумлашмадан яққоллик сари) жаҳон психологиясида кенг кўламда қўлланиб келинмоқда.

1.2. ЎҚИТИШНИНГ ЯНГИ УСЛУБИ ТАВСИФИ

Юртимизда юз бераётган улкан ўзгаришлар барча соҳаларга, шунингдек, олий таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Эски ижтимоий муносабатлар шакллариининг бузилиши ва янги демократик ҳаёт тарзининг вужудга келиши шахснинг ижодий фаоллигини талаб қилади. Ижодкор, фаол, мустақил фикрловчи шахсни тарбиялаб вояга етказиш учун олий таълимда муҳим ўзгаришлар ва қайта қуриш ҳаётин зарурат бўлиб қолмоқда. Шу билан олий мактабда туб ўзгариш яшаш, фаол, ижодкор, ақл — заковатли, зиёли мутахассисларни тайёрлашнинг илмий асосларини яратиш қатор фанларнинг вазифаси бўлиб ҳисобланади. Таълим жараёнида шахсни вазирол тоғтиришнинг шарт — шароитларини белгилаш сингари мураккаб вазифани ҳал қилиш психология фанининг тадқиқот объекти ва мавзуйига киради.

Узоқ давр таълимнинг психологик концепцияси шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатларига фақат бир томонлама

ёндашилган, яъни таълим жараёни инсоният томонидан топилган билимларни ва амалий кўникмаларни ўзлаштириш, деб қаралиб келинди — ю, лекин бу жараёнда талабаларнинг шахсий ҳаётий нуқтаи назари, фаол ва теран фикрлаши уларнинг интилишлари, ички руҳий имкониятлари, касбий жиҳатлари қарийб ҳисобга олинмай келинди. Таълим жараёнида шахснинг мустақиллиги, чекланганлиги сабабли такомиллаштириш талабалар билимларини мустақил эгаллашга, ижодий фикрлашга, ўз шахсини такомиллаштириш ва индивидуал фаолиятини ташкил қилишда бир қатор қийинчиликлар сезади. Чунки таълим репродуктив ўқиш жараёни негизига қурилганлиги учун ўқитишнинг бошқа шакллари кам самара бериши билан ажралиб турар эди. Шунинг учун ўқитиш жараёнини негизига маҳсулдор фаолият деб тушуниш заминига қуриш орқали талабаларда билимларни ўзлаштириш билан чекланиб қолмасдан, балки уларни комил шахс сифатида шаклланишни, ижодий изланиш кўникмаси, мустақил фикрлаш ўқувини ва касбий малакаларини эгаллашни таъминлаш мумкин. Таълим ижодий ва маҳсулдор фаолиятга айланишида ўқитувчи билан талабалар ҳамда талабаларнинг ўзаро ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитишнинг ушбу шакли (ўқитувчининг талабалар билан ҳамкорликдаги самарали фаолияти, яъни ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолияти) Москва давлат университети педагогика, психология кафедраси ва Ўзбекистон Миллий университети психология кафедраси ҳамкорликда бир неча йиллардан бери тажрибалар ўтказилмоқда. Маълум бўлишича, методологик ва назарий мулоҳазаларимизга кўра, ўқитувчи билан талабаларнинг ҳамкорлик фаолияти уч фаза (давр) дан, саккиз таркибий қисмдан, етти шаклдан ва уч мезондан ташкил топиши мумкин экан. Қуйида ана шу муаммонинг амалий ва татбиқий жиҳатлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳаракат қиламиз, ўйлаймизки, тажриба натижалари олий таълим учун муҳим аҳамият касб этиши, ўқитувчиларда унга нисбатан қизиқиш уйғотади.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти таркибига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ: мотивацион — маънавий, тахминий — қидирув, тахминий — изланув,

Эмоционал — ижройи, назорат — тузатув, ташкилий — тартиблик, ташкилий — предметли кабилар. Ҳамкорлик фаолиятининг шакллари: 1) фаолиятга кириш, 2) мустақил ҳаракатлар, 3) тақлидий ҳаракатлар, 4) мадат ҳаракатлари, 5) ўзини ўзи ташкил қилувчи ҳаракатлар, 6) ўзини ўзи ташкил қилувчи ҳаракатлари, 7) ўзини ўзи қўзғатувчи ҳаракатлар,

Тажрибаларда ўзлаштиришга ижодий таъсир қилувчи талабга шахсининг хусусиятлари ҳисобга олиниди, чунончи: шахсининг юксак мотивацияси, унинг курс жамоасида иштирокчи бўлишга нисбатан интилиши, ўзига ва атрофдаги одамларга юқори даражада талабчанлик, ўспиринларда тартибланганликка нисбатан жараёнининг кучлилиги, қизларда ижтимоий сигналлар тизимининг (нутқ ва тафаккурнинг) ривожланганлиги ва бошқалар. Натижаларнинг кўрсатишича, юқори даражада ўзлаштирувчи талабалар ўқиш моҳиятини яқини ривожланишнинг воситаси деб, паст ўзлаштирувчилар эса ўқиш бўлажак касб учун билим, кўникма ва малака қозониш деб тушунишда ўзаро тафовутга эгадирлар.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг ҳамкорликка шахсий иштирокчилик даражасини ўрганиш мақсадида Люшер, Шнайбергер, Фидлер шкалалари (модификация бизниқи), кузатиш ва суҳбат методлари тажрибада қўлланилди.

Люшернинг саккиз қатор рангли тести инсоннинг ҳаёти ва фаолияти шароитларига нисбатан "шахсий реакция" сени ошқолашга хизмат қилади. Инсонда эмоционал ҳолатнинг ўзгариши, унда рангларга нисбатан муносабатнинг ҳам турлича бўлиши сари етаклайди. Чунки баъзи бир раҳбар шуда ёқимли, айримлари ёқимсиз, бошқалари эса ёқимлироқ ҳис — тушу уйғонади. Рангларнинг орасидан тўрттаси асосий ҳисобланиб, субъектнинг руҳий ҳолатидаги қуйидаги жиҳат ҳақда жабҳаларни ўзида акс эттиради.

1. Тўқ кўк — муносабатлар чуқурлиги, ишонч қўлаб — қувватлаш, мазкур кўринишликни таъминловчи тинчлик ва тирожамликка интилиш ва бошқалар.

2. Кўкимтир яшил — "Мен" ҳимояси, ҳимояланган ўзликнинг эгаллашга интилади.

3. Тўқ сариқ — (апельсин ранг) — қизил — "Мен" кенгайиши (экспансия "Я") — фаол фаолиятга интилиши.

4. Сарик — муносабатларнинг кенгайиши: енгиллаштирувчи иштирокчиларга ва таъсиротларга интилиши.

Тестнинг қолган тўрт хил ранги "қўшимчалар" ҳисобланиб, улар қуйидаги интилишларни фаол, аниқ намоён бўлишларини тавсифлайди.

5. Сноҳранг — сафсар — қарама — қаршилиқларнинг тенглашиши, бир — бирига мос келиши, ҳатто қўшилиб кетиши.

6. Жигар ранг — жисмоний, ҳиссий қулайлик (комфорт).

7. Қора — инкор қилиш, негативизм (деструкция)

8. Кул ранг — босиқлик, одамовилик, қовуша олмаслик (ичимдагини топлик) ва бошқалар.

Люшер тести ёрдамида аниқланган "шахс реакция" си ўқув жараёнининг иштирокчисини шу жараёнга шахсий тортилганлигини эмас, балки унинг фаол фаолиятдаги шахсий позициясини аниқлашга ҳам хизмат қилади.

Спилбергер — Ханин — Ғозиев шкаласи безовталаниш (ҳадиксираш) ҳолатини ўлчашга, зўриқиш вазиятига нисбатан эмоционал реакциясини текширишга қаратилгандир.

Люшер тести ёрдамида безовталаниш (ҳадиксираш тўғрисида) олинган маълумотни Спилбергер шкаласидан олинган натижалар билан таққослаб, сўнг ўқув жараёни объектнинг "шахсий реакциясини" унинг ўқув жараёни вазиятига бевосита алоқадор ёки алоқадор эмаслиги аниқланади.

Ўқув жараёни иштирокчилари шахслараро муносабатлари "психологик муҳит" ни ташкил қилади. Мазкур психологик муҳитни ўрганиш учун Фидлер (Э.Ғозиев модификацияси) шкаласидан фойдаландик. Ушбу шкала қарама — қарши маънога эга, ўн жуфт сўздан тузилган бўлиб қуйидаги кўрсатма ёрдами билан амалга оширилади: гуруҳдаги муҳитни ўзида акс эттирувчи қарама — қарши маъноли сўзлар жуфти берилган: ҳар қайси жуфтдаги "X" белгисини қуйинг шундай қилиб гуруҳингиздаги муҳит

1 2 3 4 5 6 7 8

Дўстона муносабат

Душманлик

Келишувчанлик

Келиша олмаслик

Қониққанлик, мамнуният

Қониқмаслик

Илиқлик

Совуқлик

Ҳамкорлик

Ҳамкорлик йўқлиги

Бу жуфт сўзларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) янада муҳитга алоқадор сўзлар; б) мулоқот муҳитига таълуқли иборалар.

Сўзларни гуруҳга ажратиш туб маъноси билан ўқув жараёнидаги ҳамкорликни янада яхшироқ фарқлашга ёқилон, одилон ва омилкорлик билан баҳолашга зарур шарт – шароитлар ярагади.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг позициясини аниқлашда юқоридаги ҳар учала гуруҳ методлари натижаларига асосланиб иккита бир хил тоифадаги анкета шевалдан унумли фойдаланилди. Улар ўқитувчи ва талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини баҳолашга ва иста – секинлик билан ўзини ўзи баҳолашга ўсиб ўтиш жараёнини шарҳлашга қаратилгандир. Уларнинг ҳар бири 24 тадан ҳукми ўз ичига олган бўлиб, ўқув жараёни иштирокчилари фаолиятининг турли жабҳаларига таъинландир.

Билимларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш махсус тузилган комиссия томонидан синовдан ўтказиш орқали амалга оширилади. Синов олдида ўқитувчи ҳар бир талабани уч хил кўрсаткич асосида баҳолашга ҳаракат қилади: а) талабанинг машғулотга муносабати (жиддийлиги), б) шуғулланиш истаги (хоҳиши), в) шуғулланиш қобилияти нисбонияти.

Синов жараёнида қуйидагилар амалга оширилади.

- гуруҳга (3 ва ундан ортиқ киши) берилган вазифанинг гуруҳий тарзда бажариши, ўқитувчига савол билан фақат бир мартагина мурожаат қилишга ружсат берилиши.

- индивидуал жавоб бериш.

Баҳолаш қуйидаги бу ўлчамлар асосида ўтказилади:

- тўғри тўлиқ жавоб – 4 баҳо.
- тўғри – нотўлиқ жавоб – 3 баҳо.
- нотўғри жавоб – 2 баҳо
- жавобнинг йўқлиги – 1 баҳо.

Ҳамкорлик фаолияти 4 босқичдан ташкил топган бўлиб, у талабаларга ўқитувчининг ёрдам шакллари тадқиқотининг қуйидаги даврларга мос келишини таъминлайди.

Ҳамкорликнинг биринчи фаолияти “психологиянинг тарихи, унинг нимадан баҳс этиши, вазифалари ва аҳамияти” мазмунасидан бошланади. Машғулотнинг мақсади

талабаларда психология фанининг моҳияти, тарихи, аҳамияти тўғрисида тушунча ҳосил қилиш, уларда фанга нисбатан қизиқиш уйғотиш, уларни мавзу устида ижодий, мустақил фаолият уюштиришга ундашдан иборатдир.

Ушбу мавзу бўйича семинар машғулооти биринчи марта ўтказилётганлиги сабабли талабаларда муаммо юзасидан тахминий фикр юритиш имконияти йўқ даражада эканлиги намоён бўлди. Машғулот қуйидаги қисмларга ажратилган ҳолда олиб борилди. Унинг биринчи қисми тавсия қилинган режа асосида улар билан "давра суҳбат" и ўтказилди.

Тажрибада ўқитишнинг савол—жавоб йўсиндаги шаклидан унумли фойдаланилди: А) психологиянинг мустақил фан сифатида вужудга келиши, Б) психология психикани ўрганувчи фан сифатида, В) психологиянинг вазифалари ва аҳамиятининг муҳокамаси (45 минут).

Машғулотнинг иккинчи қисмида талабалар хоҳишига биноан, улар тўрт гуруҳга ажратилди.

Тажрибанинг биринчи қисмида гуруҳчалар ихтиёрийлик тамойили асосида тузилган бўлиб, унда талабалар 4—5 кишидан иборат гуруҳчаларга бирлашгандирлар. Бундан кўзланган асосий мақсад, гуруҳий фаолият учун халақит, психологик тўсиқлардан, яъни уларнинг тасодифий гуруҳчага бирлашишдан сақлаш эди, холос.

Гуруҳчаларда ишгирок қилган синалувчиларга савол бериш орқали улар самарали ҳамкорлик фаолиятига жалб қилинади:

- психология фанига муҳим ҳисса қўшган мутафаккирлардан кимларни биласиз?

- Уларнинг қайси асарларини ўқигансиз?

- Асарлар ва уларнинг аҳамияти ҳақида шахсий мулоҳазаларингиз қандай?

Ушбу жараёнда таълимнинг муаммоли мунозара услуби қўлланилди ва ўқитувчи ҳар бир гуруҳчанинг ҳамкорликдаги фаолияти муҳокамасида қатнашди.

Семинар машғулотининг иккинчи қисмини (15минут) бошлашдан олдин, ўқитувчи тахтага муҳокама қилинадиган барча масалаларни ёзиб қўйиб, буларнинг ҳаммаси ҳар бир гуруҳчага тааллуқли эканлигини таъкидлайди. Синалувчининг фикр билдиришига қўйиладиган талаблар доскага ёзиб қўйилади: фикр мантиқан тўғри тузилган,

фаолият маҳсулдорлигига, мароқлигига ва муваффақиятлигига салбий таъсир кўрсатади.

Иккинчи босқичдан кейин гуруҳий муҳитда сезиларли даражада талабалар ўртасида дўстона муносабат кўрсаткичи ($M-3,6$ дан $M-2,6$ га) ижобий томонга ўзгара борган. Шунинг учун талабалар ҳамкорлиги кўлами кенгайди, лекин ҳали фаолият самарадорлигига ва муваффақиятлигига нисбатан муносабат ўзгаришсиз қолади. Бизнингча, бунга асосий сабаб иккинчи босқичда талабаларнинг гуруҳга бўлиниши ўқитувчи ташаббуси орқали амалга оширилишидир.

Учинчи босқичда фаолият муваффақиятлигида кескин ижобий ўзгариш кўзга ташланади. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкин, гарчи бу сафар ўқитувчи уларни гуруҳчаларга алифбе бўйича ажратган бўлса — да, лекин улар бундай бўлинишига бир оз кўникканлиги учун фаолиятга қизиқиш кучайган, унинг маҳсулдорлиги ортиши натижасида талабаларда ўз ишларидан қониқиш ҳисси вужудга кела бошлаган. Мулоқот ва муомала доирасида ҳам улар ўзаро келишиб кенг ҳамкорлик қилишга эришганлар.

Тўртинчи босқичдан сўнг ўтказилган тажрибалар гуруҳдаги психологик муҳит ижобий деб баҳоланишга имкон яратади. Мазкур босқич охирида талабалар ҳамкорлиги янада кенгайди, улар ўзаро келишиб ишлашга, бир — бирини қўллаб — қуватлашга ўргандилар, натижада ҳамкорлик фаолияти уларда қизиқиш уйғота боради. Фаолиятнинг маҳсулдорлиги ўқиш жараёнидаги муваффақиятлар зеркилиши аста — секин камайтириш, натижада фаолият билан шугулланиш мароқли бўла бошлади. Бунинг таъсирида талабаларни гуруҳдаги муҳит қизиқтира бошлади. Шунинг учун тажриба гуруҳи талабаларда психологик муҳит кўлами ва фаолият тизимида ижобий ўзгаришлар юз берди.

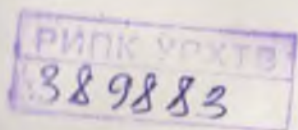
Шундай қилиб, ҳамкорликда ўқитувчи тажриба гуруҳи талабаларининг мустақил фаолиятини ташкил қилишга кўпроқ эътибор қаратади, таълимда машғулот хусусиятига биноан қизиқарли шакл ва услубларни қўллайди, уларнинг ҳамкорлигини ташкил қилади, ижодий фикрлашга, фикр алмашишга кенг имконият яратади. Шу боисдан ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлиги ўқитишнинг янги шакли

аёбишга тула кафолат беради, иштирокчининг ижодий
ишларини сари етаклайди.

1.3. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ПСИХОЛОГИК МУАММОЛАРИНИ ТУШУНТИРИШ

Педагогик ва психологик адабиётларда таълимни
тўғри йўналдириш, ўқув – тарбия жараёнини оптимал –
иштириш, ривожлантирувчи таълим, таълимнинг фаол янги
(инновацион) методлари, муаммоли ўқитиш методи,
Программалаштириш таълим каби атамалар негизда ўнлаб
пиёрилар, ёндашишлар тўғрисида маълумот берилган. Ҳар
қайси концепция ўз замонаси учун илмий прогрессив ғояни
назарга сурган ва таълим – тарбия жараёнининг
самарадорлигини муайян даражада оширишга хизмат қилиб
келган. Лекин уларнинг ҳар бири алоҳида илмий услубий
фиҳратдан таҳлил қилинса, ўзининг бир томонламалиги билан
манғулликка дахлдор эканлиги кўзга яққол ташланади. Бундай
умумий нуқсоннинг асосий сабаби педагогик технологиянинг
барча таркибий қисмларининг ҳам назарий мулоҳазада, ҳам
амалий фаолиятда қамраб олинмаганлигидир.

Ушбу камчиликни келтириб чиқарувчи бош омил –
таълим (тарбия) жараёнига субъект (ўқитувчи) сифатида
мақом (статус) ва рол бериб келинганлигидир. Бинобарин,
таълим – тарбия жараёни бир тамонлама таъбир ўтказиш ва
аябдорот (маълумот, билим) узатиш, ҳар хил хусусиятли
шароитлар шакллантириш тамойилларига бўйсунди –
рилгандир. Натижада таълим – тарбия жараёнининг
иштирокчилари ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида тенг
ҳуқуқийлик бўзилиши юз берганлиги туфайли бирининг
иядорчилиги устидан устуворлиги ҳукмронлиги қонуний
аҳамият касб этган. Ўқувчилар (талабаларнинг эҳтиёжи, ўқув
мотивлари табиий майллари истеъдоди, салоҳияти, савияси,
ўқувчи) эҳти мазкур жараёнда ҳисобга олинмаган. Таълим
тарбия жараёнида субъект (ўқитувчи) – субъект (ўқитувчи
ёки талаба) муносабати яратилмас экан, самарадорлик
бузилакча (ижодий) фикрлаш тўғрисида гап бўлиши мумкин
эмас.

Бизнингча, педагогик тизим ва унинг технологияси шартли равишда қуйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлиши мумкин:

- таълим – тарбия иштирокчилари (ўқитувчи ва ўқувчилар) шахсиятига қўйиладиган ижтимоий талаблар (жамиятнинг комил инсонга нисбатан эҳтиёжи).

- ҳамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги даражасига нисбатан ижтимоий эҳтиёж (бюрутма).

- таълим ва тарбия жараёнининг мақсади.

- таълим ва тарбия жараёнининг мазмуни, моҳияти.

- таълим ва тарбия жараёнининг амалга ошириш воситалари (методлар, усуллар, техник воситалар, дарсликлар, қўлланмалар ва ҳ.к):

- таълим ва тарбия жараёнини индивидуаллаштириш ёки дифференциаллаштириш:

- реал шароит, фавқулоддаги вазият, иккиёқлама (ўқитувчи билан ўқувчилар хоҳиши) иштиёқини ҳисобга олиб технологик ўзгартиришлар киритиш.

- Ижодийлик, ихтиёрийлик амалиётининг назариядан устуворлиги муаммоси бирламчи эканлигига риоя қилиш кабилар.

Таълим – тарбия мазмуни то ҳозирги кунгача коммуникация, яъни бирёқлама ахборот узатиш (ўқитувчи ахборот манбаи, ўқувчи эса уни қабул қилувчи) асосида қурилиб келинмоқда, ваҳоланки, у коммуникация (узатиш, таъсир ўтказиш), интеракция (ўқитувчи билан ўқитувчиларнинг ўзаро таъсир ўтказиши), перцепция (инсонни инсон томонидан идрок қилиш, яъни ўқувчиларнинг ўқитувчи ёки ўқитувчининг ўқувчи томонидан идрок қилиш) сингари таркиблардан иборат бўлиши лозим. Илғор педагогик технологияга асосланган ривожланган мамлакатларнинг педагогик тизими тажрибаси амалий қўникмаларни назарий билимлардан устунроқ (60% ва 40%) бўлишни тасдиқламоқда. Биринчи гадаги вазифа – таълим – тарбия мазмунини давр, замон талабига мослаштиришдан иборатдир. Таълим – тарбия фаол, инновацион, ирақланавий йўللарни ўқув фанларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда яратиш ва уларни (ўқувчи,

талаба ёшига, жинсига, фавқулоддаги вазиятга биноан) амалиётга татбиқ этиш.

Педагогик тизимни такомиллаштириш ва педагогик технологияни таълим — тарбия жараёнига муваффақиятли татбиқ этиш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш керак:

- Ҳаётда ўқитувчи ва ўқувчи (талаба) шахсини:
- Ҳаёт — инсон — шахс — индивидуаллик — субъект — объект инсон шаклида шакллантириш:
- Ҳаётда ўқитувчи профессияграммаси (психологияграммаси) ни талаба талабига биноан яратиш:
- Ҳаётда ўқувчи (талаба) савияси, шахси, характери, истеъдоди, интеллект, хулқи, малакаси, иродаси, эҳтиёжи, мотиви ва ҳис — туйғусини баҳолаш тестларини ишлаб чиқиш:
- Ҳаётда ўқувчилар (талабалар) ва ўқитувчиларда муайян қисматлар, хислатлар, сифатлар, хусусиятларни шакллантириш учун тренинг, ишбилармонлик ўйинлари, психодрама, фикрлар жанги ва махсус машқлардан унумли фойдаланиш:
- Ҳаётда ўқитувчи малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш усулларини такомиллаштириш, уларда ижодий изланишларни шакллантириш.
- Рейтинг, тест, модель тизимлари самарадорлигини оширишда бошқа методларни амалиётда қўллаш.
- Ҳаётда ўқувчилар (талабалар) ёшига, фанларнинг моҳиятига биноан педагогик технологиянинг воситаларини саралаш ва замонавийсини кашф қилиш:
- Магистрларда баёнийликдан чекиниш ва муаммолик, ижодийлик, мустақил фикрлашга ўтиш.
- Таълим (тарбия) дастурининг инвариантларини, дифференциацияларини яратиш ва амалиётга жорий қилиш:
- Ҳаётда ўқув (ўқиш) мотивларини шакллантириш учун амалдаги амалга ошириш, токи такрорий билимларга йўл қўймаслик:
- Таълим — тарбия жараёнининг фаол, инновацион, замонавий, ижодий услублари ва шаклларини амалиётда қўллаш: дарснинг тузилиши ва босқичлари тўғрисидаги фикрланувчиликдан қўтилиш, мажбурийликдан халос бўлиш

орқали ихтиёрийликка ўтиш ва ундан шахслараро мосликка, тенгликка эришиш:

Таълим – тарбия жараёнини (ўқитувчи билан ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг ўзаро) ҳамкорлик фаолиятига айлантириш “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” нинг амалий ифодасини қарор топтиришни тезлаштиради.

1.4. ПСИХОЛОГИК–ПЕДАГОГИК КОНСИЛИУМ ВА УНИ ЎТКАЗИШ МЕТОДИКАСИ

Машиғулот мақсади: Психологик – педагогик консилиумнинг аҳамияти ва ўтказиш усулларини кўрсатиш; психологик – педагогик консилиум ўтказиш давомида ўқувчининг хатти – ҳаракатидаги салбий ўзгаришларни аниқлаш билан боғлиқ, бошланғич кўникма ва малакаларни шакллантириш; педагогик кузатувчанлик, ўқувчилар фаолиятининг мотивларини тушуна олиш, олинган маълумотлар асосида уларнинг хатти – ҳаракатини олдиндан кўра олиш, “тарбияси оғир” ўқувчилар билан ишлашни удалаш каби хусусиятларни ривожлантириш.

Машиғулот мазмуни:

1. Психологик – педагогик консилиум ва унинг таълим ва тарбия жараёнидаги аҳамияти.

2. Психологик – педагогик консилиум предмети, мақсади ва вазифалари.

3. Хулқидаги салбий ўзгаришларни баҳолашнинг назарий ва ташкилий масалалари.

4. Психологик – педагогик диагностиканинг методик масалалари.

5. Психологик – педагогик диагностиканинг функциялари.

6. Психологик – педагогик консилиум иштирокчилари.

7. Консилиум ишини ташкил этиш.

8. “Психологик – педагогик консилиум” ўқув ўйини ўтказиш.

1. *Психологик – педагогик консилиум ва унинг таълим тарбия жараёнидаги аҳамияти.*

Касб – ҳунар коллежи, академик лицейларда баъзи ўсмирлар хулқидаги салбий ўзгаришлар билан боғлиқ

Усмирларнинг кўплиги ҳеч кимга сир эмас. Бу муаммолар шунингга касб — ҳунар коллежларида яққол кўзга ташланади. Чунки мактаблар олий ўқув юртларидан фарқли равишда касб — ҳунар коллежлари ўқувчилари айтарли бир хил бўлади, ўсмирлардир. Ўсмирларнинг психологик хусусиятлари, ўзини катта кишидек ҳис қилишга интилиш, нуқтаи назарга интилиш баъзида уларнинг хулқида салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Психологик шу ўзгаришларнинг асосида қандай сабаблар ётганини яхшилаб ўрганган ҳолда энг мақбул психологик чоралар кўра олади.

Ҳозирги вақтда психология фанининг амалий тармақлари жуда кенг ривожланмоқда. Кўплаб психологик соҳалар турлари пайдо бўлмоқда. Масалан: оилавий, психологик — педагогик, касб танлашга ёрдам бериш ва ҳавас. Бу борада амалий психология ишида ўқитувчилар, врачлар, психиатрлар, ота — оналар иштирок этадилар.

Амалий психологиянинг долзарб вазифаларидан бири — ўсмирлар хулқидаги салбий ўзгаришларни ўрганиш ва уларга ёрдам беришдир.

Ўсмирлар ёши ижтимоий, психологик, физиологик ғайбдан жуда мураккаб қарама — қаршилиқларга тўладир. Бу қарама — қаршилиқ ва мураккабликларнинг асл сабабларини кўпинча ўсмирнинг ўзи ва унинг атрофидагилар англамайдилар.

Ўсмирларнинг ички дунёсидаги қийинчиликлар ташқи оламдаги, мактабдаги, касб — ҳунар коллежи талаблар билан ўсмир дунёқараши, мотивлари тўқнашганда улар психологиясида, хулқида салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Натижада ўсмирда асабийлик, бетга чопарлик, ўзини тута билмаслик каби салбий хусусиятлар, шу билан бирга катталардан ўзининг ички дунёсидаги ўзгаришларни яшириш, катталарга, ўқитувчи ва тарбиячиларга ишонмаслик, ўзига ўзи ишонмаслик сифатлар пайдо бўлади. Ўсмир уз ҳаётидаги ички ва ташқи қарама — қаршилиқларни етказиларнинг ёрдамисиз енгиб ўтиши жуда қийин. Бу борада ўқитувчилар, тарбиячилар, врачлар, ота — оналар ҳамкорликда ишлалари керак. Шундай ҳамкорликдаги ишлардан бири — психологик — педагогик консилиумдир.

Консилиум (лотинча *consilium* — кенгаш, маслаҳат — алоҳиш) — бир ёки бир қанча соҳалардаги

мутахассисларнинг маълум муаммони мукамал ўрганиш ва уни ҳал этиш усулларини аниқлаш учун кенгашидир.

Бу тушунча кўп фанларда, шу жумладан, психология ва педагогикада ҳам қўлланилади. Ўсмирлар хулқидаги салбий ўзгаришни ўрганиш учун бунини қўллашда ҳеч бир ғайри табиийлик йўқ. Чунки бу масала ўқувчи хулқидаги ўзгаришларни ҳар томонлама чуқур ўрганишни, тарбия жараёнида хатога йўл қўймасликни, йўл қўйилган хатоларни тузатишни кафолатлайди. Шундай қилиб, психологик – педагогик консилиум – бу ота оналар, педагоглар, психологлар, медиклар ва бошқаларнинг ўсмир хулқидаги салбий ўзгариш сабабларини ўрганиш, уларни баратарф қилиш учун кенгашишдир.

2. Психологик – педагогик консилиумнинг предмети, мақсади ва вазифалари

Агар тиббий консилиумнинг асосий предмети бирор касалликни ҳар томонлама ўрганиш бўлса, психологик – педагогик консилиумнинг предмети бирор ўқувчи ёки ўсмир хулқидаги салбий ўзгаришлар ва уларни келтириб чиқарувчи сабабларни ўрганишдир.

Психологик – педагогик консилиумнинг мақсади:

Ўқувчини (ўсмирни) психологик жиҳатдан мукамал ўрганиш ва таҳлил қилиш (унинг психик ривожланганлик даражасини, шахсий сифатларини, характерини, темпераментини, ўқишдаги ва оиладаги шароитини, соғлигини, ўқув гуруҳидаги мавқеини, тенгдошлари орасидаги тутган ўрнини) ўрганиш ва ўқувчига, унинг ота – онасига, педагогларга ёрдам бериш.

Психологик – педагогик консилиум фақатгина тарбияси оғир ўсмирлар учун эмас, балки индивидуал – психологик хусусиятларга кўра оиласида, ўқув гуруҳида ёки ўзининг ички қийинчиликларига учраган ўсмирлар учун ҳам фойдалидир. Ўсмирларнинг психик ривожланиши қонуниятларини, уларга таъсир қилувчи сабабларни ўрганиш оилада ва таълим – тарбия жараёнида тўғри йўл тутиш имконини беради.

Психологик – педагогик консилиумнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Ўсмирларнинг психик ривожланганлик даражасини ҳар томонлама баҳолаш. Ўсмирнинг диққати, хотираси,

сефавури, идроки, нутқи, ҳиссиёти ва ҳоказо ўрганилади. Унинг учун ҳар хил тестлар, экспериментлар, кузатиш каби усуллардан фойдаланилади. Ўсмир шахсини ўрганишда қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

а) ўсмир ўзининг психик фаолиятини мустақил бошқара оладими ёки катта кишилар ёрдамига муҳтожми;

б) ўсмир ўзининг ҳаракат қилаётган ишларининг асл мақсадини тушуниб, шунга мувофиқ иш олиб борадими;

в) ўсмир ўзи кутган мақсадга эриша олмаган вазиятни қанчалик тўғри баҳолайди;

г) ўзи йўл қўйган хатоларни тузатиш учун тўғри йўл танлай олиши.

2. Ўсмир ривожланишидаги салбий ўзгаришларни яна тириб чиқарувчи, унинг ўқишига, ишига, бошқалар билан ўзаро муносабатига ҳалақит берувчи сабабларни психологик жиҳатдан ўрганиш. Масалан, ўсмирнинг ақлий тараққиёти орқада қолган бўлиши мумкин. Бу эса ўсмирнинг ўқув материалларини, хатти — ҳаракат қоидаларини ўзлаштириш — ни, ўқув жамоасига кўникишини қийинлаштиради. Ўсмирдаги ўзгаришларнинг сабаблари биологик хусусиятга эга бўлиши ҳам мумкин.

Кўп ҳолларда ўсмирлардаги ўзгаришнинг асл сабаблари ижтимоий омилларнинг таъсири бўлиши мумкин. Бу ҳолда ўсмирнинг ўз атрофидаги одамлар билан муносабатини, улар билан келиша олмасликлари сабабларини, ўзини ўзи баҳолашини, ўзини психологик жиҳатдан ҳимоя қилиш усуллари ва ҳоказолар ўрганилади.

3. Ўсмирнинг камолотга эришишида, унинг ривожланишидаги салбий ўзгаришлар қандай натижаларга олиб келишини баҳолаш. Бу борада ўсмирнинг ҳаёти, унинг ўқиниш, ижтимоий маъқеи ва ҳ.к. ҳисобга олинади.

4. Ўсмирга ёрдам беришнинг энг маъқул йўллариини баҳолаш. Бериладиган ёрдам ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан: ота — она билан ишлаш, уларни педагогик жиҳатдан тарбиялаш, ўсмир ўқишини тўғри ташкил қилиш учун индивидуал режа тузиш, ўз устида ишлаш режасини тузиш, ўсмирнинг ҳиссиёти ёки характеридаги салбий ўзгаришларга қарши курашишлар ва ҳ.к.

Психологик — педагогик консилиум ўтказилаётганда салбий ўзгаришларни келтириб чиқарган ва бу

Ўзгаришларнинг турғунлигини таъминловчи омиларни ҳисобга олиш керак. Булар туғма, ирсий, ноқулай оила шароити, ўқув юртидаги ёмон шароит, касаллик ва ҳ.к. бўлиши мумкин. Консилиум ўтказаяётганда ҳисобга олинаши керак бўлган асосий вазифалардан бири — ўрганилаётган ўсмирнинг хатти — ҳаракати меъёрдан четга чиққанми ёки хусусиятларнинг таъсири остида пайдо бўлган вақтинчалик ҳодиса эканлигини тўғри аниқлашдир.

3. *Хулқдаги салбий ўзгаришларни баҳолашнинг назарий ва ташкилий масалалари*

Хулқдаги ўзгаришларни баҳолаш.

Ўсмир хулқдаги ўзгаришларга тўғри баҳо бериш учун қуйидаги мезонларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

1. Ўсмир ёки боланинг ёшига мос келувчи хусусиятлар. Баъзи бир хусусиятлар маълум ёшдаги болаларга хос бўлиб, ундай хусусиятларнинг мавжудлиги улар учун табиий ҳолдир, лекин ўсмир учун бу қайритабиийдир. Масалан, ёш бола агар бегона кишининг нарсасини меники, деб туриб олса, бу унинг психикасида салбий ўзгариш бор, деб баҳолашга асос бўла олмайди. Агар бундай ҳодиса ўсмирда юз берса, ота — оналар, тарбиячилар бунга алоҳида эътибор беришлари шарт.

2. Хулқдаги салбий ўзгаришларнинг узоқ муддатгача сақланиши. Ҳар қандай ёшдаги болани текширишда ёки кузатишда уларда баъзи — салбий хусусиятларни кўриш мумкин. Масалан: қўрқиш, ўжарлик, ҳолсизлик, ишёқмаслик, қўполлик, аммо бу хусусиятларнинг узоқ сақланиши ёки жуда тез — тез такрорланиши кам учрайди. Ёки болада, ўсмирда мактабга, касб — ҳунар коллежига боришни хоҳламаслик баъзйда бўлиши мумкин. Лекин бу ҳол тез — тез такрорланса ёки узоқ муддат давомида сақланиб турса, бу ундаги салбий ўзгаришлардан дарак беради.

3. Ҳаётини ўзгаришлар. Ҳар қандай кишининг хулқдаги ёки ҳиссиётида салбий ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Бу ҳаёт шароити ёки танадаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлади. Ҳар қандай кишининг куч — қувватга тўлган, қайфияти кўтаринки вақтлари ҳам бўлади ва ўзини ёмон ҳис қилган вақтлар ҳам бўлади. Қайфияти ёмон бўлган вақтларда улар жаҳлдор, жиннаки ёки паришонхотир бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ўсмирнинг хулқини баҳолаётганда

нинг кайфиятини, ҳаётий шароитларини ҳисобга олиш керак.

4. Ижтимоий — маданий муҳит. Ёсмир хулқини салбий ёки ижобий, деб баҳолаш уни ўраб турган шароитни, ижтимоий муҳитни, маданий талабларни ҳисобга олинади. Чунки бир шароитда тўғри, яхши одат, деб ҳисобланган одат, бошқа бир муҳитда аксинча, ёмон одат, деб баҳоланиши мумкин (аммо ҳамма ҳолларда эмас, албатта).

5. Хулқдаги ўзгаришнинг даражаси. Баъзида ёсмир хулқдаги салбий ўзгаришларга нисбатан ота — оналарнинг, таълимчиларнинг шикоятлари кўпроқ бўлади. Табиийки, ҳар бир ёсмирда ялқовлик, катталарнинг айтганларини тўлиқ баъжармаслик, баъзида қўполлик ҳоллари кузатилади. Бу ҳоллар, айниқса биз уларнинг мустақиллигига “тажовуз” бўлган ҳолларимизда яққол кўринади. Бу хусусиятлар ҳақиқатдан ҳам меъёридан чиқиб кетган ҳолларни аниқлаш керак. Ҳар қандай арзимаган нарса учун уларнинг асабини “тажовуз” ҳам яхши эмас.

6. Хулқдаги салбий ўзгаришларнинг юзага чиқиши ҳолатаси.

Кам ҳолларда унча сезиларли бўлмаган ўзгаришлар бола руҳий олами учун табиий бўлиши мумкин. Бир марта ўзини тунга олмайд қолган ёсмирни биз хулқи ёмон дея олмаймиз. Унинг хулқига тўғри баҳо бериш учун ундаги салбий ўзгаришлар тез — тез такрорланиб туришини * ҳисобга олишимиз керак. Бундан ташқари, бу салбий хусусият ҳақиқатдаги шароитларда юзага чиқадими, буни аниқлаш лозим.

Хулқдаги салбий ўзгаришларни баҳолашда бу ўзгаришларни тўғри диагностика қилиш ва баҳолаш мумкин. Агар хушчақчақ, ҳаракатчан, фаол, яхши ўқийдиган ёсмир (бола), пассив, инжиқ бўлса, ўқишга қизиқиши кескин бўлмабса, бу ялқовлик эмас, балки касалликдир.

Бундан ташқари, хулқдаги ўзгаришларни келтириб чиқарувчи сабабларни аниқлаш ҳам қарз, ҳам фарздир. Чунки ёсмирдаги салбий ўзгаришларни унинг оилавий шароити, гуруҳий ўзгаришлар ёки бошқа бир объектив сабаблар келтириб чиқариши мумкин.

4. Психологик — педагогик диагностиканинг методик масалалари

Диагностиканинг навбатдаги босқичи. Бу диагноз қўйиш, яъни салбий ўзгаришларнинг моҳиятини, табиатини ва келажакда қандай натижаларга олиб келишини аниқлаш. Бунинг учун юқори частотали электр тўлқини таъсири юқорида санаб ўтилган мезонларга асосланган қуйидаги беш жиҳат бўйича баҳоланади:

1) психологик — педагогик синдром (аломатлар мажмуи);

2) ақлий ривожланиш даражаси;

3) ёмон хулқнинг биологик омиллари;

4) ёмон хулқнинг ижтимоий омиллари;

5) ривожланишдаги орқада қолиш.

Масалан, диагноз қуйидаги кўринишга эга бўлиши мумкин: ижтимоий шароитга кўника олмайди (1), ақлий ривожланиш меъёрида (2), тажовузкор, ўзини тута билмайди (3), оиласининг шароити оғир, тез—тез жанжаллар бўлиб туради (4), ўқишда ва ҳисобда бошқалардан орқада қолган (5).

5. Психологик — педагогик консилиумнинг функциялари

Психологик — педагогик консилиум маълум бир вазифаларни бажариши керак. Бундай вазифаларда турғатини ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар, ижтимоий назорат, ижтимоий қўллаб — қувватлаш, педагогик реабилитация ва психопрофилактика.

1. Ижтимоий назоратнинг вазифаси

Ижтимоий назорат функцияси ўз ичига ўсмирнинг хулқ — аъводини назорат қилиб борувчи, унга тўғри йўл — йўриқлар кўрсатувчи кишиларнинг ишини ўз ичига олади. Психологик — педагогик консилиум (ППК) жараёнида синф раҳбари, ота — оналар, ўқитувчилар учун аниқ тавсиялар ишлаб чиқилади. ППК ўсмирни тўғри йўлга солиш учун энг яхши восита ва йўللارни аниқлайди. Чунки бериладиган ёрдам мақсадга мувофиқ бўлмаса, ўсмир хулқидаги ўзгаришларни чуқурлантириши, катталар билан унинг орасидаги тушунмовчиликларни ҳам кўпайтириши мумкин.

2. Ижтимоий қўллаб — қувватлашнинг вазифаси

Бу вазифа — шахс ўзи мустақил равишда енгиб бормайдиган, шахс тараққиётига салбий таъсир қилувчи вазиятларни енгиб ўтишда ёрдам бериш. Бу борада психологик — педагогик консилиум коллеж раҳбарларига, ўқитувчи — педагогларга, ота — оналарга маълум тавсиялар бериш лозим.

3. Педагогик реабилитациянинг вазифаси

Бу вазифанинг асосий мазмуни ўқувчининг обрўсини кўтаришчилар, ота — оналар, дўстлари орасида кўтаришдир. Бунинча хулқида салбий ўзгаришлар рўй берган болаларга шиббатан ўқитувчи ва гуруҳдошларида, ҳатто ота — оналарда ҳам ишончсизлик пайдо бўлади. Ундан ижобий иш, ижобий муносабат, яхши хулқ кутмайдилар. Фақат “ёмонлик” кутадилар. Психологик — педагогик консилиум ўқувчининг фақат салбий томонини эмас, балки ижобий хислатларини ҳам ўрганиб, уни ўқувчининг ўзига, ота — оналарга, педагогларга кўрсатиши, унга бўлган ишончни уйғотиши муҳим вазифадир.

4. Психопрофилактиканинг вазифаси

Психологик — педагогик консилиум коллеж (ёки боририлган) тиббий хизмат ходимлари, психологик ва ёшда мутахассислар иштирокида ўқувчиларининг жисмоний ва руҳий соғлигини сақлаш, иш қобилиятини ошириши, улар орасидаги низоларни камайтириш, ўқувчиларда пайдо бўлган ижтимоий психологик муаммоларни ҳал қилиш каби ишлар олиб бориш йўларини белгилайди.

- ўқитувчиларнинг талабига биноан ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши, шахсий ва ҳиссий хусусиятлари, уларнинг қизиқишлари ва қобилиятлари ўрганилади;

- ўқувчилар билан индивидуал ишлаш режаларини тузиб чиқиб, ўқитувчилар ва ота — оналарга тавсия қилади;

- ўқувчиларнинг ўз гуруҳига мослашишини оқинлаштирувчи, уларнинг ўзига бўлган ишончини ошириш, унинг ўзи баҳолаш ишларини белгилайди;

- низолар пайдо бўлишининг олдини олиш учун педагоглар, ота — оналар, ўқувчилар билан маслаҳат ишлар олиб боради.

Психологик—педагог консилиумига хулқ — атвориди салбий ўзгаришлар рўй берган, ақлий ривожланишида камчиликлар кузатила бошлаган, анъанавий тарби методлари таъсир қилмай қолган ўқувчилар, уларнинг ота-оналари, дўстлари, тарбиячилар таклиф қилинади.

6. Психологик — педагогик консилиум иштирокчилари.

Психологик — педагогик консилиум ўқувчиларни, ота-оналарни ёки ўқитувчиларни жазоловчи, кўрсатма берувчи ташкилотига айланиб қолмаслиги шарт. Шунинг учун психологик — педагогик консилиум олиб борувчилар юқори малакали мутахассислар бўлиши керак. Педагоглар, психологлар, медиклар, психиатрлар, наркологлар, милиция ходимлари психологик — педагогик консилиумнинг доимий иштирокчилари бўлиши лозим. Булардан ташқари ўқувчиларнинг ота-оналари, тўғарак раҳбарлари ва бошқа кишилар таклиф қилиниши мумкин.

Консилиум раҳбари. Консилиум раҳбари консилиумнинг мунтазам ишлашини тавсия қилинган таклифларнинг амалга ошишини назорат қилиш каби ишларни олиб боради. Ўқув коллеж раҳбарларидан бири консилиумнинг раҳбари бўлиши мумкин.

Консилиум котиби. Консилиум котиби ўқувчи ҳақидаги маълумотларни тўплайди, унга тавсифнома ёзади ёки бу борада синф раҳбарига ёрдам беради, психологик — педагогик консилиум ёрдамига муҳтож ўқувчилар рўйхатининг тузади, консилиум аъзолари билан алоқа боғлаб туради.

Мактаб (билим юрти) врач. Мактаб коллеж врач ўқувчи соғлиги ва унинг соғлигини мустаҳкамлаш борасида олиб борилган ишлар ҳақида маълумот беради, ўқувчи биноян психопрофилактика ишларини олиб боради, иш ва дам олишини назорат қилади.

Балогатга етмаган ёшлар бўйича инспектор. Агар ўқувчи унинг ҳисобида турган бўлса, унинг дўстлари, кимлар билан кўпроқ вақтини ўтказади, у билан қандай ишлар олиб борилаганини ҳақида маълумот беради. Психологик — педагогик консилиум таклифига кўра ўсмирлар гуруҳини тарқатиб юборади, лидернинг таъсирига қарши иш олиб боради, ёшларга салбий таъсир қилаётган катталарни аниқлайди.

Махсус — маслаҳатчи. Махсус маслаҳатчи зарурий ҳолатларда таклиф қилинади. Бу нарколог, психиатр, психоневролог ёки логопед бўлиши мумкин. Улар тўғри диагноз қўйиш ва тўғри тавсиялар ишлаб чиқаришда ёрдам беради.

Психолог. Психолог консилиумнинг асосий иштирокчиси ва ташкилотчисидир. Психолог қўйилган диагнознинг тўғривлиги қилинаётган ёрдам ва тарбия методларининг адекватлиги, ўқувчи билан олиб борилаётган ишларнинг маънадага мувофиқлиги, консилиум натижалари бўйича маълум жавоб беради. У ўқувчиларга, ота — оналарга ўқитувчиларга маслаҳатлар беради.

Синф раҳбари (гуруҳ раҳбари). Синф раҳбари (гуруҳ раҳбари) ўқувчига тавсифнома ёзади, у билан ишлаш жараёнида юзага келаётган қийинчиликларни баён қилади, консилиум олдига маълум талаблар қўяди, кузатиш натижаларини тўлдириб боради.

Лозим бўлганда таклиф қилинган ижтимоий ташкилотлардан мутасадди шахслар (тренер, тўғарак раҳбари, маҳалла кенгаши аъзоси ва бошқалар) ўқувчи ҳақида ўз фикрларини билдиради ва зарур ишларни амалга оширишни ўз бўйнига олади.

7. *Консилиум ишини ташкил қилиш.*

Консилиум кенгаши бир ойда бир — икки марта ўтказилади. Консилиум фаолияти ўқув йили бошида бошланади. Коллеж раҳбарлари ва психолог бир йиллик режа тузади, ёрдамга муҳтож ўқувчилар рўйхатини тузади, асосий қилинадиган ишларнинг йўналишларини аниқлайди.

Кенгаш уч босқичда ўтказилади:

1) Ўқувчи ҳақидаги маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш (олинган маълумотлар, характеристика, ўзлаштириш натижалари ва ҳоказо) ва уларга аниқлик киритиш;

2) Ўқувчининг ота — оналари билан суҳбат (ўқувчининг ўзи иштирок этмайди), ўқувчининг ўзи билан суҳбат, ижтимоий ташкилот раҳбарлари, синф раҳбари билан суҳбат ўтказилади;

3) Фикр алмашиш, хулоса чиқариш, ўқувчига ёрдам бериш йўллари аниқлаш, маслаҳатлар, тавсиялар ишлаб чиқиш.

Кенгаш бир ўқувчига тахминан бир соат вақт ажратиб. Кенгаш ишида раҳбарни тўғри танлаш мумкин. Билим сермулоҳазали раҳбар кенгаш ишини ҳақиқий маслаҳат ёрдамга айлантиради.

8. "Психологик — педагогик консилиум" ўқув ўйинини ўтказиш.

Барча гуруҳ талабалари психологик — педагогик консилиум ҳақидаги назарий билимларни, унинг аҳамияти мақсадини чуқур ўзлаштиргандан кейин улар билан роҳат ўйин ўтказиш таклиф қилинади.

Ўйиннинг мақсади — хулқдаги салбий ўзгаришларни моҳиятини илмий тушунтириш, бу салбий ўзгаришларни олдини олиш, бартараф қилиш билан боғлиқ кўникма малакаларни шакллантириш.

Ўйиннинг вазифалари:

— психологиядан ва педагогикадан олинган билимларни мустаҳкамлаш;

— тарбияси оғир ўқувчилар билан ишлаш усули ва методларини ўрганиш;

— хулқдаги салбий ўзгаришларни илмий жиҳатдан баҳолашга ўрганиш;

— замонавий тарбия методларини ҳаётга татбиқ қилишга ўргатиш.

"Ўйинни ўтказиш учун барча талабалар ўзларининг амалиётда бўлган коллеж ўқувчисига ёки ўзининг гуруҳдошига психологик характеристика ёзиб келади. Дарснинг биринчи ярмида шу характеристикалар, уларнинг камчиликлари, ютуқлари муҳокама қилинади (3—4 табиқ муҳокама қилиш етарли). Кейин талабалар ўзаро роллар ("тарбияси қийин ўқувчи", "унинг отаси", "акаси", "яқин дўсти", "синф раҳбари", "коллеж раҳбари", "врач" ва ҳоким) бўлиб оладилар.

Ҳар бир талабага унинг вазифаси тушунтирилади. Қолган талабалар эса экспертлик вазифасини бажаради. Улар ўйин давомида йўл қўйилган хатоларни ёзиб олади. Масалан "ўқувчига" "ота—онага" тўғри савол берилди, тўғри диагноз қўйилдими, "ўқувчининг" хулқини ту

баҳоладиларми, тавсия қилинган ишлар мақсадга мувофиқми ва ҳоказо.

Ўзини давомида психология фанидан олинган билимларни кенг қўллашга эришиш керак. Шахс, темперамент, характер, ўсмирлар психологиясига боғланган тўғриликларни амалда қўлай олиш лозим.

Гуруҳ талабаларининг қизиқишларини, имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ўзин турли шакл ва вариантларда ўтказилиши мумкин.

Психологик — педагогик консилиум қуйидагича ўтиши мумкин (қисқача баён қилаёймиз).

Психологик — педагогик консилиум ўтказиш учун талабалар ўзаро ролларни бўлишиб оладилар ва тайёрланадилар.

Кенгашни "раислик қилувчи" очиб беради. У кенгашга нота ўсмир ва нима учун таклиф қилингани, қилиниши зарур бўлган ишлар ҳақида маълумот беради. Кенгаш аъзолари билан таништириб чиқади (агар янги кишилар бўлса). Кейин "синф раҳбари"га сўз беради.

"Синф раҳбари" олидиндан тайёрланган характеристикага асосланиб, ўқувчининг хулқи, характери, темпераменти, қизиқишлари, ўқишга бўлган муносабати, унда ўзини тутиши, дарсда ва дарсдан бўш вақтларини ким билан қаерда ўтказиши ва ҳоказолар ҳақида батафсил маълумот беради. "Синф раҳбари" иложи борича "ўз ўқувчиси"ни тўлиқ таърифлашга, хулқдаги салбий ўғаринларни келтириб чиқарувчи сабабларни очиб беришга ҳаракат қилиши лозим.

Кейин кенгашга ўқувчининг "ота — онаси" таклиф қилинади. Кенгаш аъзолари уларга мулойимлик, одоблилик билан, жуда эҳтиёт бўлган ҳолда савол берадилар. Улар биланинг ривожланиши қандай кечганини босқичма — босқич муҳокама қиладилар. Масалан: тўғриқ вақтида ёки кейинроқ жароҳатланиш, лат ейиш, заҳарланиш каби воқеалар бўлганми? Оилада нечанчи фарзанд? Акалари, оналари, сингиллари, укалари билан қандай муносабатда? Ота — оналари билан муносабати қандай?

Шу тартибда барчанинг консилиум аъзоларининг фикрларини эшитилади ва юқорида кўрсатилган назарий билимлардан фойдаланиб тавсиялар ишлаб чиқиладилар.

1.5. ПСИХОЛОГИЯ ҲҚИТИШДА КЎРГАЗМАЛИЛИКНИНГ ҲРНИ

Инсон томонидан борлиқни билишнинг турли йуллари, воситалари мавжуд бўлишига қарамасдан, бу уринда кўргазмалилик, яққол алоқида аҳамият касб этади. Маълумки, теварак — атрофни, умуман олганда борлиқни билиш инсонлар тўғрисида муайян маълумотларни эгаллаш ва тасаввурларни ҳосил қилиш даставвал яққол кўзга ташланадиган, ташқи кўриниши билан ўзига тортувчи жозибадор, мафтункор кўргазмали ҳиссий йўл билан акс этувчи нарсалар, образлар ёки тимсолий тузилишга эга бўлган жисмларни инъикос эттиришдан бошланади, ҳиссий образларни идрок қилиш улардаги янгиликларни янги кўриниши: аломати ранг — баранглиги сингари унсурларга аҳамият беришда намоён бўлади. Тузилиши жиҳатида мураккаб, мазмун ва моҳиятан мавҳум билимларни илмий тушунчалар ва атамалар маъносини енгилроқ тарзда тушунини мақсадида одамлар уларни ўзлаштириш учун яққоллаштириш услубини татбиқ этишга одатланганлар. Ушбу ижтимоий воқелик (реалия) ҳодиса бир томондан уларни тасаввур қилиш ёки англашни тезлаштиради, иккинчи томондан эса ақлий зўр беришликни шахсий фиоалик даражасини сусайтиради. Ўз ўзидан аёнки, билишда бундай руҳий жараёни шахс томонидан ўзлуксини таърифлайтириши салбий оқибатларга олиб келиши худди шу билан ҳам нарий мавҳум билимлар билан яққол ҳиссий образли нарсалар, ҳодиса ёки ҳолатларни идрок қилиш йўлидан доимо нисбий мутаносиблик бўлишидан ташқари билишнинг иккинчиси устидан (яққоллик билан мавҳумлик билан янги тутилади) устуворлиги ортиб кетишига ҳам аҳамият бериши мақсадга мувофиқ. Аввало мавҳум билимлар ўзининг мураккаблиги билан талабани тезроқ толиқтирса, бундан фиоалик ўлароқ яққол ҳодисалар ташқи аломати мужассам бўлишлари ақлий сусткашликни кучайтиради. Шунинг учун бу воқеликни оқилона одилона ва омилкорлик билан билишни туғибди фақат зарурият туғилган тақдирдагина уларнинг билишига муваққат давр оралигида кучлироқ эътибор берилаётганина фанларни ўқитишни тақомиллаштиришда хизмат қилади, холос. Аксарият

ҳаётда ўқитишнинг у ёки бу босқичида (ўрта ва олий таълим тизими назарда тутилади) ҳар иккала ижтимоий психологик ҳодисадан унумли фойдаланиш, уларга бирламчи ёки иккиламчи даражали нарса сифатида қарамаслик — таълим жараёнининг сифатини оширишга ижобий таъсир этади.

Борлиқни инъикос этишда мавҳумлик билан яққоллик ўртасида ўзаро изчил уйғунликни йўлга қўйиш, ўз навбатида психология тармоқларини ўқитишни замонавий ташкил қилишни таъминлайди, чунки бу воқелик ижтимоий — тарихий тараққиётнинг мезони эканлиги сабабли чин ҳақиқатнинг ифодасидир.

Ҳозирги замон психология фани соҳалари бўйича материалларни умумлаштиришнинг кўрсатишича, психология ўқитиш услубияти нуқтаи назаридан таълимда бурғазмалилик бир нечта кўринишга ажратилади. Бунда жинсий диформизмга (эркак ва аёлга мансублик хислатига) ва шахсларга гендер (жинснинг генезис асосларига биноан ўрдалишига) муносабатга алоҳида аҳамият бериш ўқитиш самарадорлигини оширишга пухта замин ҳозирлайди.

Шунинг учун олий мактабдаги кўп йиллик ўқитувчилик таърибасига асосланган ҳолда ўқув материалларини ўзлаштириш жараёнида уларни бевосита идрок этиш алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу муаммога генетик жиҳатдан ёндашсак, мавҳум тушунчаларга нисбатан яққоллаштирилган материаллар осонроқ идрок қилинади. Дистанвал ижтимоий — тарихий тараққиётнинг кўрсатишича, кишилик дунёсида билиш жараёни теварак — атрофни амалий жиҳатдан инсон томонидан ўрганиш тариқасида номдон бўлганлиги туфайли ўзининг қадр — қийматини баҳолаб келмоқда.

Таълим жараёнида яққол тасаввурлик, тасвирий бурғазмалилик, "Жонли мушоҳада" лик материалларининг ўрни шўҳоятда муҳимдир. Маълумки, ўзлаштирилган ўқув материалларининг аксарият қисми ҳиссий тана аъзоларимиз (организм) томонидан акс эттирилади. Шунинг учун талабалар билимларни турли воситалар, усуллар ёрдами билан эгаллаш лайтида яққол нарсалар, образлар, ҳодисалар, ҳолатлар ва жисмларни ёки уларнинг рамзий тасвирини кўрсатиш натижасида яққол тасаввур образларини яратдилар.

Психологик нуқтаи назаридан кўргазмалилик табиий – жисмли (предметли), тасвирий ва жонли нутқ ёки “жонли мушоҳада” турларига ажратилади.

Психология фанини ўқитишда янги мавзулар аудиторияда қисқа муддатли тажриба ўтказиш ёки баъзи объектларга саёҳат (экскурсия) уюштириш билан боғлиқ равишда олиб борилса, у ҳолда кўргазмалиликнинг яққол табиий кўринишига асосланган бўлинади. Мазкур ҳолат психологик ўқув материалларини талаба томонидан пухта ва тез ўзлаштириш учун кенг имкониятлар яратади. Бундан ташқари, тажриба майдонларида, ўқув лабораторияларида, жонли бурчакларда (зоопсихология курси бўйича) ўтказиладиган машғулотлар ҳам шуларнинг жумласига киради.

Тасвирий кўргазмали расмлар, муляжлар, кинокартиналар, чизмалар, жадваллар, схемалар, графиклар, диаграммалар, картиналар, техника воситалари, компьютер имкониятлари ва бошқалар рамзий белги (аломат, тасвир) турли аппаратлар орқали намоён қилинади.

Жонли нутқ кўргазмалилигида ўқитувчи талабаларда яққол тасвирлар ва образларни уйғотадиган ёрқин, жонли иборалардан фойдаланади. Жонли нутқ кўргазмалилик сифатида қадим замонлар қулланиб келинаётганлиги ҳаммага аён. Ўқитувчининг аудиторияда ўзининг фан соҳаларига тааллуқли билимларини талабаларнинг онгига сингдиришда асосий таълим воситаси сифатида жонли нутқдан фойдаланиш анъанавий тус олган. Нутқнинг ўзига хос хусусиятлари, механизмлари, артикуляцион аппаратлари, намоён бўлишининг ўзига хослиги, ёунинг темпи (суръати), тембри, частотаси, овоз тони каби жабҳалари уни қабул қилишни мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошишни таъминлайди. Нутқда бевосита иштирок этувчи, новербал томонини мужассамлаштирувчи паралингвистик, экстра – лингвистик, проксемик кўринишда акс этади.

1. Паралингвистика ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: товуш ёки овознинг ширалилиги, унинг диапазони (кўлами) ва баландлиги, инсоннинг бир – бирига юзма – юз тикилиши кабилар.

2. Экстралингвистика: нутқ темпи (суръати), тембри, частотаси, ритмикаси, имо – ишора, мимика, пантомимика.

3.Проксемика: кўз билан алоқа ўрнатиш, фазо ва вақт мужассамлашуви, тана аъзоларининг ҳаракатлари, кўзнинг ранг — баранг ҳаракатлари ва ҳоказо.

Нутқнинг повербал кўринишларида ўқитувчининг фойдаланиши бир даврнинг ўзида муайян изчилик касб этиб, муаллим билан талабалар ҳамкорлик фаолиятини мақсулдор тарзда амалга оширилишига сафарбар қилинади.

Олий таълим жараёнида жонли нутқнинг кўргазмалилик тартида акс эттирилганда қуйидаги материаллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

- сессия талаба учун тоғдек оғир юк,
- хабардан талабанинг қалби ёришиб, вужудида чироқ ёққандай кечинма пайдо бўлди,
- миллий хусусиятдан бири — бағрикенгликдир,
- ақлнинг қудрати — жаҳонни титратади,
- ақл билан жаҳонни забт этиш, сўз сеҳри билан душманни мағлуб қилиш мумкин.

- Замонавий таълимотга биноан ақлий тараққиёт таълимни ўз кетидан этаклайди (олий таълим назарда тутилади),

- Комиллик — жисмоний куч — қудрат, маънавий мукаммаллик, ақлий имкониятнинг юксак босқичи, омилкор сави — ҳаракатлар сарасининг мужассамлашувидир,

- Уни кўрганида "ранг кўр, ҳол сўр" деганларидай аста талаб отидан тушди, айтмоқчи бўлган сўзларини ичига ютди, овозида майинлик, меҳрибонлик, ўга ширалилик жилоланди ва ҳоказо.

Шуни таъкидлаш жоизки, ўқитувчининг жонли нутқи шундай кўргазмалиликни ўзида мужассамлаштирадиги, қачонки овознинг ширалилиги, унинг диапозони (кўлами) ва баландлиги (авжи) теран тарзда талабалар идрок майдонида ўзинга хос таъсирчан объект, ҳиссий шижоат сифатида фойдаланиш имкониятига эга бўлса. Бу психологик воқелик ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлигини барқарор — аништиришга хизмат қилса, шунингдек, ҳамкорлик фаолияти воқеасида ошишига замин ҳозирлайди, у ҳолда ўзаро таъсир фарасини узлуксизликка айланади.

Модомики шундай экан, таъсир ўтказувчанлик (интеракция) ижобий ҳис — туйғулар уйғотиши, ўқун

материалларини ўзлаштириш жараёни енгил кўчишини таъминланиши натижасида ҳам миқдор, ҳам сифат кўрсаткичи ўз ўзидан ортади. Ҳўқитувчи билан талабаларнинг чеҳралари ўзаро рўпарў келса, ўзаро юзлашса ва бу ҳодиса қадрият вазифасини бажарса, ҳамкорликни фаоллаштиришга туртки (мотив, мотивация) бўлса, у ҳолда таълимий маълумотларни қабул қилиш осон кечиши кутилади. Ҳўқитувчининг юз ҳаракатлари, рангининг ўзгариши, қошлари чимирилиши, кўзининг катта очилиши ёки олайиши каби психологик ҳолатлар, ҳодисалар рўй бериши талаба учун новербал нутқ сифатида таъсир этади ҳамда ўз навбатида яққол кўргазмалилик ролини ўйнайди. Маълумки, бундай воқеликлар кундалик амалиётимизда тез — тез содир бўлиб туради.

Психологиянинг муайян соҳаларини ўқитишда имо — ишора, мимика, пантомимика сингари ташқи ифодали табиий кўргазмалиликни қўллаши ижобий натижаларнинг бериши мумкин ва бунда ўқитувчидан артистлик қобилияти талаб қилинади. Мазкур жараёнда ҳар бир хатти — ҳаракат, юз ва кўз ҳаракатлари мақсадга йўналтирилган тарзда ифодаланиши зарур. Имконият ёки вазиятдан келиб чиққан ҳолда бундай воқеликни одатий нарсага айлантириб қўймаслик лозим, акс ҳолда унинг аҳамияти қадрсизланиши шак — шубҳасиз.

Психология фанининг соҳаларини ўқитишда асосий категориялар, бўлим ва бобларнинг бошлари схемалар, диаграммалар, чизиқли ифодалар кўринишда талабалар ҳукмига ҳавола қилиниши мавзулараро узвийликни таъминлашга хизмат қилади. Масалан; шахснинг тузилиши, тафаккур турлари, қарор қабул қилиш схемалари нафосат дидига асосланган ҳолда чизилган ҳамда безатилган бўлса, уларни идрок қилишга иштиёқ, майл, интилиш, қизиқиш иужудга келади. Лекин кўргазмалилик моҳияти ва мақсадини ўта суниётмол қилиш ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу аснода кўргазмалилик учун материал танлаш ҳам алоҳида аҳамиятга эга, чунки ҳар бир тасвир, шартли ифода, модель ўзининг бетакрорлиги билан ажралиб туриши лозим. Объектларни такрорий кўрсатиш уларнинг қийматини пасайтиришга олиб келади, талабаларда эса эҳтиёж, мотив ва мотивация иужудга келтиришга тўсқинлик қилади. Худди шу

Биле кўргазмалилик қачон ва қайси даврда, қай шакл ҳамда қай йўсинда тингловчилар ҳукмига ҳавола қилиниши ушбу жиҳатдан пухта ўйланган бўлиши шарт.

Машғулотлар давомида ўқитувчи томонидан фазовий ва вақт ўлчовларининг ҳавола чизиб кўрсатиши, илиқ ҳодранинг намоён этиши, овознинг кўтарилиши ва пасайиши, мантиқий урғулар, тўхталишлар (пауза), доскадан тартибли равишда фойдаланиш ҳам кўргазмалилик тартибига киради. Китоблардан парчалар ўқиш, ёддан саналар келтириш, тест, диаграмма, пиктограмма моҳиятини тушунириш, ҳиссий кечинмаларни ҳар хил шаклда намоёйиш этиш ўқитишда фаолликни вужудга келтиради ва ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлигини шакллантиради.

Психология ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятларни етказиб келтириш (масалан, мустақил фикрлашнинг асосий шартларига тавсиф бера оласизми?) мумкин. Ушбу вазиятни яққоллаштириш учун "Фикрловчи инсоннинг психологик портретини ҳамда жисмоний тузилишини кўз ўнгингизга келтиринг, уни тасаввур қилинг" деган йўланма беришнинг ўзи кифоя. Мураккаб топишмоқ шаклидаги тестларни талабалар ихтиёрига йўналтириш ҳам яққолликни юзага келтиришда муҳим аҳамият касб этади, жумладан, вазият нана бундай кўринишга эга: Скамейкада бир йигит билан бир қиз ҳордиқ чиқариб ўтирган экан, йўловчи қиздан бу ерда деб савол билан мурожаат қилганида, у шундай жавоб қайтарибди: "Бу йигитнинг онаси менинг онамнинг қайнонаси". Муаммо ўз ечимини кутади, қиз ким билан ўтирган экан?

Хуллас, психология ўқитишда ҳар хил хусусиятли кўргазмалиликлардан фойдаланиш талабалар фаоллигини шакллантиради, олдинги билимларни эсга туширади, борлиқ турисидаги тасаввурларини қайта эсга келишига имкон яратди. Лекин ҳар бир нарсанинг меъёри мавжуд бўлгани билан кўргазмалилик ҳам анъанавий, одатий ҳолат ёки воқеадикка айланиб қолмаслиги даркор, акс ҳолда мавжум тушуночаларни ўзлаштиришда муайян қийинчиликлар туғилишига олиб келиши мумкин. Бунинг учун ўқитувчи ўзининг фаолият режасида маълум белгилар ва чизгиларни акс эттириши олий мактаб таълим тизимини такомиллаштириш йўлида хизмат қилишига ҳеч шубҳа йўқ.

II-БОБ. ПСИХОЛОГИК МАВЗУЛАРНИ ҲҚИТИШ ТИЗИМИ

2.1. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК ЖАБҲАЛАРИНИ ҲҚИТИШ ВА ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Психологияни ҲҚИТИШДА моддий органларнинг таркиби юзасидан маълумот бериш йўли ва воситалари:

I. Бош мия катта ярим шарларининг таркибий қисмлари:

1. Палеокортекс (қадимги) — 2,6 %
2. Архикортекс (эски) — 2,2%
3. Неокортекс (янги) — 95,2%

II. Бош миянинг тузилиши:

1. 11 область
2. 52 та майдон

III. Бош миянинг ҳажми:

1. Умумийнинг 47 %
2. Ҳажми 2498 см. квадрат
3. 14 мл. нерв ҳужайраси

IV. Бош миянинг марказлари:

1. Кўриш: орқа энса: 17, 18, 19.
2. Эшитиш: чакка қисм: 42, 41.
3. Тери — туюш: 1, 2, 3.

Шахсга таъсир этувчи табиий омилларининг талқин қилиш методикаси:

1. Туғилиш (генетик),
2. Яшаш (саломатлик, экологик)
3. Атрофия — кичиклашиш (организмнинг майдаланиши)
4. Биоритмика.
5. Психометрия.

Ижтимоий негативстик ҳолат ва ҳодисаларни талқин қилиш методикаси:

1. Бегоналашиш (шахслараро муносабатларнинг негатив ҳолати)
2. Ижтимоий гармония (инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг мувофиқлашуви).
3. Комфорт ҳисси (шахснинг такомиллашув омиллари тариқасида юксак ниятларга интилиш).

4. Эркин севги (жаҳон халқлари ўртасида севги – муносабатга юзаки муносабатнинг кўриниши).

Шахснинг индивидуаллиги ва унинг ўзига хослигини тушунтириш методикаси:

I. Индивидуалликнинг бирламчи функцияси:

1. Конституцион (тана, биокимёвийлик)
2. Симметрия ва ассиметрия:
 - a) рецепторлар,
 - б) эффекторлар,
 - в) ҳужайра ва молекула функциялари,
3. Жинсий диморфизм

II. Индивидуалликнинг иккинчи интеграцияси:

- 1) темперамент,
- 2) туғма майл ва лаёқатлар,
- 3) онтогенетик ва филогенетик алоқалар.

Шахснинг табиат ва жамият билан ўзаро муносабатларини изоҳлаш методикаси:

- I. Табиат – инсон,
- II. Инсон – техника,
- III. Инсон – маданият,
- IV. Инсон – жамият – ер – макон.

Шахсни камол топиш босқичларига оид тушунчалар ва уларнинг иерархиясини тушунтириш методикаси.

- 1) индивид (одамга хослик)
- 2) инсон (ижтимоий ҳаётда бошқалар қаторига кириб бориш)
- 3) шахс (жинсий, жисмоний, ижтимоий етуклик, баҳарат даври)
- 4) субъект (шахсий ғоя, позиция ва уларни амалга оширишга интилувчи тараққиёт босқичи)
- 5) комил инсон (камолотнинг энг юқори босқичи; жисмоний, маънавий, ақлий жабҳаларнинг юксак вусъаткичларига эришганлик; соҳа билимдони, соҳалараро билимдонлик, ақли донишлик, валелик ва ҳоказо).

Инсон билан жамиятнинг ўзаро таъсирини изоҳловчи атамаларни тушунтириш методикаси:

1. Тайёргарлик (ички ва ташқи омиллар таъсирида инсоннинг руҳан шайлиги).
2. Старт (фаолият ва камолотнинг бошланғич нуқтаси)

3. Кульминация (энг юқори даража ёки чўққига эришиш ҳолати)

4. Финиш (маррага етиш ёки интилишлар якунланиши)

Инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг тузилмаси ва уни тушунтириш схемаси:

инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг шакллари ва ўзига хослигининг туркумлари:

1) аналитик (ташқи қиёфа: лабни босиб туриш – иродасининг кучлилиги ифодаси эканлиги)

2) эмоционал (нафосат, ташқи қиёфа, аттракция)

3) перцептив – ассоциатив (инсонларнинг ташқи кўринишлари ўхшашлиги бўйича ўзаро қиёслаш)

4) социал – ассоциатив (ташқи кўриниши, нутқи, социал типга тааллуқлилигини инобатга олган ҳолда идрок қилиш)

II. Инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг механизмлари;

1) идентификация (ўхшашликка интилишда мужассамлашув жараёни, ҳолати)

2) социал психологик рефлексия (ўзгаларни ҳақиқий баҳолаш, ижтимоий тасаввур этиш, улар учун фикр юритиш, имкониятини тушуниш)

3) эмпатия (ўзгаларга нисбатан ҳамдардлик туйғусини намойиш этиш)

4) стереотиплар (этнос томонидан яратилган расм – русум, анъана маросим, урф – одат кабиларнинг табиий равишда ҳукм суриши ва уларга танқидсиз тарзда риоя қилиниши)

Онг ва унинг моҳиятини схематик равишда тушунтириш методикаси:

1. Онгнинг психологик тавсифлари:

1) аниқлашган билимларнинг мажмуаси

2) субъект билан объект ("Мен" ва "Мен эмас") ўртасидаги фарқни оқилона ақс этириш имконияти

3) мақсадни кўзловчи фаолиятни узлуксиз равишда таъминлаш

4) ўзгаларга эмоционал – ҳиссий муносабатлар мавжудлиги

Онгнинг шакллари:

1) онгсизлик (ихтиёрсиз равишда нарса ва вадисаларга муносабатнинг ифодаланиши)

2) онглилик (ақлий зўр беришлик асосида муносабатнинг акс этиши, бошқаруви)

3) онгостлилик (инсоннинг муайян объектга автоматлашув жараёни мужассамлашуви)

4) супер онглилик (алоҳида шахсга тааллуқли бўлган юксак камолот даражасининг инъикоси)

Табиат билан инсон муносабатининг ўзига хос куришишларини талқин қилиш методикаси:

1) атмосфера,

2) гидросфера,

3) биосфера,

4) литосфера,

5) тропосфера,

6) стратосфера,

7) ионосфера.

Табиатнинг ҳар бир қатламини инсонга таъсир этишининг ўзига хос томонлари тўғрисида мулоҳаза юритиш орқали ўзаро муносабатларининг ролига муайян даражада баҳо бериш ва ҳоказо.

Идрок қилиш жараёнида кўз ҳаракатларининг турли гуманлиги ва ўзига хослиги хусусиятларини тушунтириш методикаси ҳамда жаҳон психологиясида уларнинг ўрганганлик даражаси:

1) конвергенция,

2) дивергенция,

3) горизонтал,

4) вертикал,

5) циклофузион,

6) торсион,

7) версион,

8) вергент,

9) саккадик,

10) тремор (20 – 150 гц),

11) дрейф (3 – 30 гц),

12) флики (2 – 10 гц) кабилар.

Кўз ҳаракатларининг хилма – хилиги акс эттиришининг ўзига хос намоён бўлишини таъминлайди. Шунингдек,

мазкур жараён ўзига хос механизмлар орқали вужудга келиши, муайян вақт оралиғида кечиши, маҳсулдорлиги тўғрисидаги маълумотларни умумлаштиришга хизмат қилади.

Идрокнинг ҳаракат шакли ва унинг кўринишларини таҳлил қилиш методикаси:

1) ижтимоий (давр, фаза, аср, тараққиётнинг ўзгариши, ҳаракатда бўлувчанлиги),

2) биологик (табиатдаги нарсаларнинг узлуксиз ривожда бўлиш жараёни),

3) кимёвий (нарсаларнинг ўзаро реакцияга киришиш ҳаракатнинг мужассамлашуви)

4) астрономик (осмон жисмларининг узлуксиз ҳаракатини идрок қилиш тўғрисида мушоҳада),

5) табиий (табиатдаги ҳодисаларнинг ўзаро ўрин алмашиши ҳаракат сифатида тасаввур қилиниши),

6) ҳулқ(инсон ёки ҳайвоннинг хатти – ҳаракатлари доимийлиги, уларнинг суръати, частотаси, тембри ва ҳоказо),

7) когнитив (билиш жараёни доимий равишда нарса ва ҳодисаларни эгаллашга мувофиқлашганлиги),

8) эмоционал (инсон ва ҳайвон ўзгарувчанлиги назарда тутилади)

9) продавий (жиддийлик, ақлий зўр беришни кучайиши ва сусайиши жараёнлари ўзгарувчанлиги),

10) жисмоний (ҳайвон ва инсоннинг бўйи, эни ва тана аъзоларининг ўсишини инсон томонидан идрок қилиш).

Ҳаракатлар инсон томонидан идрок қилиниши орқали борлиқ тўғрисидаги воқелик яққол, аниқ тасаввур қилиш имконияти туғилади ва билиш кўлами кенгайиши имконият яратилади.

2.2. МЕТОДОЛОГИК ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

1. Социал гармония моҳияти. Ер куррасида давлатлараро, миллатлараро, шахслараро муносабатларнинг кенгайиши, коммуникатив алоқа тармоғининг авж олиши туфайли ижтимоий ҳодисаларнинг ёйилиши тобора енгиллашиб бормоқда. Булар ижтимоий психология феноменлар сифатида тақлид (имитация), юқиш, таъсир

берилиш, паника, овоза, миш-миш кабиларда ўз аксини таъиниб, оммавий тусга эга бўлиб бормоқда. Улар қуйидаги шаклларга эгадирлар: мода (замонавий либос), қўшиқ (замонавий поп, реп шоу), рақс (аэробика қабилидаги тана титловларининг ҳаракатлари), муомала (мулоқот мароми) напераси, шахслараро муносабатда нутқнинг ифодаланиши (қўполлашиб бориши) кабилар.

Бизнингча, ижтимоий ҳодиса мослик, мутаносиблик, уйғунлик, яъни гармония эканлиги муносабати билан мамлакатлар бўйлаб ёйилиш тезлиги жуда юқори суръатга эга. Жаҳон ёшлари ўртасида кўп жиҳатдан ўзаро ўхшашлик мажмуд бўлганлиги сабабли, уларнинг ҳар қайсисида илиқ тўйгу, хайрихоҳлик, самимият, интилиш ҳисларини уйғотади, ўз маънавий дунёсига айлантириш эҳтиёжи туғилади, ҳисларнинг амалий ифодаси юзага келгунга қадар шоқоликнинг янги кўринишлари, турлари, шакллари, вариантлари пайдо бўлади, натижада инсон узлуксиз ҳаракатлар доирасига кириб қолади, умрбоқий лаззатланиш тўйгуси билан руҳий кечинмалари кўлами кенгайди. Ўшларнинг мода, куй, рақс кабиларнинг ўзига тортиши жиҳатидан қайси қитъада яшашидан қатъи назар умумийлик, ўхшашлик борлиги сезилиб туради, худди шу боисдан ўша шоқоликларни "социал гармония" деб аташ мумкин, чунки бу парсалар ўз жозибаси билан миллий, этник, ирқий, жинсий куусусиятлар таъсирига берилмайди. Бундай ижтимоий кўринишларни вужудга келтирувчи омиллар мажмуаси мажмуд бўлиб, улар ўзининг ранг-баранглиги (либослар), замонавий техника воситалари ижронинг янги босқичга кўтарилганлиги (электрон муסיқа асбоблари ва уларнинг сўзловчилари, клиплардаги мафтункорлик кучи, рақсларнинг сирҳаракатлилиги, уларнинг (биотокларнинг одам танасида қаддан зиёд тўпланиши, ортиқчалиги туфайли табиий эҳтиёж, органлар тирикчилигининг муҳофаза қилувчи омил тариқасида) ижро суръатининг тезлиги, оригиналлиги ва бошқа томонлари инсонни ўзига ром этади. Баъзан уларга инсабатан тақлидий ҳаракатлар юзага келади, кўр-кўрона босқисизлик таъсирида) берилиш, аниқлашилмаган ички турткилар, яъни мотивлар (лотинчада "ички сабабийлик" маъносини билдиради) хулқ-атвор маромини келтириб чиқаради. Жаҳонга донги таралган юлдуз артистлар, мода

намоишчилари (хатто фотомоделлар) оддий фуқароларни ўзига тортади, бошқача сўз билан айтганда, аттракция (уни лотин тилидан ўзбекчага таржима қилсак, у ўзига маъниё этиш деган маънони англатади) ҳолати намоён бўлади, унинг таъсир кучи ёйилиш кўлами кўп жиҳатдан шахснинг айна шу дақиқадаги ҳиссиётига боғлиқ.

Инсонлардаги ташқи кўринишнинг мафтункорлиги уларга нисбатан илиқ туйғуни вужудга келтиради, ўзаро макон бирлиги, умумийлиги муносабати билан шахслараро восита муайян масофадан алоқа ўрнатади, натижада муаммонинг барча таркиблари (коммуникация — бир томонлама ахборот узатиш, интеракция — ўзаро таъсир ўтказиш, перцепция — инсонни инсон томонидан идрок қилиш) бир даврнинг ўзида ифодалана бошлайди. Шу тариқа социал гармония биринчи навбатда ёшлар, қолаверса бошқа ёшдаги инсонлар руҳий дунёсига тақлид, юқиш, таъсирга берилиш орқали аксарият ҳолларда онгсизлик ҳолати негизда кириб келади. Шунинг учун социал гармония умумжаҳонга дахлдор хусусият касб этиб, шахслараро мослик, мутаносиблик, уйғунлик, нисбий уйғунлик, ҳиссий бирликни табиий равишда, эволюцион йўл билан шакллантиради. Ушбу ижтимоий воқелик бугунги кун, давр нафаси, замон руҳини умуминсоний қадрият даражасига кўтарилишига маълум шарт—шароит яратади, фаоллик, комфортга интилиш туйғусини, умид, эзгу ният ҳислари пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди.

2. Бегоналашишнинг психологик моҳияти

Бугунги кунда бегоналашиш туйғуси борган сари одамлар руҳиятига чуқурроқ кириб бормоқда, айрим этник гуруҳ доирасидан ташқари чиқиб, ўз таъсири кўламини кенгайтирмоқда. Бу ижтимоий воқеликми, қонуниятми, тасодифми ҳозирча аниқ баҳолаш имконияти йўқ, лекин эҳтимоллар назариясига, башорат эҳтимолига кўра муайян ишончлик даражасига эга бўлган жавоб топиш мумкин. Жаҳон инсоншунослари тўпланган маълумотларга қараганда, бегоналашишнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий негизлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсисида эришилган устуворлик яққол воқелик сифатида юзага келиши эҳтимоллиги таъкидланган. Бегоналашиш аслида психологик туйғу, ҳис, кечинма тариқасида табиатан таркиб топади,

Инсоннинг жисмоний баркамоллиги, ақдан мукамаллиги, руҳан тетиклиги, ҳуқуқан тенглиги, ижтимоий жиҳатдан тирамлиги, эътиқоддан пухталиги, муҳитга мослашишга тўғривчанлиги, ички имкониятларга сероблиги, билимдонлиги руҳан позиция эгаллаш, турмуш йўлини танлаш, мустақил қарор қабул қилишга зарур шарт ва шароитлар яратади. Шу нарса алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, табиатан биосфера ва носфера ва жамиятидаги воқеликни билиш нисбий ҳусусиятлиги туйғайли барча нарсалар фазо, вақт, ҳаракат мисоллари бўйича барқарор, бир текис ҳукм сурмагандай, бегоналашиш аввал туйғу сифатида, кейинчалик эса шахс ҳусусияти (айрим маънода иллати)га айланиб микро муҳитдан, бирламчи гуруҳдан нисбий жиҳатдан узоқлашишни билдиради, холос. Бизнингча, тўла маънода, ушбу — кесил бегоналашиш инсонга хос ҳусусият эмас, чунки турли ҳаёт ва фаолият вазиятларидан пессимистик, оптимистик, сентименталистик туйғулар тазйиқига учрагандагина руҳан кўмакка муҳтождир. Худи шу сабабдан, пессимистик образлар (лотин тилидан ўзбекчага ағдарсак, у ўчмас ва, тимсол деган маънони беради), армон умид сунғари билан ҳислар батамом бегоналашиш ҳодисаси вужудга келишига руҳий тўсиқлар яратиб туради, оқибатда кўмаси (маълум муддатдан сўнг), танҳолик (яккаланиш) туйғулари Ватан, қон — қариндошлик, меҳр — муҳаббат муҳитидаги умумбашарий қадриятлар уни тафаккур оламига қайтаради. Ҳаёт ва фаолият маҳсуллари сарҳисоби, эришилган ютуқлар, муваффақиятсизликлар, статус билан руҳан ўртасидаги уйғунлик, хуллас онгли даврдаги жамики воқеликлар қайтишб яъни рамзий инволюция (лотинча сўзга қайтиш маънога эга) жараёнини юзага келтириш мумкин. Лекин бу ижтимоий ҳодиса оммавий қонуний жиҳатда барпо бўлади деган қатъий фикрдан мустасно миз, чунки турмуш тажрибалари буни батамом тасдиқловчи мисолларга эга эмас. Бинобарин, у маълум маънода қўллангандир.

Ҳуш, бегоналашиш қандай юз беради, унинг даражалари, кўринишлари мавжудми ёки босқичма — босқич аснода ошади?

Олиб борган кузатишларимизнинг кўрсатишига кўрагина, бегоналашиш туйғуси бир неча йилларнинг

маҳсули сифатида намоён бўлади ва уни келтириб чиқарувчи омилар, турткилар хилма-хилдир. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш, лозимки, инсон ҳеч қачон бегоналашишга мойиллик билан туғилмайди, унинг ирсий белгиларига ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки у бирламчи ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади.

Инсон шахс сифатида таркиб топиши жараёнида иккита катта гуруҳга тааллуқли фазилатларни эгаллайди, унинг биттаси альтуристлар (фидойилар), иккинчиси эса барча нарса ўз "Мен" ига қаратилганлиги билан ўзаро кескин тафовутга эга, бинобарин, бир гуруҳга мансуб кишиларда меҳр-муҳаббат устувор бўлса, бошқасида бегоналашишга мойиллик кучлидир. Ушбу фикрлар мазмуни бегоналашиш-нинг келтириб чиқарувчи психологик манбалар моҳиятини очиб беришга хизмат қилади ва унинг негизи, ҳаракатлантирувчиси туғрисида маълумот олишга ёрдамлашади.

Психологик нуқтаи назардан бегоналашиш муайян таркиблардан иборат бўлиб, бошланиш нуқтасига, яъни генезисга эга, чунки ҳар қайси мустақил кўриниши уни юзага келаётганлигидан дарак беради. Бегоналашишнинг дастлабки кўриниши бола эмишдан қолган сониядан бошланади. Бола учун содда кўринишдаги эрkning туғилиши она билан мулоқотга кирishi миқдорини камайтиради, демакки, нисбий хусусиятли меҳр туйғуси бироз сусаяди. Унинг иккинчи кўриниши тик юришни эгаллаган даврдан бошланиб, она томонидан бериладиган кўмак, ёрдам даражаси пасаяди, муомалага киришиш кўлами торайиб боради. Жисмоний жиҳатдан ўзини ўзи уддалаш бу жараёни янада тезлаштиради, бироқ англашилмаган тарздаги хулқ-атвор кўникмалари шартли хусусиятлилиги туфайли шахслараро (она ва фарзанд) муносабатга салбий таъсир этмайди.

Болада нутқ фаолиятининг вужудга келиши ва "Мен" даврининг намоён бўлиши сабабли шахслараро муносабатда онанинг воситачилик функцияси йўқола борди, натижа мулоқот мароми ўзгаради, содда кўринишдаги фаолиятни уддалаш уқуви туғилади, ишлар бола томондан ўз хоҳишича бажарилади, оқибатда низоли вазиятлар пайдо бўла бошлайди. Дастлабки низо, араз бегоналашишнинг илк

муноси ҳисобланиб, уларнинг миқдори кўпайиши шахслараро муносабатга нифоқ солади, меҳр — муҳаббат туйғулари камайишига олиб келади. Худди шу даврдаги қишлоқлик, ўжарлик каби шахсга оид иллатлар, одамлар ўртасидаги муносабатни дағалаштиради, одоб доирасидан чиқиш жараёнини тезлаштиради, қанчалик араз муддати тўнмаса, демак вақтли (муваққат) бегоналаниш даври узаяди.

Инсон камолотининг кейинги давридаги вояга етган кишиларга тобелик (қарамлик) миқдорининг камайиши, ҳамкорлик фаолиятининг (бирга, бамаслаҳат, хатти — ҳаракатлар) сусайиши, шахслараро муносабат маромининг бузилишига олиб келади, ўзаро низола, ўзбилармонликлар меҳр — муҳаббатга салбий таъсир этади, аста — секин бир — биридан кўнгил совишлар бегоналашишни янада кучайтиради.

Бегоналашишга олиб келувчи омиллар қаторига фарзандлар хулқи, ўқишга муносабати, мулоқот жараёни, қарор қабул қилишдаги қатъиятчилик, бўш вақтни тақсимлаш, ўзгаларга кўнгил қўйиш, моддий — маиший эҳтиёжга ружу қўйиш ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Оиладаги шахслараро муносабат, муҳит, аъзоларнинг ўтувчи тайёргарлик даражаси, бюджетни кабилар ҳам у ёки бу даражада шароит яратади, чунки "қуш уясида кўрганини билади". Ўғил ва қизларнинг бемаслаҳат турмуш қуришига ётқилиши "оқ" қилиш, яъни тасодифан кескин бегоналашишни юзага келтиради, кўп йиллик меҳр — муҳаббат туйғулари қисқа сонияларда барбод бўлади. Ота — оналарнинг ажралишлари тўй ва маракадаги қариндош — уруғларнинг жанжаллари ҳам бегоналашишни бирданига кўнжудга келтирувчи тасодифий омил ҳисобланади.

Оилада фарзандар ёки ота — оналарнинг камситилиши ҳам бегоналашишга олиб келади:

А) шахсиятга тегиш, имкониятларни камситиш, жисмоний ҳақоратлаш;

Б) моддий — маиший жиҳатдан чеклаш, эҳтиёжини қаноатга олмаслик;

В) шахслараро муносабатда авторитар услубнинг тўқувчанлиги;

Г) коммуникатив ахборотларни (радио, телевидение, кино, рўзнома, китоб ва бошқалар) чеклаш;

Д) ёш ва жинс хусусиятларини эътиборга олмаслик.

Бегоналашишга олиб келувчи ижтимоий омиллар вазифаси:

- 1) жисмоний баркамолликнинг вужудга келиши;
- 2) ҳуқуқий жиҳатдан тенгликнинг мавжудлиги;
- 3) моддий жиҳатдан иқтисодий таъминланганлик;
- 4) маънавий жиҳатдан муайян босқичга эришганлик;
- 5) алоҳида турар жой масканига эга бўлишлик;
- 6) қудалар ўртасидаги носамимий муносабат

туғилиши;

- 7) бошқа юртга батамом кетиб қолишлик;
- 8) мансаблар, лавозимлар ўртасидаги кескин тафовут;
- 9) бирламчи гуруҳлар ўртасида ўзаро тушунувнинг

йўқолиши, ўзаро можаролар оқибати;

10) қариндош – уруғлар ўртасида меросга оид ихтилофлар, низолар яшовчанлиги ва ҳоказо.

Ҳозирги даврда қатор ривожланган мамлакатларда бегоналашиш авж олиб, инсонлар орасида меҳр – муҳаббат, қадр – қиммат камайиб бормоқда. Лекин бу ижтимоий ҳодиса шарқ мамлакатларига ҳам кириб келмоқда, баъзи бир тақлидий ҳаракат, юқиш туфайли бегоналашиш миллий анъаналарга путур етказмоқда. Бизнингча, миллий қадриятлар билан исломий қадрият ўртасида уйғунликни вужудга келтириш орқали бегоналашиш туйғусининг олдини олиш ва камайтиришга эришиш мумкин. Лекин бу ижтимоий ҳодиса бўлганлиги туфайли янговчандир, бинобарин, унинг оммавийлашувини бироз чеклаш, турли миллатлар, элатлар, ирқлар ўртасида бирдамлик, ҳамдардлик, ҳамкорлик ҳисларини шакллантириш орқалигина эришилади.

Ижтимоий ҳуққ моҳияти

Халқаро коммуникация каналининг кенгайиши, турли шаклдаги информатив ахборотлар, сюжетлар, кино ва видеосинемалар сиёилишининг кучайиши муносабати билан одамлар хатти – ҳаракатида, нутқ манерасида, имо – ишорасида, ҳаракатланиш маромида ўзгаришлар содир бўлмоқда. Ёшлар шахсиятида шаклланаётган кўпгина хатти – ҳаракат кўникмалари ҳам ижобий, ҳам салбий хусусиятга эга. Ижобий томони шундаки, маданий алоқалар негизинда миллатлар урф одати юзасидан маълумот олиш, мамлакатлар табиати билан танишиш, янги технология

иқдиратини англаш, жаҳон цивилизациясини эгаллаш, спорт турларини ўзлаштириш учун қулай имконият яратилишидир. Бу ижтимоий тараққийпарварлик кўринишининг рўй – рост ифодаси бўлиб, миллатлараро байналминалчилик туйғусини таркиб топтиради. Баъзи жиҳатлари билан инсоннинг фаоллиги, мардлик, ботирлик сари ундайди, ватанпарварлик туйғусининг пайдо бўлишига ёрдам беради. Табиатнинг тўғри идрок қилишга нафосат хуснини эгаллашга, фан ва техникага қизиқиш уйғонишига, савияни кенгайтиришга олиб келади, камолот жараёнини тезлаштиради. Инсонни зукколикка, топқирликка, эпчилликка ўргатади, уни яшаш ва кураш йўллари билан таништиради.

Ҳозирги замон одамлари хулқ – атворида кекса авлод талакаларига риоя қилиш хоҳишлари камайиб, уларнинг ўрнига замонавий шаклларни яратишга, ўзининг дағаллиги билан кескин ажралиб туришига алоҳида эътибор беришга қаратмоқда. Томошабин ёшлар хулқ – атворида вульгарлик, ҳаракатида қўполлик, нутқ фаолиятида дағаллик, юриш – туришида ибосизлик, шарм – ҳаёсизлик иллатларини шакллантирмоқда. Миллий урф – одатларга салбий таъсир этиб, оламларни номуссизлик, жаҳолат, шафқатсизлик, шаҳвоний ҳаёт намуналари билан таништиради. Буларнинг барчаси балоғатга етмаган ўғил – қизлар хулқининг бузилишига олиб келмоқда, шахслараро муносабат маромини ўзгартириб, шарқона тарбияга путур етказмоқда. Уларнинг салбий таъсирлари қуйидагиларда ўз ифодасини топмоқда:

- 1) Киноларнинг дағаллиги, ҳазилларнинг қўполлиги;
- 2) Нутқ фаолиятида тил маданиятидан узоқлашиш, жаргонларга сероблиги;
- 3) Шарм – ҳаёсиз қилиқлар намойиш қилиш, кийинишдаги меъёрдан чиқиш;
- 4) Шаҳвоний ҳаёт тўғрисида очиқ парчаларни кўрсатиш, зўрлаш (номусига тажовуз қилиш) усуллари билан таништириш;
- 5) Зўравонлик ва таъсир ўтказиш юзасидан намуналар бериш;
- 6) Кишиларни жисмоний ҳақоратлаш жараёнини тўлалигича томошабинлар ҳукмига ҳавола этиш;
- 7) Уриш, ўлдириш ҳақидаги эпизодларга кўпроқ аҳамият қаратиш;

- 8) Шарқ якка курашларидаги ҳолат ифодасининг акс этиши;
- 9) Ҳаётга енгилтаклик билан қараш намунасини ифодалаш;
- 10) Шахслараро муносабатлардаги диёнатсизлик, адолатсизлик кўринишларининг ҳаддан зиёд эканлиги.

2.3. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ МЕТОДОЛОГИЯСИГА ОИД МУЛОҲАЗАЛАР МЕТОДИКАСИ

Ҳозирги даврда психология фани кескин ўзгаришларни бошидан кечираётир. Унда ички тузилиши, таркибий қисмлари, уларнинг ўзаро уйғунлиги, моҳияти ва талқин этилиши жиҳатидан қайта қуришлар, ҳар қайси нарса ва инсонга (жонли ва жонсиз табиатга) инсонпарварлик психологияси қонуниятлари ҳамда принциплари асосида ёндашишни татбиқ қилишда намоён бўлмоқда. Нарса ва ҳодисаларга, ҳайвонот ва инсониятга нисбатан янгича ёндашиш, уларнинг шахс томонидан акс эттирилишини фақат онглилик ҳолатидан келиб чиққан ҳолда таърифлаш билан чекланиб қолмасдан, балки одамнинг онгсизлик ва онгосталик (ғайри ихтиёрийлик) ҳолатлари бу борада муайян аҳамият касб этишини тушунтириш, унда бир ҳолатдан иккинчисига узлуксиз ўтиб туриш табиий равишда рўй беришини таъкидлаш ўринлидир. Чунки шу давргача психология фанида етакчи принцип сифатида "онг ва фаолият бирлиги" ҳисобланиб келинди, бинобарин, психиканинг ҳар қайси кўриниши, босқичи, хусусияти, даражаси, хоссаси, ўзаро таъсирланиши, бир—бирини тақозо этувчанлиги фаолият нуқтаи назаридан баҳоланиши анъанага айланди. Натижада онгликдан четланиш ҳолатининг инсон ҳаёти учун аҳамияти тадқиқотчининг диққат марказидан, изланиш мавзусидан анча узоқлашди. Бунинг оқибатида шахснинг онгости, онгсизлик ҳолатлари, буларга унинг мослашиши, интилиши, билиш сабаби ва майли, руҳий тайёрлиги, ихтиёрсизлиги, мувофиқлашуви, тўсиқлар ва қарама—қаршиликларга нисбатан ички кураши, шунингдек, унинг механизмлари каби муаммолар ечими учун қай даражада аҳамиятли эканлигига оқилона баҳо берилмади. Акс эттиришнинг моддий асосларига суянган

бўлса тушунтириш, талқин қилиш назариялари илмийлик шундан кўпол нуқсонларга эга бўлмаса—да, лекин инсоннинг ўзига хослиги, муомала хусусиятлари ва иштиёрсизликни таърифлашдаги чекланганлиги, бир инсонламалиги натижасида уларнинг кўп жиҳатларини тушунтириш имконияти мумкин қадар пасайди.

Шу нарсага алоҳида таъкидлаш керакки, инсоннинг ҳар қандай фаолияти ўзаро узвий боғлиқ, бири иккинчисини тўлдириб қилувчи учта муҳим манбадан, яъни онгсизлик, онгостлилик ва онглилик ҳолатларидан ташкил топган ҳолда ҳудуд суради. Шунинг учун ҳам инсоннинг бир кеча — кундаги умри онгсизлик, онгостлилик ва онглилик ҳолатларининг ҳукмига тобеликда кечади, уларнинг ҳар қайси қандай вазифа бажаришидан қатъи назар онгсизлик (бўлса ҳордиқ) — онгостлилик (мувофиқлашган изланиш) — онглилик (ақлий зўриқиш, ихтиёрий ижод) ҳолатларидан иборат узлуксиз ҳалқа ҳаракатларидан тузилган бўлади.

Уларнинг ўзаро мувофиқ ҳаракатлари ички механизмлар, физиологик қонуниятлар, объектив ва субъектив шарт—шароитлар, омиллар, манбалар таъсири остида юзага келади, кўпинча инсоннинг иродасидан ташқари, унга итоат қилмаган тарзда рўй беради, натижада бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш фавқулод тарзида амалга оширади. Шунинг учун инсоннинг биологик шартланганлиги, унинг ижтимоий муҳит таъсирида ижтимоийлашуви, фаоллашуви, сулшлашуви, мустақиллиги, соғом ўзига ишончсизлиги, масъулиятлиги, бифарқлиги ва лоқайдлиги, бетарафлиги, инсонпарварлиги, тираққийпарварлиги каби хусусиятлар ана шу учала ҳолат остида юз беради.

Инсоннинг онгсизлик ҳолатида ихтиёрсиз диққат, иштиёрсиз эсда сақлаб қолиш, эсга тушириш, ассоциациялар, образлар, интуиция, англашилмаган майлар, ирсий аломатлар, тасодифий воқеалар, туш кўришлар, хаёлий тинчоллар, инсоннинг бирон—бир нарсага психологик жиҳатдан тайёргарлиги юзага келади ва уларнинг маҳсули ҳудуд шу жараёнда намоён бўлади. Буларнинг кечиши учалик кўп фурсатни талаб қилмаса—да, лекин баълаумотларнинг тулланиши табиий омиллар таъсирида вужудга келади, бу ҳол атрофдаги муҳит билан танишишда

муҳим аҳамият касб этади, улар жисмоний аъзоларнинг умрини узайтиришга хизмат қилади. Ижодий мангиқий фикрлаш шахсга мувофиқлашган ҳагги— ҳаракатлар вужудга келишига пухта замин ҳозирлайди, уларни муайян материаллар билан таъминлайди.

Одатда онгсизлик ҳолати билан онгли ҳолат ўртасида оралиқ ҳолат мавжуд бўлиб, у онгостлилик атамаси билан белгиланади, унинг инсон ҳаёти ва фаолияти учун қанчалик аҳамиятли эканлиги ўрганилади. Инсонда кечиши мумкин бўлган фаолият, муомала, хулқ—атвор, ижодий ташаббус илҳомланили каби жараёнлар шахсга тобора мувофиқлашиб борса, уларнинг бошқаруви енгил кўчса, шакланган, барқарорлашган, мустаҳкам, пухта уқув ва малакалар ўз вазифасини бажаришга киришса, буларнинг барчаси онгостлилик ҳолатининг бевосита ҳукми остида рўй беради. Одам ихтиёрийликдан кейинги мувофиқлашган диққатта асосланганда ҳар бир жабҳадаги самарадорлик кўрсаткичи юқори бўлади, ташқи қўзғатувчилар, таъсирларга берилувчанлиги пасаяди, унинг муайян марказга йўналиши, тўпланиши ва барқарорлашуви ижобий натижалар беради. Шахс фаолиятининг суръати, муомала жараёнининг жадаллашуви, унда маъно касб этувчи сабаблар миқдорининг кўпайиши, пухта малакаларнинг устунлиги, унинг муносабатидаги мақсадга мувофиқлик, объектив моҳиятига йўналганлик, ижодийлик онгостлилик ҳолатининг бевосита функциясига алоқадордир. Эҳтимол, бу ўринда аниқлашилмаган майллар ҳам маълум даражада мазкур жараённинг барқарорлиги ва бир текис кечишини таъминлашда иштирок қилиши тўғриси, қўзғалиш ўчоғида муайян қўзғатувчиларнинг устунлигини (доминантлигини) бошқариб туришга таъсир этиши мумкиндир. Лекин мазкур ҳолатининг ўзига хос хусусиятлари, механизмлари, уни намоян қилувчи кучлар, ташқи ва ички шарт—шароитлар, омиллар психологияда ҳали ҳар томонлама тадқиқ қилинмаган. Ушбу йўналишдаги аксарият ҳолатлар ўз ечимини кутиб турибди. Шу сабабли уларга ҳар томонлама ёндашиш, ижодкорлик самарадорлиги юзасидан илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар тўплаш айти мумкиндир.

Онглилик тўғрисида кўшгина назарий ва амалий мулоҳазалар тўпланганлигини ҳисобга олиб, улар тўғрисида мулоҳаза юритиш ортиқча деб ҳисоблаймиз. Чунки психология фанида фаолият категорияси етакчи фаолият категорияси (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев), унинг тушаниши, босқичлари, таркибий қисмлари юзасидан ўтказилган тадқиқотларнинг ранг — баранглиги онгли муносабатга нисбатан изланишлар етарли даражада олиб берилишини намойиш қилади.

Ҳозирги даврда психология фанининг муҳим, долзарб вазифаларидан бири — бу унинг тадқиқот методлари ва принципларини назарий ҳамда методологик жиҳатдан чуқурроқ тадқиқ қилишдан иборатдир. Жумладан, кузатиш шуд содда, икки кўринишга (кузатиш ва ўзини ўзи кузатишга) эга бўлган амалий тажриба методи тариқасида таҳлил қилинмасдан, балки унинг мураккаблик хусусиятига ҳо методикаларни қамраб олиш зарурлигини таъкидлаб ўтиш, натижаларни қайд қилишнинг ўта мураккаб технологияси мавжудлигини, ижтимоий психологик вадлашувда у алоҳида аҳамият касб этишини уқтириб ўтиш бақсадга мувофиқдир.

Психология фанининг назарий муаммолари қаторига ҳа инсоннинг инсон томонидан идрок қилинишини қаритиш мумкин. Чунки инсоннинг айрим хусусиятлари унинг юз аломатлари, чеҳрасидаги ўзгаришлар, тана ҳаракатларининг ҳаракатлари орқали аниқланади. Одамнинг ташқи кўринишига асосланиб, унинг характер хусусиятлари, қилматлари юзасидан ишончли мулоҳаза билдириш кўп аранг тадқиқот тарихига эга бўлса—да, лекин муаммонинг тўқ илмий негизи эндигина кенгроқ ўрганилмоқда. Инсоннинг ташқи қиёфасини таҳлил этиш орқали унинг ички дунёсига баҳо бериш бўйича жаҳон психологлари томонидан тўпланган натижалар умумлаштирилса, мазкур ҳақатни қуйидаги кўринишларга ажратиш мумкин:

1. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги ҳар бир ўзгариш, унинг айнан бир—бирига ўхшашлиги, кишининг яққол шахсий хусусияти билан узвий боғлиқ эканлигини тўшунтиришга асосланган аналитик ёки ақл—мулоҳазага мўйил талқин услуби, масалан, лабни қаттиқ қисиб юришани одамнинг мустаҳкам иродалилиги аломатидир.

Ижтимоий — тарихий тараққиёт давомида аждодлар томонидан тушланган тажрибаларга асосланиб, одамнинг ташқи қиёфасига қараб руҳий дунёсини баҳолаш.

2. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги (аттракция) ихтиёрсиз ифода, нафосатли кўриниш, ўзига маҳлиё этишлик, жозибадорлик, хушбичимлилик шахснинг ҳис—туйғуси хусусиятлари билан уйғунлигини эътироф қилишга қаратилган ёндашув: дид билан кийиниш, меъёри билан ўзига оро бериш, ибо ва ишванинг табиийлиги, гуёки унинг ички дунёси билан мутаносибдир. Идрок қилинаётган инсон муайян масофада мулоқотга киришувчи томонидан қай йўсида қабул қилинса, демак, унинг тўғрисидаги таассурот бевосита фавқуллодаги ҳолатга боғлиқ бўлади, чунки ёқилш, ёқтириш, симпатия — (юнонча "sympathea" ичдан ёқтириш, ички майл, илиқлик, самимият маъносини англатади), ичдан ёқтирмаслик, хуш кўрмаслик, антипатия — (юнонча "antipatheia" симпатиянинг аксини билдиради), — мурувват, (юнонча "eratheia" — ҳамдардлик, хайрихоҳлик туйғусини билдиради, ўзгалар руҳий кечинмаларига шериклик, ҳамоҳанглик ҳиссини ифодалайди) бир лаҳзалик идрок қилиш маҳсулида ўз аксини топади.

3. Идрок қилинаётган ташқи кўриниш аломатлари илк таассурот уйғотувчи бошқа шахсга ўхшашлиги туфайли таниш одамдаги психологик хусусиятлар, хислатлар, фазилатлар, сифатлар ихтиёрсиз равишда нотаниш кишига қиёс берилади. Аввал идрок қилинган таниш инсоннинг барча руҳий ҳолатлари ташқи қиёфа эвазига нотанишга кўчирилади, ваҳоланки, бу кезде мантикий таҳлил, узвийлик тақдирини иштирок этмайди. Шунинг учун бу тарзда инсоннинг инсон томонидан идрок қилинишини ўхшашликка асосланган инъикос деб номласа бўлади.

4. Ташқи қиёфани идрок қилиш замирида инсоннинг у ёки бу ижтимоий гуруҳга (ишчи, деҳқон, зиёли) алоқадорлиги тўғрисида муайян қарорга келинса, унинг шахсий фазилатига нисбатан худди шу нуқтаи назардан баҳо берилади ва ташқи кўринишнинг ижтимоий келиб чиқиши билан ўхшашлигига асосланилади.

Бизнингча, инсоннинг инсон томонидан идрок қилиниши туртга қатъий мунба негизида амалга оширилади:

а) идрок қилинаётган кишини идрок қилувчи шахс ўз хислатлари билан қиёслаш маҳсули бўйича талқин қилиши ва тушуниши; идрок қилиш жараёни ўхшатиш, тақлид қилиш, унга тенглашиш, ибрат олиш, илҳомланиш усуллари орқали юзага келади (идентификация латинча "identificare" шийлаштириш, ўхшашлик топиш маъносини билдиради);

б) идрок қилинаётган шахс ўрнига идрок қилувчи киши ўзини тасаввур қилиш орқали мулоҳаза юритиш, ҳукм чиқариш, муайян қарорга келиш йўли билан уни тушунишга ингилиш ўзини ўзи англаш негизда намоён бўлади (рефлексия латинча "reflexio" инъикос, яъни ўз руҳий ҳолатларини оқилона таҳлил қила олиш деган маънони англатади);

в) ўзга кишилар кечинмалар ва ҳис—туйғуларига ҳамдардлик билдириш, меҳр — мурувватлигини амалий ифодалаш орқали уларни тушуниш — эмпатия (юнонча "empathia" — ҳамдардлик маъносини билдириб, ўзгалар руҳий кечинмаларига шериклик туйғусини ифодалайди);

г) ўзга кишига у ёки бу ижтимоий гуруҳ аъзоларига хос хислатларни ёйиш, тавсифлаш, баҳо бериш асосида идрок қилиш — стереотипизация (юнонча "stereos" — қаттиқ, мустаҳкам ва "typos" — из, нишон деган маънони англатиб, инсониятнинг ижтимоий— тарихий тараққиёти давомида туланган, тажрибаларда тасдиқланган, шахсда мужассамлашган ташқи аломатлар унинг ички дунёсига мутаносиб эканлигига асосланади, лекин бундай ёндашув тарли даражадаги илмий негизга эга эмас).

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, психологияда рефлексия, яъни ўзини ўзи англаш шахснинг барча ҳиссий, билишга оид, иродавий, бошқарув хусусиятларини оқилона баҳолашни билдиради, деган қарашлар то ҳозирги кунгача давом этмоқда. Бундай йўсиндаги илмий талқин қилиш инсон томонидан ўзини ўзи акс эттира олишни билдиради, холос. Лекин ўзга кишилар унинг шахсий сифатларини қай ҳажмда билишади, унда қандай баҳолаш имконияти мавжуд, унинг нималарга қодир эканлигини тушуна олишадими, деган саволларга жавоб бериш орқали англашнинг бошқа қирраларини аниқлаш мумкин. Инсонлар ўзаро бир—бирини идрок қилиш жараёнида, **биринчидан**, ҳақиқатан ҳам идрок қилинаётган шахснинг асл руҳий қиёфаси ифодаланмишида,

иккинчидан, шахс ўзини аниқ тасаввур қилиб, тўғри баҳолай олиши; **учинчидан**, шахснинг бошқа одамлар томонидан англаниши икки ёқлама инъикос қилиш жараёнининг вужудга келтириши маълум бўлади. Шахсларнинг ўзаро бир — бирларини акс эттириш жараёнининг моҳияти инсон фазилатларини қайта эста тушириш, қайта тиклаш ва мужассамлаштириш жараёнида ўз аксини топади.

Муаммолар тўғрисида мулоҳазалар юритилаётганда яна бир муҳим жабҳани таҳлил қилиш жуда ўринлидир. Чет эл психологлари асарларини таҳлил қилиш инсон амалга оширадиган фаолият мақсадини рўёбга чиқариш режаси ва моделини яратишда ўз ифодасини топувчи антиципация (лотинча "anticipo" — олдиндан сезиш, пайқаш маъносини билдиради) бир неча босқичлардан иборат эканлиги намойён бўлмоқда.

Антиципация ҳозирги замон рус психологиясида беш даражага ажратилиб ўрганилмоқда: чунончи, англашилмаган субсенсор (лотинча "sub" — ости ва "sensis" — сезиш сўзларидан тузилган бўлиб, идрок қилишнинг онгостки ҳолатини англатади), сенсомотор (лотинча "sensus сезиш, "motor" ҳаракат деган маънони билдириб, назик ҳаракатларни сезиш демакдир), перцептив (лотинча "perceptio" — идрок деган маънони англатади), тасаввур, баъорат қилиш (нутқ ва сўз ёрдамида амалга оширилади) кабилар.

Антиципациянинг субсенсор даражаси гавданинг ўзгариши, айрим идеомотор ҳаракатлар, ташқи таъсирга тезкор жавоб қайтаришда ўз аксини топади. У гавданинг мужассамлашуви, ҳаракатлар барқарорлиги, ихтиёрий саъй — ҳаракатга тайёргарлик учун замин ҳозирлайди. Антиципациянинг иккинчи босқичи ҳаракатдаги жисмларни ўзаро таққослаш, солиштиришда, мураккаб ҳаракатларни мувофиқлаштиришда, тезкор ҳаракатларнинг муҳитдаги вақт ва фазовий ўзгаришлар ўртасидаги мутаносибликни узлуксиз равишда идора қилиб туришда намойён бўлади. Перцептив (идрок) босқичда идрок қилиш хотира жараёнлари билан уйғунлашиб кетади. Ўтмиш тажрибаларига асосланиб, келгусида вақт ва фазовий ўзгаришлар содир бўлиш эҳтимоли таҳлил қилинади.

Антиципациянинг тасаввур даражаси образларнинг вақт ва фазовий ўзгаришлари эҳтимолига биноан, уларни фикран қайтадан яратиш, қоришиқ тасвирларни вужудга келгириш, уларнинг режаси ва схемасини тузиш учун инсонда уевчанлик, ижодий фаолликнинг туғилишини намойиш қилади.

Антиципациянинг охирги босқичи нутқ ва тафаккур ердамида ҳолатлар, ҳодисалар, кескин ўзгаришлар тўғрисида баъорат қилиш, хулқ— атвор ва фаолиятни режалаштириш жараёнларининг юксаклиги билан бошқалардан тубдан ажралиб туради. Мазкур босқичда умумлаштириш, маъхумлаштиришнинг сермаҳсул даражалари, мантиқий усуллар, оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ хатти — ҳаракатларнинг юқори самара берувчи кўрсаткичлари ўзининг юксаклигига эришади. Инсоннинг янгиликлар моделини яратиши икки йўналишда амалга оширилади: ҳозирги замондан келажакка ва шу келажакдан ҳозирги даврга ўтиш, ҳатто ўтмишга мурожаат қилиш ҳам назарда тутилади.

Бизнингча, антиципациянинг ҳар қайси босқичи биргалик, иерархик хусусиятига эга бўлиб, улар бир — бирларини тақозо қилади, худди шу йул билан маълумотлар таъкидликлигига барҳам берилади. Инсон олдида турган яққол таъкидликлиги ёки вазифадан келиб чиққан ҳолда у ёки бу антиципация босқичи устуворликка эришади. Мазкур қонуниятга биноан унинг босқичлари ўзаро бирикиб кетиши, муаммонинг ўзига хос хусусиятларига кўра кетма— кетлик тизими бузилиши ҳам мумкин.

Юқорида биз кузатиш усули оддий қайд қилишдан баъорат эмаслигини, балки у биологик, психологик, техник усуллар мажмуасидан иборатлигини таъкидлаган эдик. Чунки тўпланган материаллар ва маълумотларни чуқур таҳлил қилиш ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан хулоса чиқаришни, уни яқунлашни тақозо қилади.

Шунга ўхшаш мулоҳазаларни тадқиқотнинг бошқа бир ердада турига нисбатан ҳам билдириш мумкин. Суҳбат методи ҳам тадқиқотчининг муайян мақсадини амалга оширишга қаратилган синалувчи билан фикр алмашув, бир томонлама таъсир ўтказиш жараёни эмас, балки тенг ҳуқуқли субъектларнинг таъсир-таъсирида ёндашувнинг бевосита ифодаси таъкидликлигидан

иборатдир. У муомала жараёнида шерикликка интилувчи даъвогар субъект, яъни синалувчи имконини ҳисобга олган ҳолда тадқиқотчининг унга муносабатини акс эттиришдир. Шу боисдан очиқ равишда фикр алмашув психология тусиқларсиз барпо бўлиши мумкин эмас, чунки суҳбатдошнинг мазкур дақиқалардаги психологик ҳолати, зуриқишнинг содда кўринишлари, жиддийликнинг қуйи босқичларини акс эттиришдан бошқа нарса эмасдир. Тадқиқотчига нисбатан ишонч туйғусининг заифлиги маълумотнинг аниқлигига салбий таъсир кўрсатади, олинган натижалар тафсилот юзасидан тескари алоқанинг мавжуд эмаслиги натижасида бу ҳолатни янада кучайтиради. Суҳбат муқаддимасида синалувчига берилган йўл—йўриқ унинг муомала жараёнида ўзини қай йўсинда бошқаруви, ҳис—туйғулар барқарорлигини сақлаши, самимийликка интилиши каби ҳиссий ҳолатларни аниқлашни ва уларнинг яққолроқ акс этишини таъминласа, қўйилган мақсад тўғри рўёбга чиқаётганлигини билдиради.

Ана шу мулоҳазалар ҳозирги давр талабига мос тушса, фаннинг методологияси ривожига ҳисса қўша олса, демак, психология нуфузига ҳам сўзсиз равишда ўз ижобий таъсирини кўрсатган бўлади.

Психология фанининг категориялари, уларнинг таърифлари, намоён бўлиш, кечиш, ривожланиш қонуниятлари, ўзига хос хоссалари, уларни вужудга келтирувчи омиллар, муҳим шарт—шароитлар, механизмлар юзасидан фикр билдириш, уларни таҳлил қилиш, танқидни талқин билан алмаштириш методологик муаммоларга унгартиришлар киритишни тақозо этади. Масалан, одам, шахс, якка шахс тушунчалари ғарб мамлакатларидан психологияга кириб келган атамалар тарзида талқин қилиб келинмоқда. Ана шунинг учун "шахс" тушунчасини саҳнада роль ижро этилаётган артист "ниқоби" дан келтириб чиқармоқдалар, лекин этимологиянинг бундай негизи XVI аср маданияти билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этилмоқда, ваҳоланки, бизда бу инсонга таалуқли тушунчалар узоқ ижтимоий—тарихий тараққиёт негизига эга бўлиб, ушбу атама бошқача талқин ва таҳлил қилиниши лозим.

Биздаги ижтимоий ва инсоншунослик фанларига, шу жумладан, психология фанига шахс билан боғлиқ атамалар

Шиблар дунёсидан кириб келган ва уларнинг туб маъноси, шайхити бугунги кунгача сақланиб турибди. "Одам" тушунчаси ер куррасида онгли зотнинг яратилиши, дунёга келиши билан борлиқ бўлган диний ақидаларга бориб таълолади, яъни Одам Ато ва Момо ҳаво туғрисидаги шундай манбалардан мазкур "тутилиш", "яратилиш", "жон ато қилиш" ҳақида мулоҳаза юритилиб, ўзига хос равишда талқин қилинади.

Бизнингча, "одам" тушунчаси илмий адабиётлардаги "индивид", яъни онгли мавжудотга хослик белгисини янада янада атаманинг моҳиятига мос, мутаносиб бўлса керак. Чунки одам зотининг бошланиши, ҳайвонот дунёсидан фарқли жиҳатларини эътироф этиш мақсадида қўлланилган тушунча бўлганлиги ҳақиқатга яқинроқдир, шундан шунга ўхшаш қиёслар "индивид"га ҳам тааллуқли эканлиги психологик ва фалсафий манбаларда жуда кўп марта таъкидланади. Айниқса, бу нарса собиқ шўро психологиясининг методологиясида мустаҳкам ва нуфузли ўрин эгаллаган бўлиб, диалектик материализм назариясининг асосий ғояларини акс эттирган.

Одамзотга хос хусусият, хислат, фазилат, хулқ— атвор мамлакатларини эгаллай бориш жараёнида инсонийлик аломатлари шаклланади. Бу давр одам — инсонийлик — шахс схемаси тарзида ифодаланиши мумкин, чунки "шахс" тушунчаси (араб тилида ҳам шундай маъно касб этади) муайян камолот (ақлий, ахлоқий, сиёсий, етуклик) белгиларини англатади, тараққиётга эришганликни билдиради. Шунинг учун "шахс" тушунчасининг европача талқини маънавиятимизга бефарқлик, ожизлик нишонаси бўлиб, қўпол илмий хато деб баҳоланиши керак, чунки ушбу тушунча тилимиз, маданиятимиз ва фанимизга илмий психология фани пайдо бўлишидан бир неча асрлар илгари кириб келган, чуқур ўзлаштирилиб, маҳаллийлаштирилган. Мазкур ижтимоий ҳолат Марказий Осиёнинг илм— таърифага ўчоғи бўлганлигини тан олган ҳолда психологик атамаларни тушунтириш, психология билимлари талқинидаги чалғовликларнинг барҳам топишига хизмат қилади.

Бундан ташқари, шахснинг шаклланиши мавҳум ҳолат тартиқсида ёритилади, ваҳоланки "ўсиш" (жисмоний), "ривожланиш" (психологик), "камолот" (шахслик,

ижтимоийлик), "тараққиёт" (имкониятнинг ушалиши) тушунчалари онтогенезнинг муайян, аниқ босқичларидан иборат эканлигини кўрсатувчи мезонлар вазифасини ўтайди. Якка шахс — индивидуаллик табиатнинг донолиги билан алоҳида олинган инсонга хос жамики нарсаларнинг психологик ҳолатлар, жараёнлар, хусусиятлар, табиий майллар, хулқ кабиларнинг ўзига хос тарзда, суръатда, оҳангда, маромда намоён бўлиши, кечиши, такомиллашуви, ривожланиши сингариларнинг вақт, фазо, ҳаракат ўлчамлари билан қатъий белгиланганлигини билдиради ва турмушда қўлланиб келинаётган қисмат, тақдир тушунчаларига ўхшаб кетади. Лекин кейинги икки тушунча рамзий, мавҳум маъно англатиб, шахснинг имкониятларини илоҳият билан боғлаб тушунтиради, уларнинг тўсиқлар, имкониятлар, ҳислар, кечинмалар олдини олиш, ўзгартириш мумкинлигини туб маънода инкор қилади. Якка шахс миллий, этнопсихологик хусусиятларни ўзида акс эттирган ҳолда умумбашарий, умуминсоний қонуниятларга бўйсунди (хусусийлик билан умумийлик ўрин алмаштириб туради, шу боисдан бирининг маъноси иккинчисига мос тушиши мумкин), фавқулодда ҳолатлар унинг қайси биринидир устунлигини таъминлайди, натижада ё миллийлик ёки байналмилаллик туйғулари етакчилик қилади.

Собиқ шўро психологиясида шахснинг шаклланиши "мен" билан "биз" муносабатларида ҳукм сурувчи, хусусийлик билан умумийлик ўртасидаги қарама — қаршилиқлар негизига қурилган, демак, унинг таркиб топishi ўзига қарши ўзининг кураши қабилада кечади, чунки мафқуралаштирилган инсонга муносабат робота нисбатан қилинадиган мулоқот даражасига тенглаштирилган бўлиб, унда ҳар томонлама уйғун ривожланиш имкониятлари мавжуд деган ақидага асосланар эди. Инсоннинг субъект сифатида ана шу нарсаларга нисбатан хоҳиши, майли, интилиши мавжудми ёки йўқми — бу нарса инobatга олинмас, унинг эрки, ҳуқуқи билан ҳеч ким ҳисоблашмас эди. Бугун эса субъектга субъект тариқасида муносабатда бўлишнинг мавжуди етиб келди, шунинг учун шахснинг мақоми ва аҳамияти оқилона баҳоланиши лозим, бусиз демократик, эркин фикр юритиш ҳукмронлик қилувчи ҳуқуқий жамият қуриш мумкин эмас. Шахсда ўзини ўзи

инлашнинг такомиллашуви учун кенг кўламдаги ижтимоий, вадисодий, ҳуқуқий, сиёсий, моддий, маънавий, тиббий, психологик, педагогик шарт — шароитларни вужудга келтириш мақсадга мувофиқдир.

Ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилаётган вадбиётларда берилган аксарият таърифлар маънавий жиҳатдан эскирган, уларда бугунги кундаги фан ютуқлари ҳисобга олинмаган ёки уларга киритилмаган, шу боисдан навий — психологик категорияларнинг моҳияти ва таркибий қисмлари тузилиши, бажариши мумкин бўлган вазифалари аёс этирилмаган. Мисол учун “Нарсалар ёки ҳодисаларни ёлғиз аъзоларига бевосита таъсир қилиш жараёнида киши ёнида акс этиришга идрок деб аталади”, деган таърифни таҳана қилайлик. Бу таърифда идрокнинг на предметлиги, на объектлиги, на структуравийлиги, на аналитик — синтетиклик хусусиятлари мужассамлаштирилган, шунингдек, унинг перцепция, апперцепция, антиципация босқичлари, бивоситалиги, фазо, вақт ва ҳаракатни инъикос қилиш имконияти, шунингдек, феноменлари (аттракция, субцептив вадифалар) таъкидланмаган. Шунга ўхшаш таърифлар барча психик ҳодисалар, ҳолатлар, функциялар, индивидуал— психологик хусусиятлар, характер хислатларига нисбатан берилган тавсифларда ҳам рўй—рост кўзга ташланади.

Психологик билимларни ўзлаштириш, улардан амалиётда фойдаланиш учун фаннинг барча соҳалари бўйича маълумотга эга бўлиш лозим. Психология ўқитишни муаммалаштириш фақат методологик муаммолар ечимини келдириш билан кифояланиб қолмасдан, балки таълим бериш, ўзлаштириш, хабарларни қабул қилишнинг янги шакллари, вадифалари ва вариантларини яратишни ҳам қамраб олади. Албатта, бугунги кунда иқтидорли болалар, ақлий салоҳияти юксак ўқувчилар муаммоси муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунинг учун иқтидорлилик билан интеллект кўрсаткичи ўрнинидаги узвий боғланишлар ва фарқлар аниқроқ таҳлил қилинса, амалиётда учраётган нуқсонлар, қусурлар миқдори бироз камайган бўлар эди.

Ҳозирги даврда психология соҳаларининг кенгайиши, бу фан бераётган билимлардан ижтимоий турмузда, ишлаб чиқаришда, тиббиётда, таълим ва тарбия жараёнида фойдаланиш эҳтиёжининг ортиши фанимизнинг мавқеи,

нуфузи янада ошаётганлигидан далолат беради. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида психология курси ўқитилишинини йўлга қўйилиши унинг татбиқий жиҳатларини кенгайтиришни тақозо қилмоқда. Айниқса, университетлар ва педагогика институтлари факультетларида, инновацион коллежларда касбий хислатларни шакллантириш аҳамиятига молик ўқув предмети сифатида психология курси алоҳида нуфузга эга бўлиб, бўлғуси ўқитувчиларнинг касбий қобилиятлари ва маҳоратини таркиб топтиришда ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Шунинг учун психология курсларини юқори савияда, фаол, янги, самарадор методлар ёрдамида ўқитиш муҳим аҳамият касб этади, чунки ўқитиш самарадорлигини оширмасдан туриб, билимлар сифати тўғрисида фикр юритиш мумкин эмас. Юқори малакали ўқитувчи мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш учун психология ўқитишни такомиллаштириш, талабаларда предметга нисбатан қизиқиш уйғотиш зарур.

Юқорида билдирилган мулоҳазалар психология ўқитишни такомиллаштиришнинг битта йўли ҳисобланади. Унинг иккинчи йўли — малака ошириш факультетлари, институтлари ва курсларида психология курсини юксак савияда олиб боришда, ўқитувчиларнинг мустақил билим олиш кўникмаларини барқарорлаштириш, психологик билимлар даражасини текшириш мақсадида уларни аттестациядан ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Психология курсларини юқори савияда олиб боришда психолог кадрлар тайёрлаш жараёнини такомиллаштириш, мутахассисликка оид касбий малакаларни пухта шакллантириш йўллари ва воситаларини ишлаб чиқиш, практикумлар, амалий машғулотлар, махсус семинарлар, умумий диагностика, психокорреция, психологик маслаҳатлар бериш соҳасидаги фаолиятни қайта қуриш, басний ўқитишдан ҳамкорлик, муаммоли, мустақил таълим шаклларига ўтиш, бунинг учун рейтинг, тренинг тизимларидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчидан, кўп босқичли психолог мутахассислар тайёрлаш тизимини амалга ошириш стандартини амалиётга татбиқ қилиш зарур. Чунки психология фанлари бакалавриатураси, магистратураси, аспирантураси, докторантураси муаммоларини ижобий ҳал қилмай туриб,

боқори малакали кадрлар етиштириш тўғрисида сўз юритиш мумкин эмас. Бунинг учун ягона принципга бўйсунган кадрлар тайёрлаш тизимидан келиб чиқиб ўқув режасини, дастурларини янгидан яратиш, уларни бутунги кун талабига бинвоан тузиш лозим.

Юқорида баён қилинган фикрлар асосида олий мавтабларнинг психология кафедраларида, ўрта махсус коллежларнинг фан кабинетларида психолог мутахассислар таълим — тарбия ишларида қатнашиши, психология курсларидан сабоқ бериши, шахсни шакллантириш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Психология ўқитишни қулайлаштириш ва такомиллаштиришнинг яна бир муҳим йўли — ўқитувчиларга ва талабаларга мўлжалланган ўқув қўлланмалари, дарсликлар, услубий кўрсатмалар, тавсиялар, ишланмалар ишлаб чиқишдир. Мазкур муаммо ечимининг навбатдаги йўли — ҳар бир психолог ўқитувчини аттестациядан ўтказиш, шартнома асосида ишлаш мезонига риоя қилишдан иборатдир. Бу муаммо ривожланган мамлакатларда алақачон ўз ечимини топгандир.

2.4. ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ШАХСИЯТГА ЙЎНАЛГАНЛИК" МАВЗУСИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДИКАСИ

Ўқитувчи шахсини шакллантириш муаммоси ҳар қайси енчилик жамиятининг эҳтиёжлари ва талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиниб келинади. Худди шу боисдан ҳозирги даврда "Таълим тўғриси"даги қонунда, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида" касб танлан мотивлари, касбий таъригарлик, касбий лаёқат ва касбий маҳорат билан тақданиб қолмасликни, балки бўлғуси педагог кадрларда шахсиятга йўналганликни таркиб топтириш мутлақо зарурий шарт эканлиги таъкидланади. Ўзбекистонда ўқитувчилик касбининг ўзига хос этнопсихологик фазилатлари, касбатлари, қобилиятлари, иш услублари, маҳоратга эришишининг йўллари, шахслараро муомала маромлари боисидан ҳар хил даврларда бирмунча илмий изланишлар олиб борилган. Мазкур тадқиқотларнинг натижалари мутақиллик шарофати туфайли ўз аҳамиятини

қадрсизлантиради, бироқ тарихий омил сифатида таъкидлаб ўтиш мумкин, холос.

Шунга қарамасдан, миллий мактаб ўқитувчиси билан ўқувчилар, домлалар билан талабалар (олий мактабда) ўртасидаги муомала масаласининг психологик асослари, механизмлари жуда кам ўрганилган мавзулардан бири ҳисобланиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Кейинги ўн йилликда таълим тизимида улғувор ишлар муайян изчилликда амалга оширилмоқда, ислоҳий тадбирлар мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида ўз ўрнини топиб бормоқда.

Бу борада бизнинг позициямизга ҳамоҳангроқ йўл тутган чет эл психологларидан бири — бу Аргайлдир. Унинг мулоҳазасича, ўқитувчи билан ўқувчилар (талабалар) ўртасида муомала ўзининг кўлами, ўзаро таъсирнинг, ранг — баранг мавзулари мавжудлиги, тарбиявий таъсирнинг устуворлиги, мулоқотга киришишда руҳий яқинлиги, ўзаро ҳамкорлиги, ҳис — туйғуларнинг мутаносиблиги, фикрий баҳсларга эгаллиги билан тавсифланади.

Давлатимизнинг "Таълим тўғрисида"ги қонуни ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да алоҳида урғу берилишича, ўқитувчи ижтимоий ҳаётимизда фаол иштирок этувчи касб соҳибни (фаолият субъекти) сифатида бошқа турдаги мутахассисликлардан кескин ажралиб туриши лозим. Ўқитувчи ўзининг нафақат фаоллиги билан, балки миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасини турли ёшдаги фуқароларнинг онгига сингдириш қобилияти билан, шунингдек, билим, нур — зиё, ахборот манбаи сифатида жамият аъзолари томонидан чуқур эъзозланиш, муайян ижтимоий мавқеини эгаллаш имкониятига эгадир.

Мамлакатимизнинг ўқитувчиси қуйидаги томонлари (ўзига хослиги, индивидуаллиги, мулоқотмандлиги) билан бошқалардан кескин даражада ажралиб туриши жоиз:

— мустақил республикамизнинг талаблари ва эҳтиёжларига мос тушувчи юксак маънавият даражасидаги қарашлар, кучли ва барқарор эътиқод, келажаги буюк давлатимиз идеаллари, миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасига содиқлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, фидоийлик туйғулари шакланганлиги, жамоавийлик ҳиссини мукаммал акс эттирувчи, ижтимоий — сиёсий фаол шахс эканлиги;

– болаларга, ўқувчиларга, талабаларга, ҳаттоки, маъиягимизнинг барча аъзоларига (тарбиявий таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан ҳам оташ, ҳам самимий меҳр – муҳаббат, уларнинг ҳар қандай эҳтиёжлари, қизиқишлари, ҳатти – ҳаракатлари мотивлари (мотивацияси), хулқ – эволюцияларини тушуниш(англаш) кўникмаси малакаси ва ўқувчининг мавжуддиги;

– жамият ҳодисалари, феноменлари, ҳолатлари, ҳар бир – қоидалари табиат воқеликлари, борлиққа, ҳолатлараро, гуруҳлараро, миллатлараро муносабатларга нисбатан педагогик кузатувчанлик, яъни перцептив (идроқ қилишга нисбатан сезгирлик, инсонни инсон томонидан баҳолаш қилиш ўқувчанлиги) қобилиятига эгаллиги;

– ҳаёт ва фаолиятнинг у ёки бу жабҳаларида инсонларнинг ҳатти – ҳаракатлари, муносабатлари (стереотипизация) хусусиятларини оқилона тушуниш, уларни идентификацияга (ижобий жиҳатдан ўхшашлик, субъект томонидан у ёки бу хислатларни ўзида мўъассамлаштириш), рефлексияга (ўзини ва ўзгани онгли баҳолашни назорат қилишга, ҳамдардликка) йўллашга қобилияти;

– фавқулоддаги (казусли, экстремал) вазиятларда, объектив ва субъектив шарт – шароитларда омилкорлик қилиш оқилона мўлжал олиш, мақсад қўйиш, режа тузиш, баҳолашга назорат қилиш, баҳолаш ўзини ўзи намойиш қилишга ўқувчанлиги;

– педагогик фаолиятида, жамоатчилик тизимида объектив гуруҳий муносабатларда оммавий ҳаракатлар (қайтар, таътил, ҳордиқ чиқариш жараёнларида) ташкилотчилик ва бошқарувчилик қобилиятларини қўллашганлиги;

– умумий қизиқиш кўламининг кенглиги, билишга оид интуитив қизиқишларнинг серқирраллиги, илмий қўламининг креатив эвристик лаёқатлилиги, муайян ақл – баҳолаш, маҳорат, талант (салоҳият) даражаларга эришганлиги;

– муомала (коммуникатив, интерактив, перцептив, паралингвистик, экстралингвистик, проксемик қўламинининг) мароми, нутқ маданияти (тузилиши, баҳолаш қилиш, илмийлиги, жўшқинлиги, маънавий

изчиллиги), унинг пурмаънолиги, ширалилиги, таъсирчан фикр узатувчанлиги, ўзгаларга таъсир ўтказувчанлиги, мулоқотмандлиги:

— мақсадга эришиш йўлида (ғоялардан келиб чиққан ҳолда), ғояни тажрибага (индивидуал ёки ижтимоий) татбиқ этишда шахсий позицияга, мустақил фикр юритишга (маънонинг кенглиги, чуқурлиги, маҳсулдорлиги) асосланган ҳолда иродавий зўр беришга (безовталаниш, депрессия, астения, фрустрация, пессимизмнинг олдини олишга) тайёрлиги, собитқадамлиги ва бошқалар.

Бизнингча, ҳозирги замон ўқитувчиси муомаладошига (мулоқотдошига) тўғри (адекват), омилкор, оқилона, ахборот узатиши ва унга суҳбатдошини ишонтира билиши (мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив йўллар орқали) мулоқотмандлик хусусиятини эгаллаши касбий зарурат ҳисобланади. Чунки табиий ўзига хослик (генетик, онтогенез, филогенез, индивидуаллик қонуниятларига асосланганлик) муаммо ечимдаги вариативлик (инвариантлик, модификация ва ҳоказо), вазиятга қараб касбини эгаллашдаги эркинлик нафақат муаллимга, балки талабаларга (ўқувчиларга) ҳам ўзини ўзи назорат қилиш, мустақил фикрлаш, ижодий изланиш учун муҳим, қулай шарт — шароит яратади.

Бўлғуси ўқитувчининг педагогик фаолиятига самарали ва сифатли йўналтириш ҳамда тайёрлаш учун қуйидаги психологик кўрсатмаларга асосланишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

— ўзига ўзи кўрсатма ва буйруқ бериш, унинг самарадорлигини олдиндан пайқай олиш (ички имкониятларини тўлароқ рўёбга чиқариш ҳамда диагностика, прогностик, антиципация имкониятларидан унумлироқ фойдаланиш):

— ўқитувчининг, талабанинг, ўқувчининг, маъмуриятининг ва ота — оналарнинг ижтимоий психологик ролига тренинглар (ёки бошқа таъсир ўтказиш, ҳамкорлик воситалари орқали) ёрдами билан кириш (киришиш):

— муомалавий маромларни (шунингдек, кўникмаларни) такомиллаштириш (ҳар хил вариантларни татбиқ этиш), видео ва аудио техника ҳамда магнитофон аппаратларидан

фойдаланиш, хусусан "кўзгуга қараб ўзини машқлантириш", унгаларни фаол тинглашга ўргатиш ва ҳоказо;

— муомала жараёнида (ҳамкорлик фаолиятида, интеракция устуворлигида) ўқувчилар (талабалар) ва уларнинг ота—оналари ишончини қозониш сеҳрига содоқатлигини сақлаш, сирни сақлаш ва уни ошқора қилмаслик (педагогик такт ва психологик касбий бурчга риоя қилишлик, улардан оғишмаслик) кабилар.

Тадқиқотимизнинг кўрсатишича, ўқитувчининг педагогик фаолияти, энг аввало, унинг учун касбий—мутахассислик сифатида шахсий маъно касб этиши билан узвий боғлиқ. Ушбу ҳолат мантиқий—маъновий иерархик принципни ўзида акс эттиради, таълим шахсининг тараққиёт кўрсатишига (ҳам ўқитувчи, ҳам сабоқ олувчи хатти—ҳаракатига) боғлиқ бўлиб, у иккиёқлама таъсир (интеракция), ҳамкорлик маҳсули самарадорликни белгилайди. Худди шу муносабат билан ўқитувчининг касбий шаклланиши, ривожланиши шахсиятга йўналганликдан ажралган ҳолда ҳукм суриши мумкин эмас. Шунинг учун касбий тайёргарлик, касбий ривожланиш (шаклланиш, маҳорат) билан шахсий камолот (тараққиёт) ўртасидага чекланганлик муаммоси тадқиқот этиш педагогик (унинг таркибий соҳаси бўлмиш олий мактаб психологияси) психология тармоғининг долзарб вазифаси ҳисобланади.

2.5. "ТАФАККУР" МАВЗУСИНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Бизнингча, тафаккурга қуйидагича таъриф бериш мумкин: "Тафаккур атроф—муҳитдаги воқеликка нутқ ордами билан бевосита, умумлашган ҳолда акс эттирувчи шиклик жараён, ижтимоий сабабий боғлиқларни англашга, янгилик очишга ва башорат (прогноз) қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир". Таърифда унинг энг муҳим хусусиятлари, функциялари санаб ўтилган, яъни сўз (тушунча фикр, вербал моҳияти) билан, умумлаштириб бевосита, ижтимоий сабабийлик, янгилик очиш (кашфиёт қилиш), башорат (прогноз диагноз), жараён, фаолият, феномен ва бошқалар. Таърифдан келиб чиққан ҳолда тафаккурнинг тадқиқот моҳиятини аниқлашга ҳаракат

қилинса, бу йўсинда мақсадга мувофиқ иш амалга оширилган булар эди. Тафаккур предметини белгилаш машаққати унинг мураккаб билиш (когнитив) жараёни эканлигини яна бир қарра тасдиқлаб турибди. Қуйидаги тафаккур тузилмасининг ҳозирги замон кўринишини ҳукмингизги ҳавола қиламиз.

1. Тафаккур операциялари:

- 1) анализ ва синтез (назарий ва амалий);
- 2) таққослаш (назарий ва амалий);
- 3) мавҳумлаштириш — абстракциялаш (таъкидловчи айирувчи, чекловчи);
- 4) умумлаштириш (мазмунига кўра: элементар, эмпирик, тушунчали, назарий; фикрнинг йўналишига биноан: хусусийдан умумийга, умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга, камроқ умумийдан янада умумийга, ягона умумий ҳолатдан янада умумийроққа);
- 5) конкретлаштириш (яққолаштириш);
- 6) классификациялаш (таснифлаш: табиий ва сунъий);
- 7) системалаштириш (тизимлаштириш фазовий, хронологик, мантиқий).

II. Тафаккур турлари:

- 1) шаклига кўра: кўргазмали — ҳаракат, кўргазмали — образли сўз — мантиқ (вербал);
- 2) топишириқ (муаммо) хусусиятига биноан: амалий, назарий, ихтиёрий, ихтиёрсиз, изоҳли;
- 3) фикр ёйиқлигига қараб: конкрет, абстракт, реалистик, аутистик, авторитар, интуитив, дискурсив, диалектик
- 4) фикрнинг йўналишига биноан: конвергент, дивергент;
- 5) оригиналлик даражасига кўра: репродуктив, продуктив, ижодий (креатив), визуал, фазовий, танқидий.

III. Тафаккур сифатлари:

- 1) мустақиллиги;
- 2) танқидийлиги;
- 3) чуқурлиги;

- 4) кенглиги (кўлами, диапазони);
- 5) пишиқлиги;
- 6) серташаббуслиги;
- 7) тезлиги(суръати);
- 8) маҳсулдорлиги;
- 9) самарадорлиги;
- 10) ихчамлиги
- 11) эгилувчанлиги.

IV Тафаккур шакллари:

1) ҳукм: якка, умумий, хусусий, жузъий, шартли, тахминий, тасдиқловчи, зид, қарама – қарши, инкор;

2) тушунча: конкрет, абстракт, якка, умумий, хусусий, тупланма;

3) хулоса чиқариш: индуктив, дедуктив, аналогия.

А. Тафаккур жараёни муаммоли вазиятдан бошланади (С.А.Рубинштейн). Муаммоли вазият тузилиши: Муаммоли вазиятгача, муаммоли вазият, вазиятдан кейинги вазият (Ф.Ф.Ғозиев)

Тафаккур – муаммо – масала.

Б. Таълим тараққиётни ўз кетидан етаклайди (А.С.Виготский); тараққиёт таълимни ўз кетидан етаклайди (Ф.Ф.Ғозиев).

Тафаккурни тадқиқ этиш методлари: кузатиш, суҳбат, фаолият маҳсулотини таҳлил қилиш, тест, эксперимент.

Тафаккурнинг бошқа соҳалар ва жараёнлар билан алоқаси:

- 1) тафаккур ва мантиқ;
- 2) тафаккур ва бошқа билиш (когнитив) жараёнлари;
- 3) тафаккур ва эмоция
- 4) тафаккур ва муаммоли вазият;
- 5) алгоритим ва муаммоли вазият
- 6) таълим ва тараққиёт;
- 7) тафаккур ва инновация;
- 8) тафаккур ва интеллектуал тестлар;
- 9) тафаккур назариялари:
 - а) ассоциатив психология мактаби;
 - б) Вюрцбург психология мактаби;

- в) гештальтпсихология;
- г) бихевиоризм (необихевиоризм);
- д) интеллект назарияси (Ж.Пиаже).

10) Инсон тафаккурининг онтогенезда ривожланиши (мактабгача ёшдаги болалар, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар, ўсмирлар, ўспиринлар, етуклик ва геронтопсихологик даврлари кабилар.).

2.6. "ХОТИРА ТУРЛАРИ" МАВЗУСИНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Хотира инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиш туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт—шароитлари, омиллари ҳам хилма—хил кўринишга эгадир. Одатда хотирани турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб, уни эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайта эсга тушириш, эслаш, таниш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятнинг хусусиятларига боғлиқлиги олинади. Умумий психологияда хотира 5 та муҳим мезонга (ўлчовга) мувофиқ равишда турларга (кўринишларга) ажратилади:

I. Психик фаолиятнинг фаоллигига кўра хотира мана бундай турларга бўлинади:

- 1) ҳаракат ёки мотор ҳаракат хотираси,
- 2) образли хотира,
- 3) эмоционал хотира.
- 4) сўз — мантиқ хотира.

II. Психик фаолиятнинг мақсадига биноан:

- 1) ихтиёрсиз,
- 2) ихтиёрий,
- 3) механик.

III. Психик фаолиятнинг давомийлигига кўра:

- 1) қисқа муддатли хотира,
- 2) узоқ муддатли

з) оператив хотира.

IV. Психик фаолият кўзғатувчисининг фаолиятига кўра:

- 1) муסיқий
- 2) эшигчи хотираси,

V. Психик фаолиятнинг инсон йўналишига қараб:

- 1) феноменал,
- 2) профессионал ва ҳоказо.

Ҳаракат ёки мотор ҳаракат хотираси. Инсон фаолиятининг ҳар хил турларида психик фаолликнинг у ёки бу кўринишлари устунлик қилиши кузатилади: масалан, ҳаракат, эмоционал, сенсор, интеллектуал каби психик фаолликнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу психик фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг маҳсулотларида ўз ифодасини топади. Ҳаракатларда, ҳиссий кечинмаларда, туйғуларда, образларда, фикр — мулоҳазаларда акс этади. Буларнинг барчасига хизмат қилувчи хотиранинг ўзига хос турларига нисбатан психология фанида илмий тушунчалар тариқасида ном берилган: ҳаракат, эмоционал, образли, ва сўзманتيқ хотира.

Турли ҳаракатлар ва уларни бажарилиш тартиби, тартиби, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Эмоционал хотира. Эмоционал хотира ҳис — туйғулар, руҳий кечинмалар ва эмоциялар бизнинг эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондирилади билан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан шахсий муносабатларимиз қай тарзда, йўсинда амалга оширилади билан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида эмоционал хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан ўзимизга нисбатан муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда сақлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури эмоционал хотира деб аталади.

Образли хотира. Образли хотира тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга товушлар, ташвишлар, ранглар, шакллар билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб, яққол мазмунни, бинобарин, нарса ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда зарурият туғилганда эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади.

Психологияда образли хотиранинг бир нечта турларига ажратиб кўрсатилади, биз уларнинг айримларига тавсиф беришни лозим топдик.

Изчил образлар. Сенсор хотиранинг энг содда кўриниши ёки шакли изчил образлардан иборатдир. Изчил образларнинг намоён бўлиши хотираси қуйидагилардан иборатдир: агар субъект(шахс)га бир неча дақиқа оддий кўзгатувчи юборилса, жумладан, 10–15 сек. Ёрқин қизил квадратга қараб туриш таклиф этилса, сўнг текширилган олдидан квадрат олиб қўйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади, асосан бу шакл кўк – яшил рангда товланади. Мазкур из ўша заҳорат баъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 15 секунддан то 45–60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг аста – секин у оқара бошлайди, натижада ўзининг аниқ контурини йўқотади, кейинчалик мутлақо йўқолиб кетадиган гоҳо бутунлай йўқолиш учун қайтадан пайдо бўлиши ҳам мумкин. ✓ Одамларнинг индивидуал – типологик хусусиятларига қараб, изчил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда излари мисол бўла олади. Ушбу психологик ҳолатни онг билан бошқариб бўлмайди, чунончи хоҳишга қараб узайтириш ва ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин изчил образлар образли хотиранинг мураккаброқ турларидан мана шу жиҳати билан фарқ қилади.

Изчил образларни эшитиш, тери – туюш соҳасида ҳам кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ намоён бўлиши ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар. Умумий психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусида кирган ("эйдос" – юнонча "образ" деган маъно англатади). Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис Марбург психология мактабининг намоёндалари акад. ука Йенишлар томонидан таърифлаб берилган. Батта одамларда, айниқса, болалик ва ўсмирлик, ўспиринлик олд даврларида кузатилган предмет ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилгандан сўнг ҳам узоқ вақт сақланиш хусусиятига эга бўлган.

Мазкур жисмларнинг аниқ образлари тасвирларини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса жаҳон психологияси фанида таъриба қилиб текшириб кўрилган. Экспериментда текширилувчига 3—4 минут давомида расм кўрсатилган, масалан, куча тасвирини ифодаловчи тасвир олиб кўрилгандан сўнг, унинг унсурлари ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнда айрим текширилувчилар биронта ҳам саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

Тасаввур образлари. Тасаввур образлари образли таътирнинг янада мураккаброқ тури бўлиб ҳисобланади ва уларнинг хусусиятлари кўпчиликка яхши маълумдир. Агар инсон дарахт, мандарин, гул ҳақида тасаввурга эга эканлиги шуни кўрсатадики, унинг илгариги таърибалари субъектнинг онгида шу образларнинг изларини қолдирилган. Намий тушунчалар талқин қилинганда тасаввур образлари эйдетик образларга жуда яқиндек туюлади. Лекин эйдетик образлар тўғрисидаги психологик таҳлил шуни кўрсатадики, тасаввур образлари унга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввур образларининг эйдетик образлардан фарқловчи биринчи фарқ — бу тасаввур образларининг полимодаллик хусусиятидир. Масалан, мандарин ҳақидаги тасаввур образи унинг ташқи кўринишини (шакли, ранги), мазасини ва таътирлигини ўзаро бириктириб акс эттиради.

Сўз — мантиқ хотираси

Сўз — мантиқ хотираси мазмунини бизнинг фикр ва мулоҳазаларимиз, аниқ ҳукм ҳамда хулосаларимиз ташкил қилади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар тарраида ифодаланганлиги туфайли уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини ифодалаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўзма — сўз ифодаланишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъновий фикрдан, умуман, қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма — сўз ўзлаштириш мантиқий ўрганиш бўлмасдан, балки мезоник эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз — мантиқ хотирасининг вужудга келишида иккинчи сигналлар системаси асосий роль ўйнайди. Чунки сўз — мантиқ хотираси фақат инсонгагина хос бўлган хотиранинг маълум тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда

шакллари билан ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган ҳаракат, эмоционал ва образли хотиралардан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз — мантик хотираси бир томондан хотиранинг бошқа турлари тараққиётига асосланади, иккинчи томондан, уларга нисбатан етакчилик ролини бажаради, шунинг билан бирга бошқа барча турларнинг ривожланиши сўз — мантик хотирасининг такомиллашувига узвий боғлиқдир.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира. Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари учрайди, шу боисдан хотира фаолияти амалга ошираётган яққол ва фаолик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра хотира ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Ихтиёрий хотира деганда, маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун, муайян даврларда ақлий операцияларга суянган ҳолда амалга оширишдан иборат мнемик жараён тушунилади. Одатда онг бевосита бу фаолиятни амалга оширишда иштирок этади. Кўпинча, психология фанида ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарама — қарши қўйилади. Бу жараён топшириқ ёки вазифа қўйилмаса, эсда олиб қолишга олиб борувчи фаолият бошқа бир мақсадларга эришишга йўналтирилган тақдирда рўй беради. Биз математик топшириқ ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур мнемологик ҳолатда асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади, бунинг натижасида сонлар (иккинчи даражали белги сифатида) эсда сақлашга ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддатга бўлса — да, эсда сақлаб қолишга интиламиз, бу ҳолат фаолият якунлангунга қадар давом этади.

Қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотира. Сўнгги пайтларда собиқ совет ва чет эл психологиясида хотира тадқиқотчиларининг эътиборини эсда олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан, ташқи таассурот изларининг мустаҳкамланишигача бўлган жараён, ҳолатлар, механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиши муддатлари ўзига жалб қилиб келмоқда. Бирор материал (шакли, моҳиятидан қатъи назар) хотирада мустаҳкам жой

олиш учун бу материал фаолият субъекти томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиши зарур бўлган материалларни бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этилиши табиийдир. Ана шу вақтда, муддат оралиғида хотирада қайта тикланаётган изларни консолидациялаш (мустаҳкамлаш) деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқиндагина бўлиб ўтган ҳодисаларнинг акс садосидек кечинма сифатида кечирилади ва такомиллашади. Инсон муайян дақиқиларда, лаҳзаларда долзарб пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан беқарор, хатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар аҳамиятлики, бу жараёнларга эсда олиб қолиш, эсда сақлаш информациялар, маълумотлар ва хабарларни қайта эсга туширишнинг алоҳида тури сифатида қаралади. Ушбу жараён одатда психология фанида қисқа муддатли хотира деб аташ анъана тусига кириб қолган.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални узоқ муддат давомида эсда сақлаб қолиш хусусиятига эга узоқ муддатли хотирадан фарқли ўлароқ, қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу ондаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан тавсифланади.

Ҳозирги замон психологик адабиётларда қисқа муддатли хотира термини ушбу номлар билан юритилади: "бир лаҳзага", "зудлик" "дастлабки", қисқа муддатли ва бошқалар.

Оператив хотира.

Инсон томонидан бевосита амалга оширадиган фаол, тезкор ҳаракатлар, операциялар учун хизмат қилувчи жараённи англлатувчи мнемик ҳолат оператив хотира деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намойиш қилиш учун яққол мисол келтиради: математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян булакларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб қўямиз. Шу боисдан, оралиқ натижаларини ёдда сақлашга интиламиз, яқунланишига яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матни талаба томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

2.7. "ИРОДА" МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Ижтимоий – руҳий эҳтиёжга асосланган ҳолда мамлакатимиз ёшларини комил инсон қилиб камол топтириш учун уларни ўзини ўзи уддалашга ўргатишдан илм бошламоқ зарур. Ўқувчининг ўз фаолиятини ва хулқ – атворини шахсий хоҳиш иродасига бўйсундиришни рўёбга чиқариш мустақил фикрлашни барқарорлаштиради, кўзланган мақсадни амалга оширишга пухта замин ҳозирлайди, ҳар хил хусусиятли қийинчиликлар олдида матонат, сабр – тоқат туйғуларини намойиш этишга чорлайди. Бунинг натижасида мустаҳкам иродани, принципал, қатъиятли, узоқни кўзловчи, теран фикрловчи, ақл – заковатли, ватан туйғуси билан ёнувчи ҳақиқий миллий ватанпарвар ёшлар ижтимоий ҳаётда, таълим – тарбия жараёнида шаклланади. Инсонга туғилишидан берилсадиган табиий майиллардан, ақлий ва ахлоқий имкониятлардан унумли фойдаланмасдан туриб, юксак маънавиятли, фаросатли, ижодий изланувчан шахсларни вояга етказиб бўлмайди. Худди шу боисдан инсоннинг болалигидан тортиб, то ижтимоийлашувига қадар давр оралиғида ўзини ўзи бошқариш усуллари, воситалари билан таништириш қатъиятлиликни вужудга келтиради.

Одатда ирода инсон томонидан ўз хулқи ва фаолиятини онгли равишда бошқариш сифатида баҳоланади, мақсадга йўналтирилган хатти – ҳаракат ва хулқ – атворнинг амалга оширишда ташқи, ички қийинчиликларни енгиб ўтиш тариқасида таърифланади.

Талаба ёшларнинг, энг аввало шахснинг ижтимоий фаоллигига, меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибасида ва таълим жараёнида намоён бўлади.

Мазкур фаолликдан унинг мазмуни ва шаклан тузилишини фарқлаш мутлақо зарур. Шахс фаоллигининг мазмундор томони унинг ижтимоий хислатларида ўз ифодасини топади, чунки бунда ижтимоий кўрсатма (аттитюд), эътиқодлар, маънавий ҳис – туйғулар, қизиқишлар

доминантлик хусусиятини касб этади. Талаба фаоллигининг шакли фаолиятни амалга оширишда иштирок этувчи руҳий жараёнлар, ички, ташқи ва англашилган иродавий хатти — ҳаракат, интилиш намоён бўлиши орқали аниқланади. Талаба учун қийин шароитларда ўзини ўзи онгли равишда бошқара олиш имконияти иродавий зўр беришнинг ёрдами билан юзага келади ва белгиланган муайян аниқ мақсад, режа ҳамда уни рўёбга чиқарувчи хатти — ҳаракатлар унинг иродасига йўналтирилади.

Баркамол авлод шахсининг психологик хусусиятларида марказий ролни мотивация доираси бажаради ва у ихтиёжлар, қизиқишлар, эътиқодлар ва маънавий ҳис — ҳуйғуларда ўз аксини топади. Ёшларнинг ҳаёти ва фаолиятида, шунингдек, тарбиясида аста — секин устувор ва барқарор мотивлар вужудга кела бошлайди, улар шахснинг ижтимоий шартланган йўналганлиги ва ҳаётий позициясини қатъий белгилаш учун хизмат қилади.

Аксарият ҳолларда талаба шахсининг ижтимоий шартланган хусусиятлари унинг иродавий фаоллиги йўналишини гавдалантиради. Ижтимоий йўналганлик шахснинг мотивацион — иродавий хислати ҳисобланмиш собитқадамликда ўз ифодасини топади. Ўқувчи шахсининг иродавий жараёнлари, ҳолатлари, хислатлари фаолиятининг мотивлари ва мақсадини амалга оширишнинг ўзига хос усули сифатида юзага келади.

Ақлий фаолиятда иродавий жараёнлар иродавий хатти — ҳаракатлар кечишининг айнан ичида, яъни мақсад белгилашдан тортиб то унинг бажарилишигача оралиғида кўзга ташланади. Онгли хулқ — атворда, ихтиёрий диққатда, эслаб қолишда, эсга туширишда, тафаккурда, ҳаёлда ифодаланади, мураккаб муаммоларни ечиш, иродавий зўр беришни сафарбар этиш учун мутлақо зарур, чунки бусиз ўқув фаолиятида ҳеч қандай натижага эришиш мумкин эмас. Уларнинг ўзаро уйғунлашуви самаралар келтириш мажмуаси сифатида иккиёқлама хусусият касб этади. ✓

Таълимдаги иродавий ҳолатлар — бу вужудга келган қийинчиликларни муваффақиятли бартараф этишнинг усуллари, талаба шахсининг омилкор, ✓ оқил ички шароитларнинг муваққат руҳий ҳодисасидир. Уларнинг қаторига бир талай ҳаётий шарт — шароитлар таъсири остида

вужудга келувчи оптимизм ва умумий фаоллик, қизиқувчанлик, мотивацион, мобилизацион тайёргарлик, қатъиятлилиқ хусусиятлари киради.

Ўқув жараёнида стресс — эмоционал зуриқишнинг кескин ҳолати кўриниши, шакли ҳисобланиб, ташқи ва ички муҳитнинг нохуш омилларини шахсга фавқулодда таъсир этиш натижасида вужудга келади. Таълимий ҳамкорлик (ўқитувчи билан талаба ҳамда талабаларнинг ўзаро) фаолиятидаги фрустрация — билиш фаолиятини ташкиллаштиришнинг тубдан тескари томонга йўналтирувчи руҳий ҳолатдир. Талабада узлуксиз пайдо бўлувчи ва бартараф қилиш қийин тўсиқларнинг таъсири остида руҳан тушкунлик, ўзини йўқотиб қўйиш, кўпинча экспериментга вазиятга нисбатан агрессив тажовуз реакциялари жавоб хатти — ҳаракатлари юзага келиши кузатилади.

Талаба шахсининг иродавий хислатлари — бу таълим жараёнидаги муваққат руҳий ҳолат эмас, балки аксинча мазкур вазиятга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган инсоннинг тургун, барқарор руҳий тузилмасидир. Унинг иродавий сифатларига собитқадамлик, ташаббускорлик, қатъиятлилиқ, мустақиллик, ташкиллашганлик, ишбилармонлик, ўзини қўлга олиш, жасурлик, чидамлилиқ ва бошқалар киради. Талаба иродасининг бушлиғи, заифлиғи қайсарлик, саботсизлик, ялқовлик, қўрқоқлик, принципсизлик, беташаббуслик, эринчоқлик, лоқайдлик сингари тушунчалар орқали тавсифланади.

Билимларни эгаллашдаги собитқадамлик — бош иродавий сифат, хислат ҳисобланиб, у ироданинг бошқа кўринишларининг тараққиёт даражасини ва йўналишини аниқловчи асосий омил бўлиб саналади. Мустақил ва келажаги буюк давлат идеалларига содиқлик. Ватан олдидаги бурчнинг юксак даражада англаш, жамоатчилик ҳисси, юрт равиқига ўз ҳиссасини қўшиш истаги ва буларнинг барчаси ўзбек халқига хос бўлган собитқадамлилиқ намунасидир.

Таълим — тарбия жараёнидаги ташаббускорлик — талабанинг ўз хоҳиш иродасига биноан зарур хатти — ҳаракатларни амалга ошириш уқувидир. Мустақил билим олиш ва фикрлашдаги қатъиятлилиқ — талаба томонидан жиддий йўналган қарор қабул қилиш, уни изчил ҳаётга татбиқ этиш хислатидир. Тиришқоқлик талабанинг

қийинчиликларни енгиш учун курашишда куч—қувватини асло пасайтирмасдан, узлуксиз ва узоқ муддат мақсадга иришиш учун интилиш кўникмасидир.

Муаммоларни ечиш чоғида чидамлилик—шахс томонидан қабул қилинган қарорни амалга оширишга халал берувчи фикрни, ҳиссиёт ва хатти—ҳаракатни тизгинловчи(тормозловчи) талабанинг уқувчанлигидир. Ташкилланганлик—ўз ҳаракати ва хулқини режалаштириш, хусусан уни ижро этишда талабани режага асосланиш малакасиدير. Матонатлилик—қўйилган мақсадни муқаддас ҳис этган ҳолатда ўзини оқлайдиган хавф—хатарга қўлини уриш, кўрқинчга нисбатан юзма—юз тура олиш фазилатдир.

✓ Ишбилармонлик—ҳар қандай ўйланилган ишни қийинчиликлар ва қаршиликлардан қатъи назар омилкор йўللар қўллаш туфайли охирига етказиш хислатидир. Мустақиллик—ўз эътиқодига қатъий ишонч, шахсий куч—қувватига ишониш, бошқаларнинг ёрдамига муҳтожлик сезмаслик малакасиدير. Шахснинг хулқ—атворида, ўқув фаолиятида, агарда таълимий машғулотлар оқилона, ҳаққоний равишда, тўғри уюштирилса, унчали муҳим бўлмаган иродавий сифатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, чунончи интизомлилик, қунт, ўзини қўлга олишлик ва ҳоказо.

Ушбу руҳий ҳолатни аниқлаш учун чиқилган тестдан фойдаланиш мумкин. Тавсия қилинаётган фикрларга талаба “Ҳа” ёки “Йўқ” деган жавоб қайтариши керак.

1. Ҳаётдаги муваффақият тасодифларга кўра одиндан қилинган ҳисоб—китобларга кўпроқ боғлиқ бўлади деб ўйлайман.

2. Агар мен ўзимнинг севимли машғулотларимдан айрилсам, унда мен учун ҳаётнинг мазмуни йўқолади.

3. Мен учун ҳар қандай ишнинг оқибати, натижасидан кўра, унинг бажарилиши жараёни муҳим.

4. Мен одамларнинг ўз яқинлари билан булган муносабатларидан кўпроқ қайғурадилар деб ҳисоблайман.

5. Менинг фикримча, кўпчилик одамлар яқин кунга мўлжалланган мақсад билан эмас, балки узоққа мўлжалланган мақсад билан яшайдилар.

6. Агар имконият бўлса — да, лекин ҳеч ким сезмаслигига ишончим комил бўлса, ноҳуя ҳаракат қила олмайман.

7. Менинг ҳаётимда муваффақиятсизликлардан кўра муваффақиятли кунлар кўп бўлган.

8. Менга амалий, ишчан, ишбилармон одамлардан кўра ҳис — туйғули, кўнгилчан одамлар кўпроқ ёқади.

9. Ҳатто оддий ишда ҳам мен унинг баъзи унсурларини такомиллаштиришга ҳаракат қиламан.

10. Муваффақиятга эришиш ҳақидаги фикрларга берилиб кетган вақтларимда эҳтиёткорлик чораларини унутиб қўйишим мумкин.

11. Ёшлигимда ота — онам мени дангаса деб ҳисоблашар эди.

12. Мен ўзимнинг муваффақиятсизликларимга шароит эмас, балки кўпроқ ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

13. Ота — онам мени қаттиқ назорат қилишган.

14. Менда қобилиятга нисбатан сабр — тоқат кучли.

15. Ўз мақсадларимдан қайтишга муваффақиятга эриша олмаслигим ҳақидаги фикр эмас, балки дангасалик сабаб бўлади.

16. Мен ўзимга ишонган одам деб ҳисоблайман.

17. Муваффақиятга эришиш учун гарчи имкониятлар менинг фойдамга бўлмаса ҳам таваккал қилишим мумкин.

18. Мен тиришқоқ одам эмасман.

19. Ҳамма ишлар текис(меъёрида) кетаётган бўлса, унда менинг ғайратим янада ошади.

20. Агар мен газетада ишлаганимда эди, унда турли воқеалар ҳақида ёзишдан кўра, кўпроқ одамлар яратган янгиликларни ёзган бўлар эдим.

21. Менинг яқинларим одатда шахсий режаларим билан ҳамфикр бўлмайдилар.

22. Менинг ҳаётга нисбатан талабларимнинг даражаси уртоқларимнинг шундай талабларидан пастроқ.

23. Мен ўз мақсадимга эришиш йўлида қатъийман.

Тест калити. "Ҳа" — 1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23.

Йўқ" — 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21.

Баллар ёки натижалар таҳлили. Баллар йиғиндиси 0—9 дан паст бўлганда — Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж яққол кўринмайди. 10—13 баллгача: Сиздан

5 84 4

муваффақиятга интилиш бор, лекин ҳаётда фаолиятингизни тапқил қилишда ҳар доим ҳам муваффақиятга эҳтиёж сезавермайсиз. 14–23 баллгача: Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж юқори даражада, ҳар доим муваффақият бўлишига ишонасиз, қатъийсиз у ёки бу даражада мураккаб, лекин бажарилиши мумкин ишларни қилишни ёқтирасиз, 0–9 паст, 10–13 ўртача, 14–23 юқори.

2.8. МУАММОЛИ ҲЎҚИТИШ ҲУЛУБИ

Психология фанида муаммоли вазият кенг кўламда ўрганилган, билиш ва билим олишга қаратилган когнитив жараён бўлиб ҳисобланади. Психология фани ривожланиш тарихини таҳлил қилсак, инсонда фикрлашнинг пайдо бўлиши уни оддида юзага келган муаммоли вазият тўғрисида мулоҳаза юритишдан бошланганлиги яққол омилларда қайд қилиб ўтилган (қадимги аждодларимиз таълимотида тортиб, то ҳозирги замон талқинигача). Модомики шундай экан, муаммоли вазият шахсни фикр юритиш жараёнига етаклайди, билиш фаолиятини ноаниқ, номаълум янги унсурли масала моҳиятига киришга, уни ҳал қилишга йўналтиради.

Муаммоли вазият жаҳон психологиясининг ассоциатив, вюрцбург, гештальт, бихевиоризм (необихевиоризм), редукционизм, эмпиризм, интеллект назариялари сингари қатор илмий мактаблари йўналишлари, таълимотларида атрофлича ўрганилган. Муаммоли вазият борлиқни билишнинг энг омилкор, оқилона услуги, қолаверса унинг генезиси эканлиги тўғрисидаги гоё ижтимоий–тарихий тараққиётнинг XIX–XX асрларида юксак кўрсаткичларга эришди. Бизнинг бу ўринда жаҳон психологияси намояндалари томонидан тан олинган айрим рус олимларининг таълимотига тўхталиб ўтамиз, халос (кенгроқ маълумот олиш учун “Тафаккур психология”си мурожаат қилинг).

Т.В.Кудрявцев талқинича, муаммоли ҳўқитиш жараёни ҳўқувчилар (талабалар) оддида муаммоли вазият яратиш, ҳўқувчи билан ҳўқитувчи ҳамкорлигида, ҳўқитувчининг умумий раҳбарлигида, талабаларнинг мустақил билиш (ақлий) фаолиятини амалга ошириш натижасида мазкур

вазиятни англаш, тан олиш, ечимини қидириш ва ҳал қилиш учун воситалар танлашда ўз аксини топади.

Муаммоли вазият субъект билан объектнинг ўзаро бир – бирига таъсир этишини ифодалаб, субъектга масала (топшириқ) ни ҳал қилишни, то шу давргача унга (инсонга) номаълум бўлган билимларни ва ақлий фаолият усулларини аниқлашни талаб қиладиган психик ҳолат сифатида гадаланади. Муаммоли вазиятнинг тузилиши шахснинг интеллектуал фаолиятини муайян мақсадга йўналтирувчи билиш эҳтиёжидан, оқибат натижада эса эгаллаш зарур бўлган номаълум билимлар, ақлий ҳаракат воситалари ва усулларидан ҳамда потенциал резервлар (ички имкониятлар, инстанционалик) тарздаги психик қўзғатувчилардан иборатдир.

А.М.Матюшкин таълимотича, муаммоли вазиятда янгиликни англаб етмаслик, уни ечиш зарур бўлган фаолиятни амалга оширишни уйдасидан чиқмаслик, мазкур ҳолатда очилиши шарт ҳисобланган фаолиятга, воситалар ва шарт – шароитларга тааллуқли номаълумлик, қўйилган масалани (топшириқни, фан асосларини) фикр юритиш операциялари ёрдами билан эгаллаш жараёнлари иштирок этади. Бошқача сўз билан айтганда, муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва уни ҳал қилиш учун унда изланадиган номаълумлик, янгилик, ноаниқлик, изланувчида эса қидириб топа билиш имконияти, шунингдек, янги билимларни ўзлаштиришга нисбатан эҳтиёж мавжуд бўлиши зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, муаммоли вазият фақат юқорида таҳлил қилинган таркиблардан иборат эмас, албатта. Бизнингча, у қўйидаги босқичларда мужассамлашуви даркор бўлиб, улар узлуксиз, иерархик тузилмани вужудга келтиради:

- 1) муаммоли вазиятгача вазият.
- 2) муаммоли вазият.
- 3) Муаммоли вазиятдан кейинга вазият (талқин бизники – Э.Ғ.)

Юқоридаги кўринишни оддийроқ қилиб қўйидагича тушунтириш мумкин: муаммоли вазиятгача вазият (муаммонинг туғилиши) – муаммонинг ечилиши, мутлақ эмас, балки нисбий хусусият касб этиши) – муаммоли вазиятдан кейинги вазият (унинг ечими муайян ақлий эҳтиёж туфайли

яқунланмаганлик туйғусини келтириб чиқариши, ечимлар хилма — хиллиги, модификациялари, инвариантлари тўғрисида ғоялар уйғониши, номаълумликнинг пайдо бўлиши, шубҳаларнинг англанилган мотивларга айланиши ва ҳоказо).

Нарса ва ҳодисаларни чуқур таҳлил қилиш топшириқ ёки объектни ҳар томонлама мустақил мулоҳаза этиш ва у тўғрида фикр юритишга асосланади. Муаммоли вазият ўз ичига қуйидаги муҳим томонларни қамраб олиши мумкин, гоҳо уларни босқичлар деб юритиш қабул қилинган.

Биринчидан, муаммо қўйилишини инсон тушуниб етиши, яъни топшириқ (масала ёки муаммо) англанишини (ифодаланиши) тушуниши. Иккинчидан, муаммони ҳал этишга ёрдам берувчи восита, усул, йўл — йўриқ, операция, ақлий ҳаракатларни инсоннинг ўзи излаб топиши ва уларни маълум тизимга солиши. Учинчидан, шахс муаммони ҳал этиш учун сараланган усулларни аввалги усуллардан ажратиш, яъни уларнинг салбий томонларини олиб ташлаш, қолганлари ўз ўрнида ва тўғри фойдаланиши. Тўртинчидан, инсон муаммо ечимининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши учун танқидий нуқтаи назардан текшириб чиқиши кабилар.

Юқорида ажратиб кўрсатилган босқичлар шартли, муваққат хусусиятга эга бўлиб, одамларнинг фикр юритишида алоҳида ажралиб турмасдан, балки қисқа дақиқалар (сониялар) оралиғида ўтиб кетиши мумкин. Шунинг учун бу ўринда шахс ўта зийракли билан уларни англаб олишга ҳаракат қилиши лозим.

Энди ҳар бир босқич ва пунктни чуқурроқ ёритиб ўтишга, шарҳлаб беришга ҳаракат қиламиз. Муаммо (масала, топшириқ) инсон олдига қандай қўйилишини англаб етмасдан туриб, уни ҳеч қачон ҳал этиш (биринчи пункт назарда тутилади) мумкин эмас. Шунинг учун қўйилаётган муаммо инсоннинг ёшига, билим савиясига, касб — корига тўла мос тушиши шарт. Бошланғич синф ўқувчисига мўлжалланган муаммони ўсиришга тавсия этиш ноўрин бўлгани сингари, кичик ёшдаги болаларга ҳам мураккаб муаммоларни ҳал этишни топшириш исталган натижани бермаслиги ҳаммага аёндыр. Бундай камчиликни содир бўлиши аввало ўқитувчининг бола ёш хусусиятлари ва интеллектуал имкониятларини тўла билмаслигидан ёки унга

жиддий эътибор бермаслигидан келиб чиқади. Ана шундай ўнғайсиз ҳолатларни юзага келмаслик учун ўқитувчи муаммони тўғри танлаши ва у ўқувчилар (талабалар) онгига чуқур ҳамда етарли даражада пухта етказиши жоиз. Муаммо юқорида таъкидлаб ўтилган талабга тўғри (адекват) жавоб берган тақдирдагина тингловчиларга тушунарли бўлиши мумкин.

Муаммо моҳияти инсон онгига сингиб етгандан кейин уни оқилона ҳал этишни таъминловчи восита, усул, йўл — йўриқ, ақлий хатти — ҳаракат, операция кабиларни излаш, қидириш ва муайян тизимга солиш билиш фаолияти бошланади (иккинчи пункт). Топшириқ (муаммо) одамларнинг индивидуал — типологик ҳамда ёш хусусиятлари ва ақлий фаолият имкониятларига қараб, турлича суръатда, мураккабликда намоён бўлиши, кечиши, ечими топилиши мумкин. Шахснинг ақлий фаолиятида вужудга келган бундай руҳий ҳолат инсоннинг асаб тизими хусусиятларига алоқадор бўлиб, турлича кўринишга эгадир. Асаб тизимининг суст (инерт) ёки фаоллик хусусиятлари ўрта ва олий таълимдаги муваффақиятнинг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Рус дифференциал психология илмий мактабининг тадқиқотларида кўрсатилишича, инсонда бундай хусусиятлар унинг (одамнинг) туғилишидан пайдо бўлиб, бутун онтогенез мобайнида айрим ўзгаришларга юз тутиши кузатилади. Бироқ биологик шартланган хусусиятлар ва сифатларнинг кескин ўзгартириш имконияти йўқдир. Агарда инсоннинг асаб тизимида сусткашлик хусусияти мавжуд бўлса, у ҳолда муаммо аста — секин ҳал этилади ва унинг моҳиятини англаш муддати узоққа чўзилади. Демак, вақтдан ютқазини эвазига муаммони ўз муддатида ечиш мумкин бўлмай қолади. Шунинг учун масала моҳиятини тушуниш борасида инсоннинг индивидуал — типологик хусусиятларига эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлиб, ҳар қандай ақлий зўриқишдан асраниш лозим. Асаб тизими фаол хусусиятга эга бўлган шахс муаммо моҳиятини тез тушуниб етади ҳамда ўз муносабатини билдиради. Бинобарин, бундай хусусиятли инсон топшириқни қисқа вақт ичида тез суръат билан ниҳоясига етказди. Бунинг эвазига муаммо ечимини осонлаштирувчи омилларни, яъни восита, усул, йўл — йўриқ,

ақлий иш—ҳаракатини излаш, муайян тизимга солиш жараёни муваффақиятли якунланади.

Талаба олдига қўйилган муаммони тўғри ҳал қилиш борасида инсон томонидан ажратилган восита ролини бажарувчи усулларни (агарда оригинал бўлса, нур устига тало нурга айланар эди), аввал қўлланилган усулларнинг салбий томонларидан ажрата олиш, аниқлай билиш ва улардан ўринли ҳамда тўғри фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади(учинчи пункт). Бунинг туб маъноси шундан иборатки қўллайвериб путурдан кетган, эски воситалардан фойдаланишдан қочиш лозим, акс холда унинг таъсири салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун талабалар ҳамда ўқувчиларни ҳамма нарсадан оқилона фойдаланишга ўргатиб бориш ҳозирги замон талаби бўлиб ҳисобланади. Ўрта ва олий ўқув юртларида ўқитиш жараёнида ҳосил бўлган, шаклланган кўникма ва малакаларни кўр—кўрона қўллашдан сақланиш айти мумкиндир. Акс ҳолда интерференция ҳодисаси юз бериб қолиши мумкин, лекин бу ақлий фаолият маҳсулдорлигига салбий таъсир этади.Интерференция деб, шаклланган малакаларни янги шароитга нотўғри қўллаш натижасида салбий таъсир этиш ҳодисаси тушунилади.Бунинг асосий сабаби— бу талабаларда таркиб топтирилган кўникма ва малакаларнинг нотўғри кучишидир. Кучиш ҳодисаси деганда ўрганилган восита, усул ва бошқа жараёнларни янги шароитда ҳамда вазиятда қўллай олиш ҳодисаси англонади.

Муаммо (масала, топшириқ) шахс томонидан ҳал қилингандан кейин уни танқидий нуқтаи назардан текшириб чиқиш(тўртинчи пункт) ва унинг ечими тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилиш фаолияти, ҳам ижобий хусусияти касб этади. Бунинг учун талабада ўзининг ва ўзгаларнинг фикри ҳақида танқидий мулоҳаза юритиш қобилияти шаклланган ва такомиллашган бўлиши керак. Бу борада вужудга келган шарт шароитлар, объектив ва субъектив вазиятлар шахснинг диққат марказидан четга чиқмаслиги жоиз. Бундай олижаноб юксак хислат талаба ёки ўқувчида ҳар томонлама авайлаб тараққий этилса, бу йўналишда кўзлаган мақсадга эришиш мумкин. Бу тўғрида бундан олдинги матнларда мулоҳаза юритилганлиги туфайли унга батафсил тўхталиб ўтишини лозим топмадик.

Талабаларнинг объектни ҳар томонлама таҳлил қилиши ўзаро изчил боғланган санаб ўтилган 4 пунктдан таркиб тошган бўлиб, улар ақлий фаолият давомида бир-бирини тақозо этади. Бундай ташқари, талаба (ўқувчи) олдидан турган муаммонинг бир ёки бирдан ортиқ хусусияти, хоссаси, қониятлари, муносабатлари ва ички мураккаб боғланишларни очиб бериш вазифаси эмас, балки воқеликда мавжуд хислатларни тўла ёритиб бериш, мулоҳаза юритиш масаласи мужассамлашади.

Талабалар олдига вазифа қўйилаётганида унинг қайси томонларини ёритиш мумкинлигининг шартларини таъкидлаш, иложи борича уларнинг онгига сингдириб бориш мақсадга мувофиқ. Мабодо, масаланинг барча шартлари тўла ёритилмаса, у тақдирда воқеликни ҳар томонлама таҳлил қилиш ва шу нарса тўғрисида бирор қарор ёки хулоса чиқариш мумкин бўлиб қолади. Шунинг учун турли ёшдаги инсонлар ҳал этиши керак бўлган топшириқни тўғри танлай билиш вазиятни оқилона аниқлай олиш, инсонларга воқеликни омилкорлик билан, одилонанга тушунтира олиш зарур.

Талабаларга қуйидагича муаммоларни бажариш учун вазифа қилиб топшириш мумкин: Ўзбекистон Республикасидаги рангли металлларнинг жойлашган ўрни, таркиби, хусусиятлари, хоссалари ва халқ хўжалигидаги ролининг тушунтириб бериш. Ушбу муаммони ечиш жараёнида улар объектнинг ҳамма томонларини таҳлил қиладилар, чуқур мулоҳаза юритадилар, ҳукм ҳамда хулоса чиқарадилар. Жумладан, бу фойдали қазилмаларнинг географик жойлашган ўрни, уларнинг ўзлаштириш, физик хусусиятлари, кимёвий хоссалари, таркиби, халқ хўжалиги тармоқларида ишлатилиши, иқтисодий тараққиётидаги роли ва жаҳонда Ўзбекистон Республикаси мавқеини кўтаришдаги аҳамияти тўғрисида мукаммал мулоҳаза юритадилар.

Бошқа яна бир мисол: Шахс категорияси, унинг тузилиши, хусусиятлари, назариялари, ёндашувлари, камолот даражалари тўғрисида тавсиф бериш. Талабалар аввал шахс категориясини таърифлаб берадилар, ундан сўнг шахснинг тузилиши юзасидан Рубинштейн, Ковалев, Леонтьев, Платонов таълимотлари, ҳозирги замон концепцияси

юзасидан мулоҳаза юритадилар, хусусиятлар, хислатлар моҳиятига оид фикр билдирадилар ва ҳоказо.

Шундай қилиб, бир талай амаллардан фойдаланиш туфайли муаммо ҳал қилинди: қўйилган муаммони бўлақларга ажратиб таҳлил қилиш, уни яхлит тушуниб етиш, ҳал этиш учун воситалар қидириш, топилган воситаларни сақлаш ҳамда зарурини танлаб олиш, уни ечиш учун усуллар қўллаш, ечимни танқидий текшириб чиқиш, шунингдек, муаммо ечими юзасидан мантиқий хулосага келиш.

Муаммоли ўқитиш услубияти талаба (ўқувчи) ақлий фаолияти тараққиётига ижобий таъсир кўрсатиб, мантиқий фикрлаш доирасини янада кенгайтиради. Уларда моддий борлиқ, шахслараро муносабат ҳамда уларнинг механизмларини ҳар томонлама аниқлаб олишга асосий негиз бўлиб хизмат қилади. Нарса ва ҳодисаларнинг ички мураккаб боғланишларини, қонуниятларини мустақил равишда тушуниш учун имконият туғдиради. Уларнинг мулоҳаза юритиш доирасини кенгайтиради, ўқув мотивларини юзага келтиради. Воқеликни билишга фаоллик уйғотади. Ўзини ўзи бошқаришга пухта замин ҳозирлайди.

Муаммоли вазият мана бундай шартларга риоя қилинган тақдирдагина ижобий натижалар беради:

I. Муаммоли вазият инсонларнинг ёш давр хусусиятлари, ахборотларни эгаллаш, ўзлаштириш даражаси, индивидуал типологик хусусиятлари ва қобилиятларини ҳисобга олган тақдирдагина вужудга келтириш мумкин. Муаммоли вазият уларнинг кучига, қобилиятига, имкониятига мос қилиб яратилиши лозим, аммо ўта оддий ёки ўта мураккаб бўлмаслиги керак.

II. Танланган муаммо қандайдир ташқи турткига, яъни мотивацияга, йўланмага, установкага таянмаслиги лозим.

III. Муаммони ҳал қилиш йўлини, усулини, вазиятни тушунган ҳолда талабаларнинг ўзлари мустақил топа билишлари ва қўллашлари жоиз.

IV. Қўйилган муаммони қандай тартибда ҳал қилиш зарурлиги, яъни воқеликнинг айрим хусусиятларини ёритиш муаммо тарзда бўлиши шарт.

V. Муаммони "ижодий" ҳал қилиш имконияти яратилган бўлиши керак, бунда берилган матндан ташқари, айрим ижодий тулдиришлар, қўшимчалар билан уни

бойитиш, ечимини қидириш вазифасини қўйиш мақсадга мувофиқдир.

2.9. МУОМАЛА МАВЗУСИНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Муомала асосий психологик категория сифатида илмий назариялар туркуми, тизими ичида муҳим аҳамият этганлиги туфайли алоҳида ва бетакрор талқинга эга. Психологияда ушбу ҳолатни изоҳлашга қаратилган бир талай ёндашувлар, талқинлар мавжуд бўлиб, унинг кенг қийматга молик кўриниши муомаланинг ижтимоий руҳият тарзида таҳлил қилинишидир. Мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда тенг ҳуқуқли, ҳамкор сифатида одамлар ўртасида амалга оширилувчи, руҳан мулоқот пайдо бўлишига етакловчи фаолият шаклини муомала деб аташ мумкин.

Жаҳон психологияси фанидаги Б.Д.Паригин, А.А.Леонтев, А.А.Бодалёв, Л.П.Буева, В.Н.Панферов ва бошқа тадқиқотчиларнинг назариялари умумлаштирилганда муомала қўйидаги йўналиш ҳамда жабҳалардан ифодаланиши кузатилади:

- ахборот коммуникативлик (муомала шахсга оид коммуникация кўриниши сифатида ахборот алмашиш жараёнида юзага келади);

- интерактивлик (муомала кооперация жараёнида шахсларнинг ўзаро таъсири тарзида пайдо бўлади);

- гносеологиклик (инсон ижтимоий билишнинг ҳам субъекти, ҳам объекти тариқасида қаралади.);

- аксиологиклик (муомала шахсларнинг ўзаро қадриятлар билан алмашилишдан иборат эканлиги);

- метъерийлик (шахс хулқини метъерий бошқариш жараёнида муомала аҳамияти ва ўрни аниқланади; одатий шароитларда хулқ стереотипларининг реал метъёр сифатида узатилиши, мустаҳкамланиши жараёни);

- семиотиклик (муомала ўзига хос аломатлар тизими ёки турлича аломатлар тизимининг ҳукм суриши воситаси сифатида);

- праксиологиклик (муомала жараёни фаолият, қобилият, кўникма ва малакалар билан алмашилиш демақдир).

Психологлар томонидан муомала феноменлари (ноёбликлар) тўғрисида талқинлар хилма хил бўлиб, уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборатдир:

- муомала – инсоннинг мустақил фаолиятининг кўриниши:

- муомала – инсон фаолиятининг бошқа турлари атрибути

- муомала – субъектларнинг ўзаро таъсир ўтказиши эканлиги.

Муомала феноменига нисбатан турлича илмий ёндашувларнинг мавжудиги туфайли унинг шахс шаклланиши омили сифатидаги ижтимоий психологик мавқеини аниқлаш учун хизмат қилади.

Назарий ва амалий маълумотларга қараганда, муомала коммуникатив фаолият тарзида қуйидаги тузилмани жабҳалардан ташкил топиши мумкин, чунончи:

- муомала предмети – муомаладош шерик алоҳида субъект инсон сифатида қаралиши:

- муомалага нисбатан эҳтиёж – бошқа кишиларни билиш ва баҳолашга инсоннинг интилиши ҳамда уларнинг ёрдамида ўзини ўзи билишнинг, ўзини ўзи баҳолашнинг кетиши;

- коммуникатив мотивлар – қай ниятда муомала амалга оширилишининг сабаблари, турткилари:

- муомала ҳаракатлари (актлари) – бошқа кишига йўналтирилган яхлит акт, коммуникатив фаолият бирлиги (ташаббус ва жавоб ҳаракатлари);

- муомала вазифалари – муомала жараёнининг амалга ошишга йўналтирилган ранг – баранг ҳаракатларни яққол коммуникатив вазиятда мақсадга эришишнинг босқичлари;

- муомала воситалари – муомала ҳаракатларни амалга ошириш операциялари, йўл – йўриқлари;

- муомала маҳсули – муомала натижасида вужудга келувчи моддий ва маънавий хусусиятли маълумотлар мажмуаси кабилар

Коммуникатив технологияга нисбатан фаолиятли ёндашув ижтимоий баҳолаш, талқин қилиш позиция тизими шаклланишини бошқаришни аниқлаб келади ва у уч хил коммуникатив шаклдан ташкил топади:

• монологик (фикр билдирувчи, узатувчи шахснинг ташкилотчи субъект сифатида бошқаларни тинглашда коммуникатив ҳаракатлар устуворлиги, етакчилиги);

• диалогик (субъектларнинг ўзаро таъсир ўтказиши, ўзаро фаоллик намоён қилиши ва ташаббускорлик кўрсатишида ифодаланади)

• полилогик (коммуникатив ташаббусни эгаллаш учун ўзига хос тарзда кузатиш хусусиятига эга бўлган, унинг мукаммал самарали амалга оширишга йўналтирилган кўп қиррали муомала тури);

Муомала фаолият сифатида хатти – ҳаракатлар тизимидан ташкил топиши мумкин:

• муомала субъектининг коммуникатив вазиятга кириши;

• муомала субъектининг коммуникатив вазият хусусиятини баҳолаш;

• коммуникатив вазиятда мўлжал олиш, чамалаш имконияти;

• ўзаро таъсир ўтказиш имкони учун бошқа субъектни танлаш;

• муомала вазияти хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда коммуникатив вазифалар белгилаш;

• ўзаро таъсир субъектига нисбатан ёндашув саралаш;

• ўзаро таъсир ўтказувчи шерикка, субъектига яқинлашиш;

• ташаббускор субъект томонидан шерик субъект диққатини ўзига жалб этиш;

• шерик субъектнинг эмоционал психологик ҳолатини баҳолаш ва унинг ўзаро таъсир кўрсатишига киришиш ҳамда тайёргарлик даражасини аниқлаш;

• ташаббускор субъект ўзининг шерик субъектини эмоционал психологик ҳолатига мослаштириши;

• муомала субъектлари орасида эмоционал психологик ҳолатларни тенглаштириш ва умумий эмоционал фонини шакллантириш;

• ташаббускор субъектнинг шерик субъектига коммуникатив таъсир ўтказиши;

- таъсирга нисбатан шерик субъект реакциясини ташаббускор субъект томонидан баҳоланиши;

- шерик субъект жавоб реакциясини мукофотлаш (стимуллаш);

- муомалада шерик субъект "жавоб хулқининг ифодаланиши ва ҳоказо."

Юқоридаги 15 та хилма — хил ҳаракатлар занжирида муомала жараёни, фаолияти вужудга келади, бунинг учун ташаббус кўрсатиш мутлақо шарт. Шахслараро алоқада муомала мазмуни турлича намоён бўлиши мумкин, чунинчи:

- одам одамга ахборот узатиши:

- инсонни инсон томонидан идрок қилиниши;

- шерикларнинг бир бирларини ўзаро баҳолаши;

- шерикларнинг ўзаро бир бирига таъсири;

- шерикларни ўзаро таъсир ўтказишига ҳаракат қилиш;

- гуруҳий коммуникатив фаолиятни бошқариш.

Муомала мазмунидан келиб чиққан ҳолда муомала функциялари вужудга келади ҳамда яққол вазиятни идора қилишига йўналтирилади;

- инструментал (муомала бундай функция таъсирида муайян ҳаракатлар амалга ошишининг ижтимоий бошқариш механизми ва ахборот узатиш сифатида кўзга ташланади);

- синдикатив (муомала одамлар ўзаро бирикувининг воситаси тариқасида гавдаланади);

- ўзини ўзи ифодалаш (муомала психологик контекстда ўзаро тушунувчанлик шакли тарзда юзага келади);

- экспрессив (эмоционал ҳолатлар ва кечинмаларда ўзаро бир — бирини тушуниш);

- ижтимоий назорат (хулқ ва фаолият қондаларига риоя қилишни таъминлашда акс этади);

- ижтимоийлашув (жамиятда қабул қилинган қондаларга биноан ўзаро таъсир малакаларини шакллантириш ва бошқалар).

Мукамал, тўқис муомала ўзининг ташқи ва ички тузилишига эга, унинг биринчиси хулқ операционал техник томонини, иккинчиси эса шахс учун чуқур маъно касб этувчи мураккаб моҳиятни акс эттиради. Муомаланинг

ташқи ифодаланиши коммуникатив таъсир ўтказиш кўрсаткичларида намоён бўлади:

- ўзаро муносабатда коммуникатив фаоллик;
- муомала хатти — ҳаракатида ташаббускорлик ;
- муомала хатти — ҳаракатида жадаллик;
- муомала маромларида (технологик томондан) маҳоратлилиқ.

Муомаланинг ички жабҳасида инсон томонидан мулоқот мотиви ва мақсадга нисбатан жавоб реакцияси ҳамда ўзаро таъсир вазиятини субъектив идрок қилиш акс этади шахслараро муносабатда муомала мароми ҳал қилувчи аҳамиятга эга ва у қуйидагиларда ифодаланиши мумкин:

- муомала оҳанги (осойишта, ҳукмронона, асабий, таажжубкорона, тилғлама ва ҳоказо);
- муомала хатти — ҳаракати (қатъиятли, безовталаниш, ишончсизлик, беҳаловат, бемалол ҳис эта олмаслик кабилар);
- муомала оралиғи (дистанция: интим руҳий яқинлик, шахсий, ижтимоий, эл — улус ўртасида ошкора).

Одатда мулоқотдошнинг муносабатлари хусусияти муомала яқин ва узоқлигида ўз ифодасини топади. Жумладан интим ва шахсий мулоқот мавжудлиги мулоқотдошларнинг ўзаро яқинлиги ва дўстлигини билдиради. Ижтимоий оралиғ расмий муомала шаклини ошкора эса унинг ақлий жиҳатдан намоёишкорона кўринишини аниқлатади. Муомала тарзи шахсларнинг ўзаро ҳурмат — эҳтиром ёки менсимаслик ҳолатларида ифодалаб келиб, ҳазил тариқасида ёки жиддий, қаҳр — ғазаб ёки самимийлик вазиятда ўтишидан дарак беради.

Муомала услуги — одамлар ўртасидаги ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатининг индивидуал — типологик хусусиятларининг акс этишидир. Муомала услубида:

- инсоннинг коммуникатив имкониятлари хусусияти;
- муайян одамлар ўртасидаги маълум муносабатлар хусусияти таркиб топганлиги;
- шахснинг ижтимоий индивидуаллиги;
- муомаладошнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги ифодаланади. Муомала услуги негизида шахснинг маънавий — ахлоқий установакаси ва жамият ижтимоий хуқ — атвор установакасини баҳолаш жараёни ётади.

Ўзаро танлашлар эса синалувчилар бир-бирларини танлаш билан белгиланади. Матрицада ўзаро танлашларни кўрсатувчи "+" белгилари доира ичига олиб қўйилади (⊗). Устунлар бўйича доира ичига олинган "⊗" лар миқдори матрицадаги (энг пастки қатордаги) "Ўзаро танлашлар сони" — деб ёзилган қаторга ёзилади.

Бу ўринда 12—рақамли аъзо (Хамидов Ш.) гуруҳда изоляцияга тушиб қолган. Энг кўп танланган 11—рақамли аъзо (Толишов Ш.) гуруҳнинг тан олинган лидери бўлиб ҳисобланади, ундан кейинги 5 ва 6 марта танланган 7—рақамли (Махмудов И.) ва 15—рақамли (Ўктамов А.) аъзолар эса гуруҳ юлдузлари сифатида тан олинган. Социограмма кўрсаткичларига асосланган ҳолда Толишов гуруҳга расмий лидер этиб тайинлаш ва И.Махмудов ва А.Ўктамовларни гуруҳда бирон бир жамоатчилик функциясини бажаришга тайинлаш ўрганилаётган гуруҳда шахслараро муносабатлар барқарорлашувини таъминловчи, ҳал қилувчи омилардан бири бўлиб хизмат қилади.

Гуруҳдаги ўзаро ҳамкорлик коэффициенти қуйидаги формула билан топилади:

$$K_x = \frac{\sum x}{3n}$$

бу ерда $\sum x$ ўзаро танланганларнинг умумий сони;
Гуруҳдаги коммуникативлик коэффициенти эса

$$K_k = \frac{Nk}{n}$$

формула билан топилади;

Бу ерда N_k — микрогуруҳга кирган кишилар сони.
Гуруҳдаги умумий психологик муҳит эса

$$K_{\text{псх}} = \frac{Kx + Kk}{2} \text{ формула орқали топилади.}$$

Бундан ташқари гуруҳдаги яширин лидер иккинчи саволга ёзилган жавобларни оддий математик ҳисоблаш йўли билан аниқланади. Ким энг кўп овоз олган бўлса, ўша шахс гуруҳнинг яширин лидери ҳисобланади. Гуруҳдаги ҳар бир кишининг мавқеи (статуси) 3 та саволга асосланган ҳолда қуйидаги формула орқали топилади;

вужудга келган ваакумни тўлдиришнинг дебочаси булн хизмат қилади, деган умиддамиз.

Этнопсихологик хусусиятни баҳолаш шкаласи (Э.Ф.Фозиев)

Фамилия _____ Вақти _____

Йуриқнома. Сиз қуйида берилган ҳолатларни вазиятларга, муаммоларга ўзингиз шахсан ёқтирган жавобни танлаб уни тагига чизишингиз мумкин. Ҳар қайси жавоб устида узоқ бош қотириб ўтирманг. Бироқ жавоб фақат битта бўлишини ёдингизда тутинг. Берилган жавоблар баллдан 4 баллгача баҳоланиши қатъий белгиланган. Шкаладаги ҳар бир рақам баллни билдиради (масалан, 1 — 1 балл, 2 — 2 балл, 3 — 3 балл, 4 — 4 балл). Машғулотда ўзингизни эркин тутинг ва ҳаяжонланишга асло йўл қўйманг. Илож борича ўз жавобингизга нисбатан шубҳали лаҳзаларга ҳеч қандай ўрин қолдирманг.

№	Вазиятга жавоблар	Йуқ ундай эмас	Шундай деса бўлади	Туғри	Жуқ туғри
1	Андишалилик ўқитувчи фаолиятининг умрбоқийлик нишонаси	1	2	3	4
2	Ташаббус қўлаб қувватланмаса фаоллик сусайиши мумкин	1	2	3	4
3	Табийй ҳурмат — эҳтиромга эришмоқ учун устоз эканлигингизни ҳар сония ёдингизда тутинг	1	2	3	4
4	Ширинсуханлик учун ўнғайсиз ҳолатга тушади киши	1	2	3	4
5	Зиекор устоз меҳр — мурувват уммонидир	1	2	3	4
6	Ўзгалар учун елиб югуриб ўзингизга келгунча толиқасан	1	2	3	4
7	Дилкашлик — руҳияти рангмо — ранг шогирдлар дилининг калити	1	2	3	4

8	Қийин вазиятга тушганда жамики нарсадан воз кечишга тайёрсан	1	2	3	4
9	Шогирдига комиллик тиламоқлик унинг барча хулқ – атворига устоз самимиятидир	1	2	3	4
10	Ўқитувчилик юзаки баҳоланса, касбдан нафратланасан киши	1	2	3	4
11	Ўқитувчининг дили, тили, иши, хулқи ибрат – намуна тимсоли	1	2	3	4
12	Маънавий бойлик бебаҳо неъмат, аммо моддий бойлик ҳам асқотади	1	2	3	4
13	Ирода – сабр – тоқат, вазминлик намунаси	1	2	3	4
14	Назокатли бўлиш яхши, аммо ўзгалар наздида қандай баҳога лойиқлигинингни унутма	1	2	3	4
15	Саховат, мурувват қалби дарё устоз неъматидир	1	2	3	4
16	Мурувватлилик юксак гуйғу, лекин у кунгилбушлик аломатидир эмас	1	2	3	4
17	Педагогик одоб, назокат кишилиқ жамиятининг олтин тоғидир	1	2	3	4
18	Ирода кучи руҳият барқарорлиғи, бироқ у дашном бериши ҳам мумкин	1	2	3	4
19	Ўқитувчи моддий бойлиғи билан эмас, балки маънавий дунёси билан машғул	1	2	3	4
20	Суҳбатдошинг ким эканлиғини ҳамма билса, бу ҳол нафсониятга тегади	1	2	3	4
21	Устозни вазият эмас, балки касбий садоқат улуглайди	1	2	3	4

22	Самимият яхши – ку, лекин пировард натижада обрўга пугур етказиши мумкин	1	2	3	4
23	Ўқитувчининг содиқлиги, виждони, эътиқоди миллат кўзгуси	1	2	3	4
24	Дилкашлик обрўга панд бериб қўйиши эҳтимол	1	2	3	4
25	Зиёкорнинг ижтимоий фаолияти мезони фидойилиги, альтуризм яловбардори эканлиги	1	2	3	4
26	Меҳр – муҳаббат – олқишга сазоворлик негизи эмас	1	2	3	4
27	Нутқий қобилият, ширинсуханлик – устозга табиатнинг инъоми	1	2	3	4
28	Табиийлик билан сунъийлик ўзаро ўрин алмашиши эҳтимол	1	2	3	4
29	Миллий имкониятларнинг тантанаси ўқитувчи ташаббускорли – гининг турткиси	1	2	3	4
30	ндишанинг оти қўрқоқ дейишади	1	2	3	4

Тест ўқитувчининг этнопсихологик хусусиятларини вужудга келиш даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Ушбу баҳолаш шкаласи ёрдамида олинган миқдорни натижаларни ҳисоблаш, унинг ишончлилиқ даражасини аниқлаш ва изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест – сўров, асосан, икки қисмга, яъни тўғри (адекват) ва тескари (контр) қисмга ажратилади. Уларнинг биринчиси ўқитувчи шахсининг этнопсихологик хусусиятлари ҳаққонийлик даражасини кўрсатади, иккинчиси эса шубҳаланиш, мақсаддан оғиш, узоқлашиш ҳолатларини билдиради.

Сиз ушбу саволларнинг саноқ номерларига эътибор билан йиғиндини ҳисобланг: 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24,

20, 28, 30. Ҳар иккала йиғиндиси орасидаги тафовутга 35 баъкамини қўшинг.

Тажриба қатнашчилари томонидан тупланган максимал даражадаги курсаткининг умумий йиғиндиси 120 балл қийматини, минимал 60 баллни, энг паст даража эса 30 баллни ташкил қилади мумкин. Бизнинг ишлаб чиққан жадвалга, яъни натижаларни ҳисоблаш тамойилига биноан қуйидаги даражаларга ажратилади:

1) 90 баллдан 120 баллгача — юксак даражадаги этнопсихологик хусусиятларга эга бўлган ўқитувчилар;

2) 60 баллдан 90 баллгача — ўртача курсаткидаги этнопсихологик хусусиятлари мавжуд ўқитувчилар;

3) 30 баллдан 60 баллгача — этнопсихологик хусусиятлари даражаси паст, қуйи ифодаланган ўқитувчилар тоифалари намоён бўлади.

Шундай қилиб, шунингдек, бўлғуси муаллимлар билан махсус ишлаб чиқилган психологик таъсир ўтказиш тадбирларини татбиқ қилиш, улар билан ишлашни индивидуал тарзда амалга ошириш зарурияти ҳисобланиб, уларга ёрдам бериш учун самарали тренингларга ўргатиш, уларни миллий маънавият ва қадриятларда иштирок этишга қўштириш, этнопсихологик хусусиятларни шакллантирувчи омиллар, ҳолатлар, ҳодисалар вужудга келтириш ҳамда уларнинг топишга ундаш туйғуларини уйғотувчи шароитларни таҳлил қилиш орқали ўқитувчида миллий хусусиятлар таркиб топтириш таълим маҳсулдорлигини ошириш мумкин.

Юқоридан берилган баҳолаш шкаласини педагогик кадрлар тайёрлашга ихтисослашган институтларга, университетларга, коллежларга жорий қилиш бўлғуси ўқитувчиларда миллий хусусиятларни шакллантириш жараёнининг самарадорлигини оширади.

Миллий мактаб ўқитувчилари ва бўлғуси муаллимлар юқоридаги этнопсихологик хусусиятларини баҳолашдан ташқари, қуйидаги педагогик қобилиятларни эгаллашга қўшниқлари лозим (тасниф бизники — Э.Ф.)

- дидактик қобилият (осон йўл билан мураккаб билимларни тингловчиларга тушунтириш ўқувчанлиги);

- академик қобилият (барча ўқув фанлари юзасидан мўъайян билимга эга бўлишлик);

- перцептив қобилият (қисқа дақиқаларда аудитория қолатини идрок қила олиш фазилати);

- нутқий қобилият (ихчам, маъноли, оҳангдор, муайян ритм, темп, частотага эга бўлган нутқ, нутқнинг жарангдорлиги, унинг пауза ва мантиқий урғуга риоя қилиши);

- ташкилотчилик қобилияти (синф гуруҳи ёки курсни уюштириш ва уни бошқариш истеъдоди, иқтидори);

- обрўга (нуфузга) эга бўлишлик қобилияти (ўзининг шахсий хусусияти, билимдонлиги, ақл – фаросатлиги, мустаҳкам иродаси билан обрў орттириш уқувчанлиги);

- муомала ва мулоқот ўрната олиш қобилияти;

- психологик ташхис (диагностик қобилият) инсоннинг келажагини оқилона тасаввур қилишдан иборат башорати;

- диққатни тақсимлаш қобилияти (бир неча объектларга бир даврнинг ўзида ўз муносабатини билдириш уқуви);

- иймон – эътиқодга, фаол ҳаётий позицияга йўналиш қобилияти;

- ақли донишлик қобилияти ёки билимдонлик;

- конструктив қобилият (ўқув – тарбия ишларини режалаштириш ва натижасини одиндан айтиш қобилияти);

- гностик қобилият ёки тадқиқотга лаёқатлилик ва бошқалар.

Тадқиқотимиз натижаларининг кўрсатишича, этнопсихологик хусусиятларнинг педагогик қобилиятлар билан бирикуви ёки уларнинг синтезлашуви новаторликка пухта негиз ҳозирлайди. Бунинг учун узлуксиз равишда тренинглардан, педагогик муаммолардан фойдаланиш, тарбиявий вазиятларни ечиш воситаларини эгаллаш мақсадга мувофиқ.

3.2. КАСБИЙ ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК БАҲОЛАШ ТЕСТИ

Сизга тавсия қилинаётган тест саволлари педагогик фаолиятнинг психологик диагностикасига бағишланган. Шунинг билан бирга, бу маълумотлар мамлакатимиздаги

Балқ таълими тизимини такомиллаштиришда муҳим аҳамият
жаб этади.

Шахсий ва касбий сифатларингиз ҳақидаги
шарҳлар.

Сиз учун қуйидаги жараёнлар учун фойдали бўлади:

- аттестацияга тайёрланиш кезида:
- шахсий – касбий сифатларни ривожлантиришда ва ўз
қўлингизда ишлашни такомиллаштиришда:
- ҳаёт – фаолиятингизни қандай ташкил қилишни
таъминлаб берувчи ўзингизни “Мен” – концепция бўйича
ўзингиз ҳақидаги тасаввурни) баҳолашингизда

Ушбу тажрибада ишгирок этганингиз учун сизга
қўлингиздан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Ҳар бир фикрга “ҲА” (плюс) ёки “ЙЎҚ” (минус)
жаъғисини қўйиш билан жавоб беришингиз мумкин.

1. Танишларимнинг кўплари мени ёқтиришса керак, деб
уйлайман.

2. Камдан – кам гапим ишимга тўғри келмайди.

3. Кўпчилик одамлар ўзларига ухшаш томонларини
қўлингиздан кўришса керак, деб уйлайман.

4. Мен ўзимни баҳолашга ҳаракат қилганимда, энг
қўлингиздан камчиликларимни кўраман.

5. Мен шахс сифатида одамларни ўзимга жалб қила
ман, деб уйлайман.

6. Ўзимга мени ёқтирган одамнинг кўзи билан
қўлингиздан қараганимда, шахсий образи ҳақиқатдан қанчалик узоқлиги
қўлингиздан афайли нохуш ҳислар туғилади.

7. Баъзан ўзини ўзи аяшни гуноҳ эмас, деб ҳисоблайман.

8. Менинг “МЕН” им ўзим учун ҳар доим қизиқарлидир.

9. Шахсий ҳаётимда менга ҳаддан зиёд қалбан яқин
қўлингиздан одамларим бўлган.

10. Ўзимни ўзим ҳурмат қилишим учун ўз имкониятимни
қўлингиздан ишга солишим жоиз.

11. Ўзимни ўзим жуда ёмон кўрган вақтим бўлган ва у
қўлингиздан марта эмас.

12. Мен тўсатдан пайдо бўлган хоҳишимга тўла
қўлингиздан шонаман.

13. Ўзим ҳам шахсиятимдаги кўп нарсаларни
қўлингиздан шарҳтиришни истайман.

14. Мен учун шахсий "Мен" им алоҳида хислатларни хурматга сазовордек бўлиб туюлмайди.

15. Менинг ҳаётимда ҳамма нарса орзу қилганимга бўлишини сидқидилдан хоҳлайман.

16. Мен бировга таъна тошини ёғдиришдан кўра, аввало ўзимни айблаيمان.

17. Тўсатдан танишган одам учун кўпроқ ёқим шахсдай туюламан.

18. Мен кўпинча ўз режаларимни ва хатти ҳаракатларимни қўллаб — қувватлайман.

19. Шахсий заифликларим менга ғазаб туйғусига ўхшаш кечинмани уйғотади.

20. Мабодо мен руҳан икки киши бўлиб қолсам, у ҳолда ўзимнинг иккинчим билан қизиқарли суҳбат қилиш бўлардим.

21. Ўзимнинг баъзи бир хислатларим менга бегона бўлиб туюлади.

22. Кимнингдир шахсиятида менга ўхшаш тоғиборлигини ҳис қилолмайман.

23. Ўйлаган режамни амалга ошириш учун қобилиятим ва имкониятим етарли.

24. Мен кўпинча ўз устимдан қулмаган ҳолда ўзим билан ўзим ҳазиллашаман.

25. Инсоннинг шахсий ҳаётида қиладиган энг ақилона иши — бу ўз тақдирига ўзи тан беришидир.

26. Биринчи қарашда бегона одам менга қараганда ўзгалар хусусиятларини топганга ўхшайди.

27. Агар мен бирор ваъда қилган бўлсам, афсуски, худди айтганимдай иш тутаман, деган сўз эмас.

28. Ўзимга нисбат муносабатимни дўстлик муносабати деб атаса бўлади.

29. Шахсий камчиликларга мурувватлилик — бу табиқат ҳолдир.

30. Севган одамим учун қизиқарлик манба бўлишимнинг қўлимдан келмайди.

31. Қалбимнинг тубида мен билан қандайдир муносабат фалокат юз бераётгандай туюлади.

32. Мен ўз танишларимнинг кўпчилигига ёқим бўлиб туюлсам керак.

33. Мени севадиган одамимнинг кўзи билан ўзимга қараш жуда ёқади.

34. Менда хоҳиш — истак пайдо бўлганда, аввало ўзимдан — ўзим "бу ақлданми?" деб сўрайман.

35. Баъзан менга шундай бўлиб туюладики, қандайдир донишманд руҳий дунёни кўра олганида эди, ўзимнинг қанчалик қашшоқ эканлигимни дарҳол англаган бўлар эдим.

36. Гоҳо ўзимдан ўзим фахрланам.

37. Мен ўзимни баҳолайман, десам бўлади.

38. Мен ҳақиқатдан нуфузли одам эканлигимга қалбимнинг туби билан ҳеч ишонгим келмайди.

39. Бегона одамларнинг ёрдамсиз мен кўп нарсаларни уддалай олмайман.

40. Баъзан мен ўзимни ўзим тушуна олмайман.

41. Мақсадга йўналганлик, иродавий сифат ва қувватнинг етарли эмаслиги менга жуда халал беради.

42. Бошқалар мени етарли даражада юқори баҳоласалар керак, деб ўйлайман.

43. Менинг шахсимда қандайдир бошқаларни ўта ёқтирмаслик тўғрисига ўхшаш нимадир бор.

44. Кўпчилик танишларим мени унчалик жиддий одам, деб қабул қилмайдилар.

45. Менда доимо қўзғатувчилик ҳисси мавжуд бўлганлиги туфайли ўзимдан ўзим қувонаман.

46. Мен ўзимни ўзим ҳурмат қиламан, деб айта оламан.

47. Ҳатто менга салбий хислатлар ҳам бегона эмас.

48. Асосан, мен қандай мавжуд бўлсам, худди шу нарса мени қониқтиради.

49. Мени бошқалар чинакамига сева олмасалар керак.

50. Менинг орзуларим ва режаларим ушалишига амалий ифода етишмайди.

51. Агар менинг руҳан иккинчи "Мен" им бўлганда эди, у мулоқотда мен учун энг зерикарли шерик бўлар эди.

52. Ўйлайманки, ҳар бир қандай ақлли ва билимли инсон билан умумий тил топишса бўлади.

53. Мендаги руҳий кечинмалар, мен учун тушунарлидир.

54. Менинг ижобий фазилатларим нуқсонни ёпиб қотади.

55. Мени виждонсизликда айблайдиган одамлар топилмаса керак.

56. Менда кунгилсизлик содир бўлса, ўзимга—ўзим "Қилмишинга яраша—да" деб айтаман.

57. Умуман мен ўз тақдиримга бефарқ эмасман, д... айта оламан.

Жавоб варақасини илова 1га қаралсин.

Натижалар таҳлили:

"ҲА" (+) "ЙЎҚ" (-) деб жавоб берилганидан қатъи назар,

жавобингизни калитга мослиги 1 балл баҳо олишининг учун имкон беради.

I. Ўзимнинг "Мен" идан "Рози" ёки "Норози" бўлиш интеграл ҳисси устуни. "ҲА" — 2, 5, 23, 27, 33, 42, 46, 48, 52, 53, 57.

"ЙЎҚ" — 6, 9, 13, 14, 16, 18, 30, 35, 38, 39, 41, 43, 45, 49, 50, 56.

Натижалар таҳлили:

0—10 балл — Сиз кўпроқ ўз "Мен" ингиздан норозисиз.

11—20 балл — Сиз ўзингиз ҳақингизда жуда юқори фикрда эмассиз, шунингдек, ўзингизга ижобий мунасабатингиз сақланган.

21—28 балл. Ўзингиз ҳақингиз тўғрисида жуда юқори фикрдасиз, ўз "Мен" ингизда тўла розисиз, баъзан бу ҳолат ўзликка танқидий ёндашмасликни ва ўз атрофингиздаларингиз қарши қўйишни юзага келтириши мумкин.

II. Ўзини ўзи ҳурмат қилиш устуни

"ҲА" — 2, 23, 53, 57.

"ЙЎҚ" — 8, 13, 25, 27, 31, 38, 39, 40, 41, 50.

0—5 балл — Сизда мустақилликка, шахсий кучи қобилият ва имкониятларга ишонч етарли эмас.

6—10 балл — Сиз ўзингизни етарли даражада ҳурмат қилсангизда, лекин ҳар қалай ўзингизга ишонмаслик ўзингизга тушунмаслик, изчилликдан четлашиш, шахсий имкониятларга шубҳа билан қараш ҳолати баъзида учра туради.

11—14 балл — Сиз ўзингизни юксак даражада ҳурмат қиласиз.

Сиз ўзингизга ишонасиз ва мустақилсиз.

III. Ўзини ўзи ёқтириш устуни

"ҲА" — 12, 18, 28, 29, 37, 46, 48, 54.

"ЙЎҚ" — 4, 9, 11, 16, 19, 24, 45, 56.

0—5 балл—Сиз кўпроқ ўзингизга "душман"га қарагандек қарайсиз, ўзингизга танбеҳ беришга, гуноҳкор деб ҳис қилишга, ўзингизни айблашга мойиллик бор.

6—11 балл—Умуман олганда, ўзингизни қўллаб—қувватлайсиз, ижобий баҳолайсиз, ўзингизга ишонасиз, шу билан бирга ўзингизни айблашга тайёрсиз.

11—16 балл—Сиз ўз "Мен" ингиз билан "дўстона муносабатдасиз. Бундай ҳолда ўз ҳисларингизни ва умумий кулқингизни юксак даражада назорат қилишингиз зарур.

IV. Атрофдагилардан кутилаётган муносабат устуни

"ҲА" — 1, 5, 10, 15, 42, 55.

"ЙЎҚ" — 3, 26, 30, 32, 43, 44, 49.

0—4 балл—Сиз атрофингиздаги одамлардан салбий муносабатни кутасиз, ҳатто меҳри—муҳаббати сиз учун зарур инсонлардан ҳам яхши муносабат кутмайсиз. Сиз ўзингизга яхшилиқни чинакам раво кўрмайсиз. Ваҳоланки, ўзингизни бошқаларга ўхшамайдиган, алоҳида шахс деб ҳисоблайсиз. Бу ҳолат сизга ўзликни ҳурмат қилишни оширадиган вазифаларни олдингизга қўйишга тўсқинлик қилади.

5—6 балл—Атрофингиздаги одамлар орасида сизга салбий муносабатда бўладиган борлигини билсангиз ҳам, лекин уларнинг барчаси ижобий муносабатдалар, деб ўилайсиз. Бу ҳолат сизда уларнинг муносабатларига муносиб бўлишга, ижтимоий ахлоқ меъёрларига риоя қилишга, ташқи дифангизга эътибор беришга, ўзингизни назорат қилишга интилишни вужудга келтиради.

10—13 балл—Атрофингиздаги одамларнинг сизга ижобий муносабатда эканликларига тўла ишонасиз. Бу ишониш сизга ўзингизга нисбатан ҳурматингизни тобора орттиради. Сизга шахсингизни қадр—қимматлигига ишонасиз ва фаолиятингизнинг самарали бўлиши атрофингиздаги одамлардан кутаётган муносабатингизга боғлиқ. Атрофингиздагиларнинг сиз ҳақингиздаги таъавурларини сақланиб қолиш учун доимо ўз устингизда интилишингиз зарур.

V. Ўз шахсиятига қизиқиш устуни "ҲА" — 7, 17, 20, 33, 34, 52. "ЙЎҚ" — 14, 51.

0—2 балл — Сиз ўзингизга (қисман ўз фикрингизга ва ҳисларингизга) ўзингиз яқин эмассиз (реал "Мен" ва идеал "Мен" афсуски, ўзингизнинг шахс сифатида бошқалар учун қизиқарсиз эканлигингиз ҳақидаги фикр мавжуд.

3—6 балл — Сиз ўзингиз билан "тенглик" асосида муомала қила оласиз, бошқалар учун қизиқарли эканлигингизни эътироф этмайсиз. Шунингдек, сиз ўзингизни атрофдагилар учун қизиқарли эканлигингизга ҳар доим ҳам ишонавермайсиз.

Ўйлаб кўринг, бу балки сизни умуман қандай бўлиш кераклигини билмаслигингиз билан боғлиқдир. Эҳтимол, сиз у ёки бу сифатларингизни қай даражада ривожланмаганлигини биларсиз ва шунинг учун атрофдагилар учун сизнинг "Мен" ингиз қизиқарли эканлигига шубҳангиз мавжуддир.

7—8 балл — Сиз ўзингизни бошқалар учун ва ўзингиз учун қизиқарли эканлигингизга ишонасиз. Бу сизнинг фаолиятингизни самарали бўлишга олиб келади.

VI. Ўзига ўзи ишонч устуни.

"ҲА" — 2, 23, 34, 42, 46.

"ЙЎҚ" — 32, 43, 44.

0—2 балл — Сиз ўз "Менингизни" салбий баҳолашни кутишга тайёрсиз

3—6 балл — Сиз атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабатлари, фикрлари ва хатти — ҳаракатларини танқидий реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан бўладиган ички турткиларингиз сизнинг шахсий сифатларингиз ва хулқингиздан келиб чиқади.

7—8 балл — Сиз ўз "Мен" ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳоланишни кутасиз. Бу ҳолат сизни ўз менингизга ижобий йўналтиради, фаолиятингизни жадаллаштиради.

VII. Ўзгалардан кутилаётган муносабат устуни.

"ҲА" — 1, 5, 10, 52, 55.

"ЙЎҚ" — 32, 43, 44.

0—2 балл — Сиз ўз "Мен" ингизни салбий баҳолаш кутилмасига тайёрсиз.

3—6 балл — атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабати, фикри ва хатти — ҳаракати танқидий ҳамда реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан йўналтирилган ички турткиларингиз сизни шахсий сифатларингиз ва сифатларидан келиб чиқади.

7—8 балл — Сиз ўз "Мен" ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳолашни кутасиз. Бу сизни ўз "Мен" ингизга ижобий йўналтиради ва фаолиятингизни жадаллаштиради.

VIII. Ўзини ўзи қабул қилиш устуни "ҲА" — 12, 18, 28, 47, 48, 54. "ЙЎҚ" — 21.

0—2 балл — Ўзингиз бутун вужудингиз билан ўзингизга еқмайсиз. Шахсий ва касбий сифатларингиз устида ўйлаб кўришингиз ҳамда ўз устингизда ишлашингиз зарур.

3—5 балл — Ўзингиз ҳақингиздаги фикрларингизда қарама — қаршилиқлар мавжуд. Ўзингизнинг "Мен" ингизда нима сизга маъқул ва нима номаъқул эканлигини аниқланг. Ўз менингиз устида ишлашингиз ўзингизга нисбатан ижобий интилишларингиз шаклланишга олиб келади.

6—7 балл — Ўзингизни қабул қилиш ўлчовингиз етарли даражада юқори. Бу ўзингизни намоён қилиш эҳтиёжингиз борлигини билдириб, ўз менингизга нисбатан ижобий муносабатингизни қўллаб — қувватлайди.

IX. Ўзига ўзи раҳбарлик қилиш устуни

"ҲА" — 50, 57.

"ЙЎҚ" — 25, 27, 31, 35, 36.

0—2 балл — Сиз ўзингизга айтишингиз зарур: "Афсуски, мени бирор айтган гапим, айнан шундай хатти — ҳаракат қилишимни билдирмайди".

3—5 балл — Сиз муваффақиятга фаолиятингиздаги маълум изчилликни таъминловчи ички муносиблик орқали қишасиз. Шунга қарамай, сизнинг "Мен" ингизда баъзи психологик келишмовчилик ҳар қалай бор. Нима учун? Эҳтимол, ҳар доим ҳам хулқингизда изчиллик бўлмаслиги ва унинг етарли назорат қилинмаслиги, режаларнинг нореаллиги шунга сабабдир.

6—7 балл — Сизда фаолиятга нисбатан изчиллик, ўз қобилиятингиз ва имкониятингизга ишонч, ўзини тушунishi, унинг назорат қилиш етарли даражада намоён бўлади.

Х. Ўзини айблаш устуни

"ҲА" — 3, 4, 9, 11, 16, 24, 25, 56.

0—2 балл — Сизда ўзингизга ҳеч қандай танбеҳингиз йўқ. Ўзингиздан кўнглингиз тўқлиги содир бўлаётган ҳодисалар учун жавобгарликни соқит қилишни ва жавобгарликни ташқи омилларга юклашга мойиллиқни келтириб чиқаради. Ўзингизга танқидий қарашга ҳаракат қилинг.

3—6 балл — Сизни ҳар доим ҳам ўзингиздан кўнглингиз тўлавермайди ва бу ўзингиздаги мавжуд хислатларингизни мос келади. Кўпинча одамда ўзини ўзи баҳолаш қарама-қаршиликлардан иборат бўлади. Шунингдек, ўзини психологик ҳимоя қилиш ўз айбини эътироф этишдан ташқари ташқи сабаблар орқали ўзини оқлашдан холи эмассиз.

7—8 балл — Сиз ўзингизни танқид қиласиз, виждонлисиз, ўзингизни камситишга, "айбдор" деб ҳисоб қилишга, ўзига ўзи танбеҳ беришга мойиллик бор. Бу ҳолат ўз имкониятларингизни паст баҳолашни вужудда еклтирганлиги туфайли ҳар доим сизнинг фаолиятингизни ижобий таъсир этмайди.

XI. Ўзига ўзи қизиқишни ифодалайдиган устун.

"ҲА" — 17, 20, 33.

"ЙЎҚ" — 26, 30, 49, 51.

0—2 балл — Сиз ўзингиз учун қизиқарли эмассиз, чунки ўзингизнинг кўпгина шахсий хусусиятларингизни салбий баҳолайсиз. Бу сиз учун бошқаларга ҳам қизиқарсиз бўлишингиз омили ҳисобланади.

3—5 балл — Сиз атрофингиздаги одамлар учун ҳам, ўзингиз учун ҳам маълум даражада қизиқарлисиз. Ваҳоланки, сизда шахсий хусусиятларингиздан ва индивид сифатларингиздан қониқмаслик бор. Бу камчиликларингиз устида ишлаш ва сизни ўзингизга танқидий муносабатда бўлишингиз ўзингизни такомиллаштиришингизнинг асосий йўлидир.

6—7 балл — Сизнинг "Мен" ингиз сизни етарли безовти қилади. Сиздаги ўзига ўзи қизиқиш юксак даржага эга бўлиб, ўзини ўзи севишга айланган. Умуман олганда, бу ёмон эмас, агар ушбу фаолиятни бажарилиши жараёнида намоян бўладиган юқори даражадаги маҳорат билан уйғунлашган бўлса, зотан атрофингиздаги одамларнинг сизга нисбатан

танқидий муносабатлари ва ўзингизга юқори баҳо беришингиз заминида юзага келиши мумкин бўлган низоларни олдиндан билишингиз сизга халақит бермайди. Кўпроқ инсонпарварлик ва фаолиятингиздаги назорат сиз учун фақат фойдалидир.

ХII. Ўзини ўзи тушуниш устун

"ҲА" — 53.

"ЙЎҚ" — 6, 8, 13, 15, 22, 40.

0—2 балл — Сизда аниқ ички изчиллик, ёрқин тасаввурлар, ҳислар ва ғоялар йўқ. Ўзингиз билан ўзингиз омон муносабатдасиз.

3—5 балл — Ўзингиз билан ўзингиз юқори даражада келишасиз деб айтиб бўлмайди. Лекин сизда ўзингизни тушунамаслик намоён бўлмайди. Ўзингизга ижобий муносабатни қувватлаш тактикаси сизни ҳаётингизда ҳокимлик қилади.

6—7 балл — Сиз ўзингиз билан руҳан келишган ҳолда яшайсиз.

Шундай қилиб, сизнинг тўплаган йиғиндингиз қуйидаги рақамни ташкил қилса:

0 баллдан 52 баллгача, бу кўрсаткич ўзингизга салбий муносабатда эканлигингизни билдиради. Бу ҳолат нисбатан барқарор бўлган, озми ёки кўпми даражада анланган, индивиднинг ўзи ҳақидаги тасаввурларининг бетакрор тизими сифатида ҳис қилинган. "Мен — концепцияси"ни салбий йўналишда намоён бўлишига таъсир қилади. Ваҳоланки, бунинг заминида, сизни атрофдагилар билан ўзаро таъсирингиз ва ўзингизга муносабатингиз шаклланади. "Мен — концепцияси" — ички қарама қаршилиқларда ҳал бўлмаган шахсий "Мен"нинг яхлит образидир.

Салбий Мен — концепциясига эга бўлган одамлар ортиқча ваҳималилиги, тез хафа бўлиши, ўзини камситишига на эътироф этишга мойиллиги билан ажралиб турадилар. Улар учун мулоқот билан, ижтимоий шахсий масалалар билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар характерлидир.

Юқорида баён этилганлар, уларнинг педагогик фаолиятига салбий таъсир ўтказмай иложи йўқ. Шунингдек, "Мен — концепцияси" билан касбий фаолият самарадорлиги ўртасидаги муносабатни уларни ўзаро боғланиш тизимини ўрганмасдан туриб, аниқ айтиб бўлмайди.

53 балдан 105 балгача: Бу кўрсаткич касб эгасининг "Мен концепцияси" ни ва ўзига муносабати ижобий эканини кўрсатади. Атрофингиздагилар орасида сиз этарли даражада обрўлисиз. Битирувчиларингиз сизни ушундай вақтгача унутишмайди. Қўл остингиздагилар хотирасида шундай қиёфада сақланиб қоласиз; "Ҳа, бизнинг бошлиғимиз ҳаққоний, раҳмдил эди, одамларга ғамхўрлик қиларди". "У ўз касбини яхши биларди, муомалани яхши ташкил қилар эди, кўтаринки руҳини сақлаб қоларди". "Унинг гуруҳда илиқ, ёқимли шароит мавжуд бўлиб, ҳамма қизиқиб ишларди", "Бизни деб, у жуда кўп танбеҳ ва гал эшитарди, биз уни тушунардик ва ўзимизни тузатишга ҳаракат қилардик". "У бекорчиларни ёқтирмас эди ва камдаш кам" ўзидан чиқарди ва ҳоказо.

Одатда одамлар билан муомала қилишни биладиган бундай касб эгаси обрўли бўладилар. Шу билан бирга, эгилувчанлигини ва эксперимент ўтказишга нисбатан қизиқиш мустаҳкамлаш, мақсадга мувофиқ бўлиши, ўзига ижобий муносабатни ва ўзини ҳаққоний баҳолашни такомиллаштиради.

106 балдан 134 балгача: Касб эгасининг "Мен — концепцияси" ва ўзига муносабати жуда ёқади. Турган гап бундай касб эгалари ўз хулқи ва фаолияти натижалари ижобий бўлишига ишонадилар, лекин ҳар доим шундай эмас.

Ўзингизни юқори даражада идрок этишингиз, шахсларни камситиш, уялтириш ўзига ишончини йўқотиш мумкин. Баъзан ўзига юқори баҳо берадиган касб эгасининг лоқайдлигини намоён қилиб, ҳаддан ташқари ҳукмронликни яхши кўрадилар. Шундай қилиб, касб эгасининг ўзига юқори баҳо бериши ўқувчиларнинг "Мен — концепцияси" бошлиги учун салбий бўлишига олиб келади. Балки ўзингизни нисбатан талабчанликни, ҳурматни, ички келишувчанликни бўнашгирмай, маҳорат даражасини эгаллагандирсиз, қўл остингиздагиларни ҳам имконият ва билимларини турғи баҳолашга ва уларни муваффақиятга, ижобий "Мен — концепцияси"га унданг.

ЖАВОБ ВАРАҚАСИ

№	Жавоб		Феномен устунлари											
	Ха+	Йуқ-	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1														
2														
3														
4														
5														
6														
7														
8														
9														
10														
11														
12														
13														
14														
15														
16														
17														
18														
19														
20														
21														
22														
23														
24														
25														
26														
27														
28														
29														
30														
31														
32														
33														
34														
35														
36														
37														
38														

3.3. РУҲИЙ ҲОЛАТЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ ВА КОРРЕКЦИЯЛАШ МЕТОДЛАРИ ПСИХИК ҲОЛАТЛАР ВА УЛАРНИ ТУШУНТИРИШ ВОСИТАЛАРИ

1. Гностик: ҳаваскорлик, синчковлик, ҳайратланиш, ажабланиш, таажжубланиш, иккиланиш, гангиш, хаёлпарастланиш, қизиқиш, диққат эътиборлилик.

2. Эмоционал: шодлик, хафалик, ғамгинлик, нафрат, алам, ғазаб, қониқиш, журъатсизлик, қўрқув, даҳшат, интилиш, ишқибозлик, аффект.

3. Иродавий: фаоллик, қатъийлик, қатъиятсизлилик, дадиллик, дадилсизлик, вазминлик, енгиллик, хотиржамлик.

4. Меҳнат психик ҳолатлари: тайёрлик, тайёр эмаслик, илҳом, руҳланганлик, ғайратлилик, ланжлик, лоқайдлилик, ишчанлик, маҳмадоначилик, чарчоқлик, чидам, чидамсизлик.

5. Ўқув психик ҳолатлари: ҳаяжонли, эзилганлик, тормозланганлик, берилганлик, хаёлпаршонлик, диққат-эътиборсизлик, эътиборлилик, қизиқиш, бифарқлик.

6. Спорт психик ҳолатлари: шайлик, бўшашганлик, зўриқиш, ҳаракатчанлик, танглик, дадиллик, дадилсизлик, тетиклик, лоқайдлик, мақсадга интилганлик, масъулиятлилик.

7. Оптимал психик ҳолатлар.

8. Стресс ҳолатлар.

9. Депрессив психик ҳолатлар.

10. Суггестив (ишонтирилганлик) ҳолатлар:

а) гетерасуггестив, б) аутосуггестив,

11. Дидактоген (невроз) психик ҳолатлар.

1). Ҳозирги даврда турли ёшдаги ўқувчилар руҳий ҳолатларини диагностика қилиш муаммоси алоҳида долзарб эканлигини касб этмоқда. Бунинг асосий сабаби эгалланган билимлар кўламининг кенгайганлиги, инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларидаги ахборотларнинг кўпайиб бораётганлигидир.

Руҳий ҳолатнинг сифат хусусиятлари хилма-хил бўлиб, улар қувонч, қайғу, текислик, руҳий кўтаринкилик ёки ташвиш, саросималик, безовталиқ ва ҳ.к. Таълим жараёнида уларнинг барқарор кайфиятини вужудга келтириш — билиш фаолиятининг негизи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ўқувчи руҳий ҳолатларини ўрганиш, уларда ўзига хос хусусиятларнинг намоён бўлиши ва билиш фаолиятининг

ҳар хил кўринишларига таъсирини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги пайтда турли диагностика методикалар ёрдамида руҳий ҳолатларни ўрганиш мумкин: Н.П.Касконинг кўпгина лабораторияларда синалган ва мослаштирилган сўровномаси, Айзенкнинг шахс сўровномаси, Ж.Тейлор сўровномаси ва бошқалар.

Уларнинг қўлланилиши катта математик ишлов талаб қилиши туфайли сермашаққат жараёндир. Айниқса, гуруҳ билан иш олиб борганда, ушбу сўровномалар кўп вақтни талаб этади ҳамда натижаларни қайта ишлашни тезкор амалга оширишнинг имконияти йўқ.

Ўқувчиларнинг руҳий ҳолатини ўрганишда Қозон тиббиёт институти ходимлари томонидан тузилган ва профессор И.Е.Шварц томонидан педагогик мақсадларга мувофиқлаштирилган сўровноманинг қўлланилишини мақсадга мувофиқ. Мазкур методика муаллиф томонидан қайта ишланиб, маҳаллий муҳитга мослаштирилгандир.

"Безовталиқ. Депрессия, Астения" ("БДА") методикаси билан ишлаш тартиби қуйидагича: "БДА" сўроқномаси 30 саволдан иборат бўлиб, улар 3 гуруҳга (шкалага) бўлингандир.

Безовталиқ шкаласи: Сўровноманинг шу гуруҳ саволларида шахснинг ўз ҳаракатларидан парокандалик, ташвишланиш устуворлиги, шахслараро муносабатда, дарс жараёнида, саволларга жавоб бериш ва яқиний назорат вақтида ишончсизлик, беқарорлик каби руҳий ҳолатларнинг белгилари ўз аксини топган. Сўровноманинг: 3, 8, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 26, 28 рақамли 10 та саволи ташвиш ва безовталаниш ҳолатлари аломатларини изоҳлайди. (1 – жадвалга қаранг)

Депрессия шкаласи: Ушбу шкалага таалуқли саволлар шахсда кайфиятнинг тушиши, атрофдагилар билан муомала қилишнинг чекланиши, қизиқишнинг пасайиши, гамгинлик гуйғуси, ишчанлик қобилиятидаги саросималик, фрустрация, пессимизм, қалтислик тавсиф белгиларини мужассамлаштирган. Депрессив ҳолатларни изоҳловчи 10 та савол қуйидагилардан иборатдир: 1, 4, 10, 12, 13, 24, 25, 27, 30 (2 – жадвалга қаранг)

3.3. РУҲИЙ ҲОЛАТЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ ВА КОРРЕКЦИЯЛАШ МЕТОДЛАРИ ПСИХИК ҲОЛАТЛАР ВА УЛАРНИ ТУШУНТИРИШ ВОСИТАЛАРИ

1. Гностик: ҳаваскорлик, синчковлик, ҳайратланиш, ажабланиш, таажжубланиш, иккиланиш, гангиш, хаёлпарастланиш, қизиқиш, диққат эътиборлилик.

2. Эмоционал: шодлик, хафалик, ғамгинлик, нафрат, алам, ғазаб, қониқиш, журъатсизлик, қўрқув, даҳшат, интилиш, ишқибозлик, аффект.

3. Иродавий: фаоллик, қатъийлик, қатъиятсизлилик, дадиллик, дадилсизлик, вазминлик, енгиллик, хотиржамлик.

4. Меҳнат психик ҳолатлари: тайёрлик, тайёр эмаслик, илҳом, руҳланганлик, ғайратлилик, ланжлик, лоқайдлилик, ишчанлик, маҳмадоначилик, чарчоқлик, чидам, чидамсизлик.

5. Ўқув психик ҳолатлари: ҳаяжонли, эзилганлик, тормозланганлик, берилганлик, хаёлпаризишонлик, диққат-эътиборсизлик, эътиборлилик, қизиқиш, бифарқлик.

6. Спорт психик ҳолатлари: шайлик, бўшашганлик, зўриқиш, ҳаракатчанлик, танглик, дадиллик, дадилсизлик, тетиклик, лоқайдлик, мақсадга интилганлик, масъулиятлилик

7. Оптимал психик ҳолатлар.

8. Стресс ҳолатлар.

9. Депрессив психик ҳолатлар.

10. Суггестив (ишонтирилганлик) ҳолатлар:

а) гетерасуггестив, б) аутосуггестив,

11. Дидактоген (невроз) психик ҳолатлар.

1). Ҳозирги даврда турли ёшдаги ўқувчилар руҳий ҳолатларини диагностика қилиш муаммоси алоҳида долзарб эканлигини касб этмоқда. Бунинг асосий сабаби эгалланган билимлар кўламининг кенгайганлиги, инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларидаги ахборотларнинг кўпайиб бораётганлигидир.

Руҳий ҳолатнинг сифат хусусиятлари хилма-хил бўлиб, улар қувонч, қайғу, текислик, руҳий кўтаринкилик ёки ташвиш, саросималик, безовталиқ ва ҳ.к. Таълим жараёнида уларнинг барқарор кайфиятини вужудга келтириш — билиш фаоллигининг негизи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ўқувчи руҳий ҳолатларини ўрганиш, уларда ўзига хос хусусиятларнинг намоён бўлиши ва билиш фаолиятининг

ҳар хил кўринишларига таъсирини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги пайтда турли диагностика методикалар ёрдамида руҳий ҳолатларни ўрганиш мумкин: Н.П.Касконинг кўпгина лабораторияларда синалган ва мослаштирилган сўровномаси, Айзенкнинг шахс сўровномаси, Ж.Тейлор сўровномаси ва бошқалар.

Уларнинг қўлланилиши катта математик ишлов талаб қилиши туфайли сермашаққат жараёндир. Айниқса, гуруҳ билан иш олиб борганда, ушбу сўровномалар кўп вақтни талаб этади ҳамда натижаларни қайта ишлашни тезкор амалга оширишнинг имконияти йўқ.

Ўқувчиларнинг руҳий ҳолатини ўрганишда Қозон тиббиёт институти ходимлари томонидан тузилган ва профессор И.Е.Шварц томонидан педагогик мақсадларга мувофиқлаштирилган сўровноманинг қўлланилишини мақсадга мувофиқ. Мазкур методика муаллиф томонидан қайта ишланиб, маҳаллий муҳитга мослаштирилгандир.

"Безовталиқ. Депрессия, Астения" ("БДА") методикаси билан ишлаш тартиби қуйидагича: "БДА" сўроқномаси 30 саволдан иборат бўлиб, улар 3 гуруҳга (шкалага) бўлингандир.

Безовталиқ шкаласи: Сўровноманинг шу гуруҳ саволларида шахснинг ўз ҳаракатларидан парокандалик, ташвишланиш устуворлиги, шахслараро муносабатда, дарс жараёнида, саволларга жавоб бериш ва якуний назорат вақтида ишончсизлик, беқарорлик каби руҳий ҳолатларнинг белгилари ўз аксини топган. Сўровноманинг: 3, 8, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 26, 28 рақамли 10 та саволи ташвиш ва безовталаниш ҳолатлари аломатларини изоҳлайди. (1 – жадвалга қаранг)

Депрессия шкаласи: Ушбу шкалага тааллуқли саволлар шахсда кайфиятнинг тушиши, атрофдагилар билан муомала қилишнинг чекланиши, қизиқишнинг пасайиши, фамгинлик туйғуси, ишчанлик қобилиятидаги саросималиқ, фрустрация, пессимизм, қалтислик тавсиф белгиларини мужассамлаштирган. Депрессив ҳолатларни изоҳловчи 10 та савол қуйидагилардан иборатдир: 1, 4, 10, 12, 13, 24, 25, 27, 30 (2 – жадвалга қаранг)

Астения шкаласи. Ишчанлик қобилиятининг пасайиши, тез толиқиш, серзардалик, сержаҳлик, ҳиссий бетайинлик, диққатнинг бузилиши каби белгилар ўз аксини топган. Шу ҳолатларни изоҳловчи суровномадаги 10 та савол қуйидагилардир: 2, 5, 6, 7, 9, 11, 14, 15, 23, 29 (3-жадвалга қаранг).

Мазкур шкалаларнинг алоҳида ажратилиши ўқувчилар руҳий ҳолатларининг ўзига хос сифатларини баҳолашда дифференциал ёндашишга имкон беради.

Синалувчига кўрсатма:

"Сизнинг кайфиятингизни аниқлашга ёрдам берадиган қатор саволларга жавоб беришингиз лозим. Уларни диққат билан ўқинг ва ҳаққоний жавоб беришга ҳаракат қилинг. Агар сўроқда кўрсатилган ҳолат сизда умуман бўлмаса - 5, агар жуда баъзида учраса - 4, вақт-вақтида бўлса - 3, агар кўпинча **такрорланса** - 2, узлуксиз қайд этилса - 1 рақамларнинг остига саволнинг қаршисига белги қўйинг. Жавоб беришда узоқ ўйламанг, фикрингизга келган биринчи жавобни белгилашга ҳаракат қилинг. Марҳамат бошланг"

№	САВОЛЛАР	ЖАВОБЛАР				
		5	4	3	2	1
1	Сиз сушлашиб, ланж бўлиб қолаётганингизни, илгариги куч - қувватингиз пасайишини пайқаяпсизми					хс
2	Уйқудан сўнг ўзингизни ҳорғин ва "чилпарчин" (дам олмаган)дай ҳис қиласизми?					хс
3	Сизни нимадир безовталантирганда, ухлашингиз қийинлашадими?					хс
4	Ўзингизни руҳий тушкун ва эзилгандек ҳис қиласизми?					хс
5	Ўзингизда руҳий чарчоқ ва толиқишни ҳис қиласизми?					хс
6	Олдин қилиб юрган ишингизни қийинчилик билан амалга ошираётганлигингизни, унга энди катта куч сарфлаётганлигингизни ҳис қиласизми?					хс

21	-0,78	1,48	-1,38	0,11	0,48
22	-1,26	-0,93	-0,4	0,34	1,24
26	-1,23	-0,74	0	0,37	0,63
28	0,92	-0,36	0,28	0,56	0,1

Депрессия ДК қийматлари жадвали.

2-жадвал

Изчиллик №	1	2	3	4	5
Савол№					
1	-1,58	-1,45	-0,41	0,7	1,46
4	-1,51	-1,58	-0,34	0,58	1,4
10	-1,45	-1,26	-1	0	0,83
12	-1,38	-1,62	-0,22	0,32	0,75
13	-1,3	-1,5	-0,15	0,8	1,22
20	-1,34	-1,34	-0,5	0,3	0,73
24	-1,2	-1,23	-0,36	0,56	-0,2
25	-1,08	-1,08	-1,18	0	0,46
27	-1,2	-1,26	-0,37	0,21	0,42
30	-1,08	-0,54	-0,1	0,25	0,32

Астения ДК қийматлари жадвали.

3-жадвал.

Изчиллик №	1	2	3	4	5
Савол№					
2	-1,51	-1,14	-0,4	0,7	1,4
5	-1,5	-0,33	-0,9	1,32	0,7
6	-1,3	-1,58	-0,6	0,42	1,0
7	-1,62	-1,18	0	0,79	1,18
9	-1,56	-0,7	-0,12	0,73	1,35
11	-1,62	-0,6	-0,26	0,01	1,24
14	-1,93	-0,8	-0,1	0,6	1,17
15	-1,19	-0,44	0,18	1,2	1,08
23	-1,58	-0,23	0,34	0,57	0,78
29	-1,5	-0,56	0,38	0,56	0

Жавоблардаги чизилган ҳар бир сон ўзига хос доимий қийматга эга, бу диагностик коэффициент (ДК)дир (1, 2, 3 жадвалга қаранг). Бу диагностик коэффициент қийматларини тагига чизилган сонлар ўрнига қўйиб, ҳар бир ажратилган шкала бўйича уларнинг алгебраик йиғиндисини ҳисоблаб топиш мумкин. Бу руҳий ҳолат ифодаси ўрганилаётган синалувчининг якуний баҳоси ҳисобланади.

Олинган қийматларни ишлаб чиқиш қулай бўлиши учун ҳар бир синалувчига шкалалар бўйича жадваллар тузиш мумкин.

Синалувчининг жавобларини диагностик коэффициент қийматига кодлаш.

“Безовталиқ” шкаласи учун жадвал.

4-жадвал

Синалувчилар Ф.И.Ш.										
Савол тартиб рақами	3	8	16	17	18	19	21	22	26	28
Таги чизилган соннинг тартиб рақами	3	4	5	4	5	2	5	2	3	3
ДК қиймати	1,18	0,37	0,88	1,22	1,2	-0,2	0,48	-0,93	0	0,28
Безовталиқ баҳоси	4,48									

Синалувчиларнинг жавоблари жадвалга қайд қилинади ва маълум кетма-кетликда кодлаштирилади. Биринчи горизонтал сатрга синалувчининг фамилияси, исми ва шарифи ёзилади. Иккинчисига – анкета саволлари тартиб рақами ёзилади. Учинчи горизонтал сатрга саволга тегишли бўлган синалувчи тагига чизган соннинг тартиб рақами ёзилади. Тўртинчисига – диагностик коэффициентнинг қиймати қайд қилинади, бу коэффициент ДК қийматлари жадвалидан ҳар бир шкала учун олинади (1, 2, 3 жадвал). Тўртинчисига руҳий ҳолат баҳоси ёзилади (Безовталиқ, депрессия, астения), у УДК қийматлари алгебраик йиғиндисидан олинади.

“Депрессия” ва “астения” шкалалари учун ҳам бир синалувчига шунақа жадваллар тузилади ва тўлдирилади. Миқдорий хусусиятларга эга бўлган психодиагностика натижалари, синалувчилар руҳий ҳолатларини керагича аниқлаб беради.

ДК қийматлари йиғиндисини ҳисоблашда рақамлар билан ифодаланган белгига эътибор бериледи. Манфий белги невроз (руҳий зўриқиш) аломатлари намоён бўлишини, мусбат белги бунақа аломатлар йўқлигини билдиради.

Безовталиқ, депрессия ва астения таъсирларининг синалувчида қийматлар йиғиндиси — 1,28дан кам бўлганда аниқланади.

Агар манфий натижалар бир вақтда учта шкала бўйича — 1,28 дан кам бўлса (— 3,20 ёки — 2,75 ва ҳоказо) синалувчининг руҳий камчилиги борлиги маълум бўлади.

Руҳий ҳолатларни диагностикалаш натижалари асосида безовталиқ, астения ва депрессия ҳолатларини коррекциялаш (тузатиш) ишлари, руҳий зўриқишнинг олдини олиш психопрофилактик ва психогигиеник тадбирлари ишлаб чиқилади. Шундай тадбирлардан бири руҳий зўриқиши бор ўқувчилар ва ўқитувчиларга ўз руҳий ҳолатларини бошқариш, идора этиш ва тарбиялаш усулларини ўргатишдир.

3.4. МАВЗУ: МУЛОҚОТ ПСИХОЛОГИЯСИ БЎЙИЧА ПСИХОТРЕНИНГ ЎТКАЗИШ МЕТОДИКАСИ

Машгулотнинг мақсади.

Талабани тўлақонли мулоқот ўрната билиш қобилиятларини ривожлантириш.

Тренинг мақсади: атрофдаги одамларни ва ўзини тушуниш, бир — бирининг ўз имкониятларини аниқлаш, одамларга диққат ва эътиборли бўлиш, ўзгалар фикрини тинглай билиш, уларни кузатиш қобилиятларини машқ қилишдир, муомала маданиятини ривожлантириш.

Машгулотдан кутиладиган натижа:

1. Тингловчида ўз характер хислатларига, ҳамкасблари характер хислатларига ҳамда ҳамкасбларига эътибор ривожланади.

2. Одамларга ёқиш усулларидан фойдаланиш кўникмалари ҳосил бўлади.

3. Суҳбат вақтида ҳиссий муваффақиятга эришиш кўникмалари шаклланади.

4. Ўзи ва ўзгаларнинг хатти — ҳаракатларини психологик таҳлил қилиш кўникмалари шаклланади.

1 — босқич. Танишиш.

Ҳар ким ўз исмини айтади ва ўзидаги 1 та ижобий ва 1 та салбий хислатни айтади. Бунда бир одам ўздан олдинги некига одамники қайта такрорлаб айтади, сўнг ўзиники.

2—босқич. Ўз иштирокчиларига маъқул келадиган мавзу бўйича суҳбатда муомала услуби бир—бирига мос бўлиши керак.

3—босқич. Ҳар бир одам бугун эрталаб ўрнидан турганида ўзини қандай ҳис қилганини эслайди ва ким ўзини енгил ва яхши ҳис қилган бўлса, ўнг томонга, ёмон ҳис қилган бўлса ўртага ўтади. Учала гуруҳдаги одамлар ўзларини яхши ҳис қилгандек тута олишлари учун халқ табобати бўйича маслаҳатлар қиладилар.

4—босқич. Ҳар бир одам ўртага чиқиб, ўз номини айтиб жойига бориб ўтиради. Иккинчи одам ўзидан олдинги одам хатти—ҳаракатларини қайта намоён этиб, кейин ўзиникини намоён қилади.

5—босқич. Коридор. Одамлар қатор туриб коридор ҳосил қилинади ва ҳар бир одам ўзи қандай хоҳласа шундай юриб коридордан ўтади. Бу 3 марта такрорланади. Бунда бири иккинчисини қайта такрорламаслиги керак.

6—босқич. Комплимент ёки одамга ёқадиган ибора топиб айтиш. Иккита қиз гаплашиб туради, қолган ўйин иштирокчиларининг ҳар бири улар билан саломлашиб, ҳатто уларнинг кайфиятини кўтарадиган фикр айтиб кетадилар.

7—босқич. Автобуста. Тренинг иштирокчиларидан бири автобустаги безори ролини ўйнайди, қолганлари йўловчилар. Безори автобустаги ўтирғични эгаллаб олиб, бирига ўзи ўтирган, бирига магнитофонни қўйиб олган. У ҳеч кимга жой бермоқчи эмас. Йўловчиларнинг ҳар бири безори билан тил топишиб унинг ёнига ўтиришга уриниб кўришлари керак. Шартга кўра жанжалсиз мақсадга эришиш зарур.

8—босқич. Латифа. Тренинг иштирокчилари гуруҳларга бўлиниб, сўнг бир—бирларига латифа айтишади. Айтилган латифалар ичидан қайси бири ўзларига ёққан бўлса, ўшани саҳналаштириб ҳаммага кўрсатишади.

Машғулот якунида тренинг ўйин натижалари таҳлил қилинади.

3.5. ИНТЕЛЛЕКТ ТУЗИЛИШINI АНИҚЛАШ МЕТОДИКАСИ

Сизнинг олдингизда 9 та группадан ва 9 та вариантдан иборат ҳар хил масалаларни ечишиш муаммоси турибди.

Вариантда 8та ва 10 та қисқартирилган ҳолдаги масалалар тузилган. Унинг олдида масалаларнинг хусусиятини акс эттирувчи механизм ётибди. Вариантларни ишлаш учун 45 минут вақт берилади ва ҳар бир савол учун эса 5 минут вақт ажратилади. Агар сиз масалалар вариантынинг ҳаммасини ишламаган бўлсангиз, сира хавотир олманг. Унинг ярмини ишлаган бўлсангиз ҳам шунинг ўзи катта ютуғингиз. Ҳар бир масала устида кўп тўхталманг. Агарда уни ечишга кузингиз етмаса, у ҳолда бошқасини ишлаб кетаверинг. Жавобларни да тарга ёки бошқа оқ қоғозга кўчириб қўйинг. Ҳамма масалаларни ўз ақлингиз билан ечинг. Агарда сиз масалалар вариантыни ўз вақтидан олдин ечиб бўлсангиз, яна бир маротаба уларнинг жавобини яхшилаб текшириб чиқиб, 5 минутдан кейин бошқа топшириққа ўтинг. Мабоодо сиз масалани ишлай олмасдан, ундан олдингисига ўтиб ишлашда давом этсангиз, у ҳолда масалалар ечиш тартибини булган бўласиз. КИРИШ: 1 – ВАРИАНТ. Масалаларни ечиш: масаланинг биринчиси ва ўнинчиси тугалланмаган гаплардан тузилган. Сўзда тушириб қолдирилган гапларни топиб, унинг моҳиятини очишни давом эттиринг. Масалан: Қилич кўпроқ ўхшайди. Тўғри жавоб "Рапира". Уни қандай ўхшатиш мумкин? Да тарга масалани номерини ёзинг. Ёнига масаланинг жавобини (1–2) ёзинг. 1–10 **Топшириқ**. Ер шарининг бутун дарёлари: А. Денгизларга қўйилади. Б. Катновга яроқли (кема). В. Чиройли Г. Дарёнинг бошланиши Д. Тез оқими билан. Қарама – қарши томонга. А. Озодлик. Б. Қаҳрамонлик. В. Кўролмаслик. Г. Қулчилик. Д. Сотқинлик. Ўркаклар аёлларга қараганда ўзларини юқорироқ қўядилар. А. Ҳар доим. Б. Ҳар доимдагидек. В. Ҳар соат. Г. Ба зида. Д. Ҳеч қачон.

4. Мактабдаги мисоллар ечиш ҳеч қачон уларсиз ўтмайди.

- А. Ўқув қуроллари
- Б. Парта ва стуллар
- В. Баҳоларсиз
- Г. Уй вази асиз
- Д. Ўқувчисиз.
- 5. Бош министрнинг вази аси:
- А. Бошлиқлар олдида
- Б. Давлат олдида

- В. Партия олдида
- Г. Сиёсат олдида
- Д. Енгил саноат министрлиги олдида.

6. Агарда биз бирорта юзаки одамнинг башарасини фон қилувчи сўзлар билан очиб ташламоқчи бўлсак, улар шундан деб аталади:

- А. Қоғозбоз
- Б. Манман
- В. Мақтанчоқ
- Г. Қаттиққўл
- Д. Демократ.

7. Биз биламизки, ҳар бир одам иймонининг тозаллиги:

- А. Алдов билан
- Б. Алдаш йўли билан
- В. Қасос йўли билан
- Г. Тўполон йўл билан
- Д. Ишбогланмаган йўл билан.

8. Ҳамма витаминларнинг ўзида ҳам озиқ — овқатлардан учрайдиган витаминлар мавжуд.

- А. Гўшда
- Б. Ёғда
- В. Пишлоқда
- Г. Тухумда
- Д. Балиқда.

9. Иқтисодиёт бўйича баъзи давлатлар юқори ўринда туради:

- А. Германия
- Б. Буёк Британия
- В. Япония
- Г. Саудия Арабистони
- Д. Франция.

10. Ишбогланган тасдиқлар шундай номланади:

- А. Чалқаш изоҳлар
 - Б. Қойил қолдириш
 - В. Икки ёқлама ўйлаш
 - Г. Ғайритабиий ҳодиса
 - Д. Тахмин (фараз)
- 2 — ВАРИАНТ.

Масала ечишининг йўли: 11 — 20 масалалар 5 та сўздан иборат. Уларнинг 4 таси бир — бири билан боғлиқ. Сиз фақат

шундай сўзни топингки, бу группага тегишли бўлмасин, ортиқча бўлсин.

Масалан: а)ҳайдаш: б)экиш: в)майдалаш: г)уриш:
д)ўқиш: а,б,в,в,г даги сўзлар қишлоқ ҳўжалиги билан боғлиқ.
"Ўқиш" сўзи эса бунга кирмайди.

Топшириқ: 11 – 20 Масала.

11 А. Баланд:

Б. Паст:

В. Келишган:

Г. Бўйчан:

Д. Пакана:

12 А. Учбурчак:

Б. Тўртбурчак:

В. Куб:

Г. Тўғри бурчак:

Д. Параллелограмм:

13. А. Мотоцикл:

Б. Мапед:

В. Мотореллер:

Г. Велосипед:

Д. Катер:

14. А. Ўқитувчи:

Б. Ўқувчи:

В. Тренер:

Г. Профессор:

Д. Доцент

15. А. Кўрмоқ:

Б. Эшитмоқ:

В. Ёзмоқ:

Г. Сезмоқ:

Д. Ҳидламоқ:

16. А. Ўзини:

Б. Яратиш:

В. Акс – садо:

Г. Фаолият:

Д. Ўзини ўзи ўйлаш:

17. А. А. М. Шолохов.

Б. В. Соловьов – Седой:

В. Цикуль:

Г. Минатов:

Д. Ч. Айтматов.

18. А. Чегара.

Б. Кўприк.

В. Катакча.

Г. Дўстлик.

Д. Эр – хотинлик.

19. А. Огоҳлантириш.

Б. Амалий иш

В. Ўзиб кетиш.

Г. Йўл қўймаслик.

Д. Шу орқали.

20. А. Дисплей экрани.

Б. Алгол.

В. Фартран.

Г. Бейсик.

Д. Кобел

Яна бир марта ўз жавобларингизни текшириб кўринг ва 5 минутдан сўнг масала ечишни давом эттиринг.

3 – ВАРИАНТ. Масала 3.

Маслани ечишнинг намунаси: 21 – 30 топшириқда сизга учта сўз таклиф қилинади. Биринчи ва иккинчи сўзлар бир – бири билан бевосита боғлиқ. Учинчи сўздан кейин уч нуқта қўйилади. Қуйида бешта сўз берилган, улардан сиз биринчи ва иккинчи сўзларга боғлиқ учинчи сўзни топишингиз керак.

Баланд сўзи пакана сўзига мос тушади. Худди "Оқ – қора" сўзига ўхшаш.

21 – 30 Масала.

21. Мактаб: Директор: Тўғарак.

А. Иш бошқарувчи.

Б Раис.

В Бошлиқ.

Г. Қатнашувчи.

Д. Кассир

22. Қидирмоқ: топмоқ: ўйламоқ:

А Жинойтчини қидирмоқ.

Б Эслаб қолмоқ.

В Шундай фикрга келиш.

Г Эсдан чиқармоқ.

Д Фикрлаш.

23. "Уруш ва тинчлик" А.Н. Толстой, Пётр I

- А. В. Цикуль
Б. В. Баришников
В. Н. Рибак.
Г. Л. Н. Толстой.
Д. Г. Марков
24. "Карнавал кечаси" лирик комедия: фаворит...
А. Поэма
Б Повесть.
В Тарихий роман.
Г. Роман – эссе
Д. Фожа
- 25 Станок: тешиш: компьютерлашган..
А Программалаштирилган.
Б. Ҳисобламоқ
В. Маъқуллаш
Г Бошқармоқ
Д. Ҳурганмоқ
26. Юрак: насос: мия:
А. Ҳйламоқ
Б Электро – станция
В ЭҲМ
Г Бош
Д Жаҳди чиқмоқ
27. Ҳйин: баскетбол: тиббиёт соҳасидаги ишчи.
А Эндокринолог.
Б Терапевт.
В Хирург
Г Ҳамшира.
Д Рентгенолог.
28. Самолёт: огоҳлантириш овози: пароход...
А. Огоҳлантириш овози.
Б Сузғич.
В Ёғду (Маъшал)
Г Парус (Елкан)
Д (Мачта – кема антенаси)
29. Озиқ – овқат маҳсулотлари: туз: лекция...
А Зерикарли.
Б Конспект.
В Ҳажвия.
Г Тил.

Д Хафа бўлмоқ.

30.Нерв: таъсири қилиш: кўз...

А Қараш.

Б Кўз нури.

В Киприк.

Г Ёруғлик.

Д Аср.

Яна бир маротаба жавобларингизни текширинг!

4 – ВАРИАНТ

Масала ечишнинг намунаси: 31 – 38 топшириқлар 2та сўздан тузилган.

Энди группалашган, уюшган ҳолдаги сўзни топиш керак. Масалан: олма – нок, тўғри жавоб: хўл мевалар. Эслаб қолинг, гапнинг моҳиятини келтириб чиқарувчи сўзни топинг.

Топшириқ: 31 – 38 – масалалар

31.Йигит – қиз

32.Черков – давлат

33.Хуштак чалмоқ – тўпалон

34.Драма – ҳажвия

35.Герб – байроқ

36.Автомашина – самолёт

37.Тимсоҳ – тошбақа

38.Бир овоздан – муваффақият

5 минут давомида жавобларингизни текширинг.Сўнг 5 – топшириққа ўтинг

5 – ВАРИАНТ

Масалани ечишнинг намунаси: 38 – 48 – масалаларда арифметика ҳақида юритилади. Фақат эслаб қолиш йўли билан ишланади. Масаланинг тартиби номерига чиққан сон ёзиб қўйилади. Масалан: йўловчи 45 км йўлни 9 соатда босиб ўтди. Йўловчининг ўртача тезлигини топинг, 5км/с.

39 – 48 топшириқ

39.Юз та яшик сардинадан 44 та сотилди. Қанча қолди?

40.15 яшик хўл мева 280 кг, ҳар бир бўш яшик 3кг дан. Мевалар неча кг?

41. "Жигули" автомашинаси 187500сўм, "Москвич" автомашинаси – 172000 сўм, 703500 сўмга қанча "Жигули" ва "Москвич" автомашинаси келади?

42.48 смли сим исиганда 56смга етади. 72смли сим иситилганда узунлиги қанчага етади?

43.Кооператив 8 соат ичида 728 та деталь ясайди. У 2 соат ичида қанча деталь ясайди?

44.Тўқувчилик цехида 60 м материал ишлаб чиқарилади. Бошқа цехда шу вақтда 40 м материал ишлаб чиқарилди. 1— цехдагилар 90 м ишлаб чиқаришганда 2—цехдагилар қанча материал ишлаб чиқариши мумкин?

45.2 та яшиқда 43 та стакан жойлашган. Бир яшиқда 9 та стакан кўп. Катта яшиқда қанча стакан бор?

46.Завод 3 4 қисм маҳсулотини экспорт қилди. 1 5 қисми ўз мамлакатида сотилади. Неча фоиз товар қолган?

47.Оилада ҳар бир қизнинг бир хил ака ва опаси бор, ҳар бир ўғилни қанча опаси ва акаси бор, оилада қанча қиз бор?

48.Мактаб ўқувчиларига 0,4г ер майдонини чопиб чиқишди. Бунинг учун 5 соат вақт кетади. Ҳар бир ўқувчи 1 соатда 0,005 г ерни чопган бўлса, қанча ўқувчи иштирок этган?

Ўз жавобингизни текшириб, 5 минутдан сўнг 6— топшириққа ўтинг

6—Топшириқ, 6—ВАРИАНТ.

Масалани ечишнинг шarti: 45058 масалалар тартиб бўйича жойлашган. Тартиб рақамларини топишингиз керак. Масалан:9—7—10 8—11—9—12—?

9 сонидан кейин 10 сони келиши керак. Бунда 2 ёки 3 сони қўшилган ёки 2 сони етмайди. Бошқа мисолларда қўшиш—айириш, бўлиш—кўпайтириш усуллари ҳам бор.

49—58 Масала.

49. 6 9 12 25 18 21 24 ?...

50. 19 16 22 19 25 22 28 ?...

51. 4 6 12 14 28 30 60 ?...

52. 29 26 13 39 36 18 34 ?...

53. 5 6 4 6 7 5 7 ?...

54. 279 93 90 30 27 9 6 ?...

55. 9 12 16 20 25 30 36 ?...

56. 15 19 22 11 18 18 9 ?...

57. 9 6 18 21 7 4 12 ?...

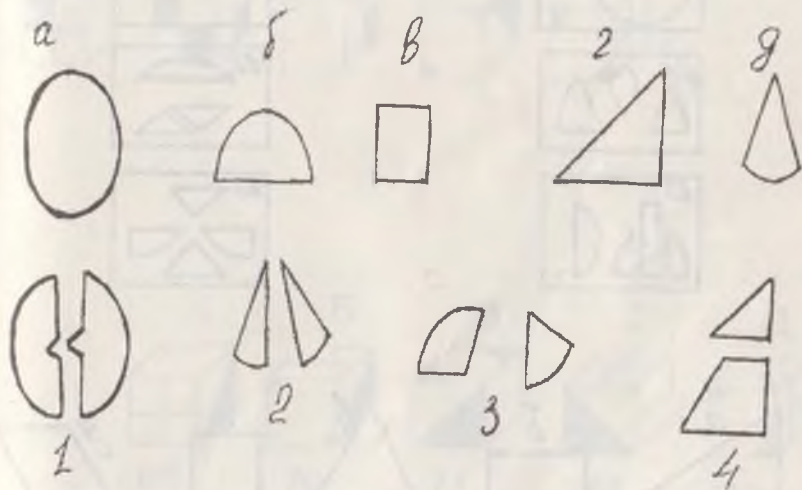
58. 15 6 18 10 30 23 69 ?...

Жавобларингизни текширинг, бошқасига ўтинг

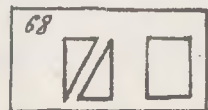
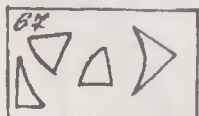
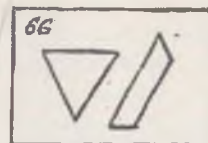
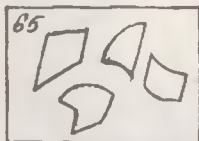
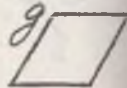
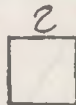
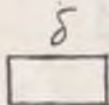
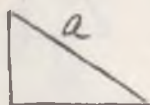
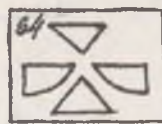
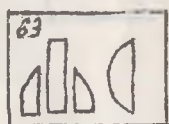
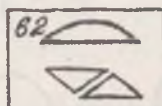
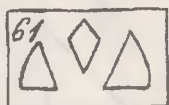
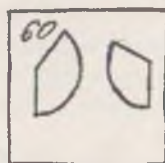
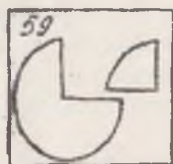
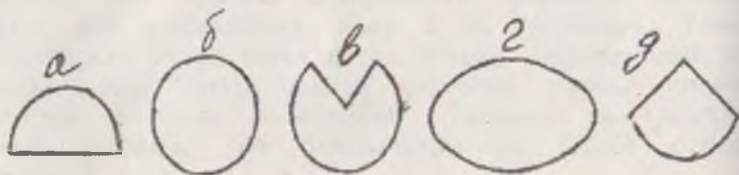
7 – ВАРИАНТ.

Масала ечишнинг шarti: 59–68 масаларда ҳар бир шаклнинг бир бўлаги тасвирланган. Шакллар бўлагини а,б,в,г,д, деб аниқлаймиз. Улар 2 га бўлинади.. Уларни бирлаштира сак бутун шакл ҳосил бўлади. Расмларнинг тена қисмида шакл бутун ҳолича чизилган, пастки қисмида геометрик расмлар жойлашган. Тенадаги ва пастдаги расмлар а,б,в,г,д, деб белгиланган ва 1,2,3,4 сонлари қўйилган.

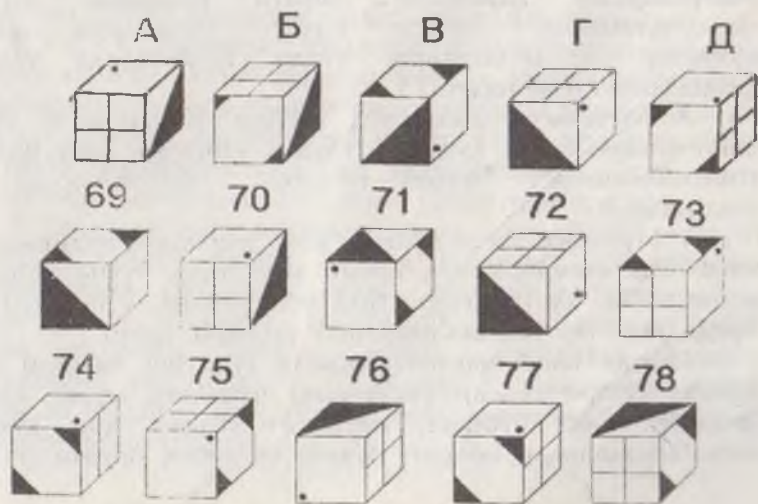
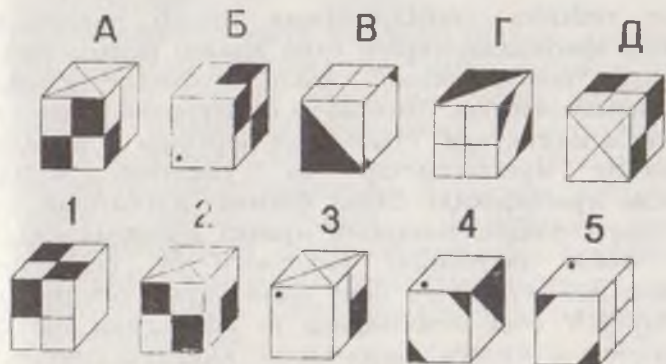
1-ЧИЗМА.

39-68 ТОПШИРИҚ.

69-78 ТОПШИРИҚ.

IV БОБ. ОЛИЙ МАКТАБ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ /V БОВ ДОЛЗАРЪ МУАММОЛАРИ

4.1. ОЛИЙ МАКТАБ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРЪ МУАММОЛАРИ

Давлат таълими стандартларини ишлаб чиқиш ва уларни янада такомиллаштириш олий мактаб психологияси фани олдига "инсон-инсон", яъни "субъект-субъект" муносабатларини оқилона, одилона ва омиқкорлик билан ҳал қилиш вазифасини қўяди. Олий ўқув юрглари томонидан тайёрланаётган мутахассислар ва уларнинг мазкур ихтисосликда муваффақият билан фаолият кўрсатиши, ин юритиши ўша соҳанинг мавқеини муайян даражада юқори кўтаради. Олий мактабнинг маҳсулоти – бу тайёрлаган кадрлар саналади, худди шу боис олий ўқув юрглариинин нуфузи уларнинг бош мезонларида ўз ифодасини топади. Булар қаторига қуйидаги мезонларни киритиш мақсадга мувофиқдир:

1. Олий ўқув юртида мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги (муайян профессиограмма, профессиография, психограммага асосланган ҳолда уларнинг касб эгаси сифатида шакланганлиги).

2. Олий мактабларда мутахассисларни касбий тайёрлашнинг даражаси, сифати (уларнинг умумий маълумотлилиги, савияси, махсус билимлари, амалий кўникма ва малакалари, турли вазиятларда улардан фойдаланиш имкоияти).

3. Мутахассисликка оид касбий фаолиятнинг муҳим шарт – шароитлари, қўядиган талаби, ўзига хос хусусиятлари ("инсон – инсон", "инсон – техника", "инсон – образ" ва бошқалар).

4. Мутахассис ёки бўлгуси касб эгасининг индивидуал – типологик (темперамент, ирсий аломатлар, туғма майллар), жинс ва ёш хусусиятлари (илк ўспиринлик, ўспиринлик ва бунда биологик ривожланишнинг таъсири, ўрни).

Одатда олий мактаб таълими (ўқитиш тизими) икки ёқлама (ўзаро таъсир ўтказишга) йўналган ақлий жараён (объект билан субъект, субъект – субъект тенг ҳуқуқли муносабатларидан иборат) бўлиб, бу сабоқ олувчи (галаба)

билан сабоқ берувчи (ўқитувчи)ларнинг фаол қатнашувида ўз ифодасини тошувчи ҳамкорлик фаолияти ва шахслараро муомаласидан иборатдир. Бунинг натижасида талабада ўзаро таъсир орқали муайян даражадаги билимлар, касбий кўникмалар, малакалар, одатлар, ўқувлар ҳосил бўлади.

Ўқитувчининг талабага таъсир ўтказиши натижасидагина мазкур нарсалар (билим, кўникма, малака, одат) тафаккур ёрдамида ақл — идрок туфайли шаклланиши мумкин, бу эса ўз навбатида руҳий зўриқиш, асабий таранглик, жиддийлик, фаолликни ва интилишни вужудга келтиради. Таълим талаба шахсининг фаоллик кўрсатиши учун зарур шарт — шароитлар туғдириш имкониятига эга, чунончи сабоқ олувчи фаолиятини уюштиради (ташкиллаштиришга ёрдам беради), уни мақсадга мувофиқ йўналтиради, жараённинг кечишини назорат қилади ҳамда ахборот, маълумот, хабар, восита, усул, операция кабилар билан таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, талабаларнинг билим олиш қобилияти, истеъдоди, зеҳни ва ўқувчанлигининг ривожини кўп жиҳатдан унга муҳим омилга боғлиқдир.

1. Талабалар томонидан ўзлаштирилган билимлар ва кўникмаларнинг пухталиги, барқарорлиги, мустаҳкамлиги (чунки уларни ўзлаштириш жараёнида III — IV курсларда баъзи бир салбий қусурлик жиҳатлари келиб қўпилади).

2. Ўқув ва тарбиявий ишларни оқилона ташкил этиш ва назорат қилиш — талабаларнинг ўқишга муносабатларининг (мотивацияларининг), яъни ички турткилари мажмуасининг) муҳим шартидир (талаба шахсининг ўзига хос хусусияти, мавзунинг ижтимоий — шахсий аҳамиятлилиги, ўқув фани бўлимининг долзарб муаммоларига бойлиги ва ҳоказо).

3. Талабаларнинг мустақил (фаол, ижодий, ностандарт) равишда оқилона билим олишга ўргатиш (ўқитувчининг тингловчиларда мустақил ақлий фаолият уюштириш ва ташкил этиш усуллари, воситалари, технологияси билан ишлаш эҳтиёжи, мотиви, майли, қизиқиши, ҳиссий интилишини уйғотиши) ва бу соҳада муайян маслаҳатлар, тавсиялар ишлаб чиқиш умумий мақсад намоён бўлишининг кафолати (гарови) дир.

Шуни унутмаслик лозимки, олий мактабларда фан асосларини эгаллаш сифати, маҳсулдорлиги кун жиҳатдан қуйидагиларга боғлиқдир:

1. Олий ўқув юрти профессори — ўқитувчиси талабани нимага ўргатади?

2. Ким, яъни қайси профессор — ўқитувчи ва қан қай ўсинда объектив (табиий) ва субъектив (шахсий) омилларни назарда тутати?

3. Кимни (қайси тоифадаги, қандай ақлий имкониятга эга бўлишига биноан унга, гуруҳга билим бериш зарур эканлиги назарда тутилади) ўқитади:

а) талабалар ҳукмига, муҳокамасига қўйиладиган ўқув материалнинг (мавзусининг) хусусияти;

б) муаллимнинг ўқитувчилик маҳорати, ўқитиш услуби, муомала мароми;

в) талабаларнинг индивидуал — типологик, жинс (биологик ўсишдаги тафовут) ва ёш хусусиятлари ҳамда уларни таълим жараёнида ҳисобга олиш (ўқитишда сабоқ оловчиларга индивидуал, дифференциал муносабатда ёндашиш);

г) таълим тараққиётни ўз кетидан етаклайди деган тамойилдан бироз четлашиш эъвазига (интернетлар туфайли, истеъдодли талабалар мавжудлиги сабабли) тараққиёт таълимни етаклаши мумкин деган қарорга келинди.

Бунинг учун ўқитувчи (муаллим) маърузанинг мазмунига, унда муаммоли вазиятнинг ("фикрлар жанги") иштирокига, ижодий ва ностандарт фикрлашга, далилларнинг (ишончли омилларнинг) сероблигига, ўқув материалларининг мутахассислик билан узвий алоқасига (уйғунлигига), уларнинг таркибий тузилишига, уни юксак даражада талабаларнинг онгига етказиш услубига, муаллимнинг тингловчиларига муносабатини (усуллар билан мулоқот ўргатиш услуби, муомалага киришиш маромига, одобига, назокатига), аудитория (лаборатория) билан узвий боғланишга ва уни бошқаришга, педагогик фаолиятни оқилона идора қила олишга, таълим олдига қўйилган мақсадга эришиш учун ингилишга алоҳида эътибор бериш айти мудоаодир. Бундан ташқари, ўқитувчи ўзининг кундалик муаллимлик фаолиятида талабалар устидан кузатиш, суҳбат ўтказиш, психологик, педагогик ва

мутахассисликка оид билимларни талаб қиладиган топшириқлар тавсия қилиш, ақлни пешлаш машқларини узлуксиз равишда амалга ошириб бориш, бунинг учун эса турли хусусиятли, моҳиятли матнлардан ҳамда тестлардан, янги педагогик технологиядан, фаол ўқитиш услубларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлмоғи мақсадга мувофиқ.

Олий мактаб психологиясининг долзарб муаммолари куйидагилардан иборатдир:

1. Олий мактаб тузилишининг этник, этнопсихологик ва ҳудудий хусусиятларига асосланиб уни қайта қуриш мақсадга мувофиқ. Чунки жаҳон таълими стандартларига яқинлашмоқ, уларга мослашиб янги мутахассисликларни жорий қилмоқ ва уларни тайёрлашни (менежер, брокер, маркетинг, социолог, социал хизмат, амалий психолог, оила психологи кабиларни) маҳаллий эҳтиёжлардан, кадрларни тайёрловчи профессор-ўқитувчилар мавжудлигидан келиб чиққан ҳолда режалаштирмоқ лозим (баъзан юқори малакали кадрлар етишмаслигига қарамасдан мутахассислар тайёрлашга рухсат берилмоқда).

2. Олий ўқув юртларида талабаларни ўқитиш, шахс сифатида шакллантириш (ижтимоийлашув) жараёни ҳозирги замон талабларига жавоб бера оладиган методлар (услублар, шакллар), воситалар, усуллар янги мазмун билан бойитилиши, миллий қиёфа, характер, ҳис-туйғуларни ҳисобга олиб саъй-ҳаракатлар амалга оширилиши жоиз. Аста-секин монологик ўқитиш тизимидан диалогик, инновацион (янгиликка асосланган), ҳамкорлик (ўқитувчи билан талабалар фаолиятини уйғунлаштириш) сингари таълимнинг янги турларига ўтиш ўқитиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

3. Олий мактаб ўқув режаси, дастури ва уларга асосланиб чоп қилинадган дарсликлар, қўлланмалар, ишламалар, маъруза матнларини қайтадан кўриб чиқиш, уларни мамлакатимиз ҳудудлари хусусиятларини ҳисобга олиб такомиллаштириш, янада пухталаштириш, мутахассисликка бевосита алоқаси бўлмаган ўқув фанларини (материалларини) оқилона қисқартириш инсон омилини ҳисобга олиш демакдир:

а) талабаларнинг психофизиологик хусусиятларини ҳисобга олиб аудитория машғулотларини кичик курсларда 24

соат, катта курсларда 28 соат қилиб белгилаш мустақил фикрлашга, ижобий изланишга пухта замин ҳолида ҳамда ишчанлик қобилиятига путур етказмайди. психологик воқелик босқичма – босқич амалга оширилади;

б) жаҳон илғор тажрибасига асосланган ҳолда назария ва амалий билимлар нисбатини 30:70 етказиш ва малакаларини такомиллаштиришга хизмат қилади; таълим мутахассислар бошқа мамлакатлар кадрларидан назария жиҳатдан устунлар, лекин кўникмалар эгаллаш ва заифдир; ана шу йўл билан кундалик талаба фаолияти икки қисмга ажратиш имконияти яратилади (9 – 12.13.14.15.16.17.18.19.20.21.22.23.24.25.26.27.28.29.30.31.32.33.34.35.36.37.38.39.40.41.42.43.44.45.46.47.48.49.50.51.52.53.54.55.56.57.58.59.60.61.62.63.64.65.66.67.68.69.70.71.72.73.74.75.76.77.78.79.80.81.82.83.84.85.86.87.88.89.90.91.92.93.94.95.96.97.98.99.100.101.102.103.104.105.106.107.108.109.110.111.112.113.114.115.116.117.118.119.120.121.122.123.124.125.126.127.128.129.130.131.132.133.134.135.136.137.138.139.140.141.142.143.144.145.146.147.148.149.150.151.152.153.154.155.156.157.158.159.160.161.162.163.164.165.166.167.168.169.170.171.172.173.174.175.176.177.178.179.180.181.182.183.184.185.186.187.188.189.190.191.192.193.194.195.196.197.198.199.200.201.202.203.204.205.206.207.208.209.210.211.212.213.214.215.216.217.218.219.220.221.222.223.224.225.226.227.228.229.230.231.232.233.234.235.236.237.238.239.240.241.242.243.244.245.246.247.248.249.250.251.252.253.254.255.256.257.258.259.260.261.262.263.264.265.266.267.268.269.270.271.272.273.274.275.276.277.278.279.280.281.282.283.284.285.286.287.288.289.290.291.292.293.294.295.296.297.298.299.300.301.302.303.304.305.306.307.308.309.310.311.312.313.314.315.316.317.318.319.320.321.322.323.324.325.326.327.328.329.330.331.332.333.334.335.336.337.338.339.340.341.342.343.344.345.346.347.348.349.350.351.352.353.354.355.356.357.358.359.360.361.362.363.364.365.366.367.368.369.370.371.372.373.374.375.376.377.378.379.380.381.382.383.384.385.386.387.388.389.390.391.392.393.394.395.396.397.398.399.400.401.402.403.404.405.406.407.408.409.410.411.412.413.414.415.416.417.418.419.420.421.422.423.424.425.426.427.428.429.430.431.432.433.434.435.436.437.438.439.440.441.442.443.444.445.446.447.448.449.450.451.452.453.454.455.456.457.458.459.460.461.462.463.464.465.466.467.468.469.470.471.472.473.474.475.476.477.478.479.480.481.482.483.484.485.486.487.488.489.490.491.492.493.494.495.496.497.498.499.500.501.502.503.504.505.506.507.508.509.510.511.512.513.514.515.516.517.518.519.520.521.522.523.524.525.526.527.528.529.530.531.532.533.534.535.536.537.538.539.540.541.542.543.544.545.546.547.548.549.550.551.552.553.554.555.556.557.558.559.560.561.562.563.564.565.566.567.568.569.570.571.572.573.574.575.576.577.578.579.580.581.582.583.584.585.586.587.588.589.590.591.592.593.594.595.596.597.598.599.600.601.602.603.604.605.606.607.608.609.610.611.612.613.614.615.616.617.618.619.620.621.622.623.624.625.626.627.628.629.630.631.632.633.634.635.636.637.638.639.640.641.642.643.644.645.646.647.648.649.650.651.652.653.654.655.656.657.658.659.660.661.662.663.664.665.666.667.668.669.670.671.672.673.674.675.676.677.678.679.680.681.682.683.684.685.686.687.688.689.690.691.692.693.694.695.696.697.698.699.700.701.702.703.704.705.706.707.708.709.710.711.712.713.714.715.716.717.718.719.720.721.722.723.724.725.726.727.728.729.730.731.732.733.734.735.736.737.738.739.740.741.742.743.744.745.746.747.748.749.750.751.752.753.754.755.756.757.758.759.760.761.762.763.764.765.766.767.768.769.770.771.772.773.774.775.776.777.778.779.780.781.782.783.784.785.786.787.788.789.790.791.792.793.794.795.796.797.798.799.800.801.802.803.804.805.806.807.808.809.810.811.812.813.814.815.816.817.818.819.820.821.822.823.824.825.826.827.828.829.830.831.832.833.834.835.836.837.838.839.840.841.842.843.844.845.846.847.848.849.850.851.852.853.854.855.856.857.858.859.860.861.862.863.864.865.866.867.868.869.870.871.872.873.874.875.876.877.878.879.880.881.882.883.884.885.886.887.888.889.890.891.892.893.894.895.896.897.898.899.900.901.902.903.904.905.906.907.908.909.910.911.912.913.914.915.916.917.918.919.920.921.922.923.924.925.926.927.928.929.930.931.932.933.934.935.936.937.938.939.940.941.942.943.944.945.946.947.948.949.950.951.952.953.954.955.956.957.958.959.960.961.962.963.964.965.966.967.968.969.970.971.972.973.974.975.976.977.978.979.980.981.982.983.984.985.986.987.988.989.990.991.992.993.994.995.996.997.998.999.1000.1001.1002.1003.1004.1005.1006.1007.1008.1009.1010.1011.1012.1013.1014.1015.1016.1017.1018.1019.1020.1021.1022.1023.1024.1025.1026.1027.1028.1029.1030.1031.1032.1033.1034.1035.1036.1037.1038.1039.1040.1041.1042.1043.1044.1045.1046.1047.1048.1049.1050.1051.1052.1053.1054.1055.1056.1057.1058.1059.1060.1061.1062.1063.1064.1065.1066.1067.1068.1069.1070.1071.1072.1073.1074.1075.1076.1077.1078.1079.1080.1081.1082.1083.1084.1085.1086.1087.1088.1089.1090.1091.1092.1093.1094.1095.1096.1097.1098.1099.1100.1101.1102.1103.1104.1105.1106.1107.1108.1109.1110.1111.1112.1113.1114.1115.1116.1117.1118.1119.1120.1121.1122.1123.1124.1125.1126.1127.1128.1129.1130.1131.1132.1133.1134.1135.1136.1137.1138.1139.1140.1141.1142.1143.1144.1145.1146.1147.1148.1149.1150.1151.1152.1153.1154.1155.1156.1157.1158.1159.1160.1161.1162.1163.1164.1165.1166.1167.1168.1169.1170.1171.1172.1173.1174.1175.1176.1177.1178.1179.1180.1181.1182.1183.1184.1185.1186.1187.1188.1189.1190.1191.1192.1193.1194.1195.1196.1197.1198.1199.1200.1201.1202.1203.1204.1205.1206.1207.1208.1209.1210.1211.1212.1213.1214.1215.1216.1217.1218.1219.1220.1221.1222.1223.1224.1225.1226.1227.1228.1229.1230.1231.1232.1233.1234.1235.1236.1237.1238.1239.1240.1241.1242.1243.1244.1245.1246.1247.1248.1249.1250.1251.1252.1253.1254.1255.1256.1257.1258.1259.1260.1261.1262.1263.1264.1265.1266.1267.1268.1269.1270.1271.1272.1273.1274.1275.1276.1277.1278.1279.1280.1281.1282.1283.1284.1285.1286.1287.1288.1289.1290.1291.1292.1293.1294.1295.1296.1297.1298.1299.1300.1301.1302.1303.1304.1305.1306.1307.1308.1309.1310.1311.1312.1313.1314.1315.1316.1317.1318.1319.1320.1321.1322.1323.1324.1325.1326.1327.1328.1329.1330.1331.1332.1333.1334.1335.1336.1337.1338.1339.1340.1341.1342.1343.1344.1345.1346.1347.1348.1349.1350.1351.1352.1353.1354.1355.1356.1357.1358.1359.1360.1361.1362.1363.1364.1365.1366.1367.1368.1369.1370.1371.1372.1373.1374.1375.1376.1377.1378.1379.1380.1381.1382.1383.1384.1385.1386.1387.1388.1389.1390.1391.1392.1393.1394.1395.1396.1397.1398.1399.1400.1401.1402.1403.1404.1405.1406.1407.1408.1409.1410.1411.1412.1413.1414.1415.1416.1417.1418.1419.1420.1421.1422.1423.1424.1425.1426.1427.1428.1429.1430.1431.1432.1433.1434.1435.1436.1437.1438.1439.1440.1441.1442.1443.1444.1445.1446.1447.1448.1449.1450.1451.1452.1453.1454.1455.1456.1457.1458.1459.1460.1461.1462.1463.1464.1465.1466.1467.1468.1469.1470.1471.1472.1473.1474.1475.1476.1477.1478.1479.1480.1481.1482.1483.1484.1485.1486.1487.1488.1489.1490.1491.1492.1493.1494.1495.1496.1497.1498.1499.1500.1501.1502.1503.1504.1505.1506.1507.1508.1509.1510.1511.1512.1513.1514.1515.1516.1517.1518.1519.1520.1521.1522.1523.1524.1525.1526.1527.1528.1529.1530.1531.1532.1533.1534.1535.1536.1537.1538.1539.1540.1541.1542.1543.1544.1545.1546.1547.1548.1549.1550.1551.1552.1553.1554.1555.1556.1557.1558.1559.1560.1561.1562.1563.1564.1565.1566.1567.1568.1569.1570.1571.1572.1573.1574.1575.1576.1577.1578.1579.1580.1581.1582.1583.1584.1585.1586.1587.1588.1589.1590.1591.1592.1593.1594.1595.1596.1597.1598.1599.1600.1601.1602.1603.1604.1605.1606.1607.1608.1609.1610.1611.1612.1613.1614.1615.1616.1617.1618.1619.1620.1621.1622.1623.1624.1625.1626.1627.1628.1629.1630.1631.1632.1633.1634.1635.1636.1637.1638.1639.1640.1641.1642.1643.1644.1645.1646.1647.1648.1649.1650.1651.1652.1653.1654.1655.1656.1657.1658.1659.1660.1661.1662.1663.1664.1665.1666.1667.1668.1669.1670.1671.1672.1673.1674.1675.1676.1677.1678.1679.1680.1681.1682.1683.1684.1685.1686.1687.1688.1689.1690.1691.1692.1693.1694.1695.1696.1697.1698.1699.1700.1701.1702.1703.1704.1705.1706.1707.1708.1709.1710.1711.1712.1713.1714.1715.1716.1717.1718.1719.1720.1721.1722.1723.1724.1725.1726.1727.1728.1729.1730.1731.1732.1733.1734.1735.1736.1737.1738.1739.1740.1741.1742.1743.1744.1745.1746.1747.1748.1749.1750.1751.1752.1753.1754.1755.1756.1757.1758.1759.1760.1761.1762.1763.1764.1765.1766.1767.1768.1769.1770.1771.1772.1773.1774.1775.1776.1777.1778.1779.1780.1781.1782.1783.1784.1785.1786.1787.1788.1789.1790.1791.1792.1793.1794.1795.1796.1797.1798.1799.1800.1801.1802.1803.1804.1805.1806.1807.1808.1809.1810.1811.1812.1813.1814.1815.1816.1817.1818.1819.1820.1821.1822.1823.1824.1825.1826.1827.1828.1829.1830.1831.1832.1833.1834.1835.1836.1837.1838.1839.1840.1841.1842.1843.1844.1845.1846.1847.1848.1849.1850.1851.1852.1853.1854.1855.1856.1857.1858.1859.1860.1861.1862.1863.1864.1865.1866.1867.1868.1869.1870.1871.1872.1873.1874.1875.1876.1877.1878.1879.1880.1881.1882.1883.1884.1885.1886.1887.1888.1889.1890.1891.1892.1893.1894.1895.1896.1897.1898.1899.1900.1901.1902.1903.1904.1905.1906.1907.1908.1909.1910.1911.1912.1913.1914.1915.1916.1917.1918.1919.1920.1921.1922.1923.1924.1925.1926.1927.1928.1929.1930.1931.1932.1933.1934.1935.1936.1937.1938.1939.1940.1941.1942.1943.1944.1945.1946.1947.1948.1949.1950.1951.1952.1953.1954.1955.1956.1957.1958.1959.1960.1961.1962.1963.1964.1965.1966.1967.1968.1969.1970.1971.1972.1973.1974.1975.1976.1977.1978.1979.1980.1981.1982.1983.1984.1985.1986.1987.1988.1989.1990.1991.1992.1993.1994.1995.1996.1997.1998.1999.2000.2001.2002.2003.2004.2005.2006.2007.2008.2009.2010.2011.2012.2013.2014.2015.2016.2017.2018.2019.2020.2021.2022.2023.2024.2025.2026.2027.2028.2029.2030.2031.2032.2033.2034.2035.2036.2037.2038.2039.2040.2041.2042.2043.2044.2045.2046.2047.2048.2049.2050.2051.2052.2053.2054.2055.2056.2057.2058.2059.2060.2061.2062.2063.2064.2065.2066.2067.2068.2069.2070.2071.2072.2073.2074.2075.2076.2077.2078.2079.2080.2081.2082.2083.2084.2085.2086.2087.2088.2089.2090.2091.2092.2093.2094.2095.2096.2097.2098.2099.2100.2101.2102.2103.2104.2105.2106.2107.2108.2109.2110.2111.2112.2113.2114.2115.2116.2117.2118.2119.2120.2121.2122.2123.2124.2125.2126.2127.2128.2129.2130.2131.2132.2133.2134.2135.2136.2137.2138.2139.2140.2141.2142.2143.2144.2145.2146.2147.2148.2149.2150.2151.2152.2153.2154.2155.2156.2157.2158.2159.2160.2161.2162.2163.2164.2165.2166.2167.2168.2169.2170.2171.2172.2173.2174.2175.2176.2177.2178.2179.2180.2181.2182.2183.2184.2185.2186.2187.2188.2189.2190.2191.2192.2193.2194.2195.2196.2197.2198.2199.2200.2201.2202.2203.2204.2205.2206.2207.2208.2209.2210.2211.2212.2213.2214.2215.2216.2217.2218.2219.2220.2221.2222.2223.2224.2225.2226.2227.2228.2229.2230.2231.2232.2233.2234.2235.2236.2237.2238.2239.2240.2241.2242.2243.2244.2245.2246.2247.2248.2249.2250.2251.2252.2253.2254.2255.2256.2257.2258.2259.2260.2261.2262.2263.2264.2265.2266.2267.2268.2269.2270.2271.2272.2273.2274.2275.2276.2277.2278.2279.2280.2281.2282.2283.2284.2285.2286.2287.2288.2289.2290.2291.2292.2293.2294.2295.2296.2297.2298.2299.2300.2301.2302.2303.2304.2305.2306.2307.2308.2309.2310.2311.2312.2313.2314.2315.2316.2317.2318.2319.2320.2321.2322.2323.2324.2325.2326.2327.2328.2329.2330.2331.2332.2333.2334.2335.2336.2337.2338.2339.2340.2341.2342.2343.2344.2345.2346.2347.2348.2349.2350.2351.2352.2353.2354.2355.2356.2357.2358.2359.2360.2361.2362.2363.2364.2365.2366.2367.2368.2369.2370.2371.2372.2373.2374.2375.2376.2377.2378.2379.2380.2381.2382.2383.2384.2385.2386.2387.2388.2389.2390.2391.2392.2393.2394.2395.2396.2397.2398.2399.2400.2401.2402.2403.2404.2405.2406.2407.2408.2409.2410.2411.2412.2413.2414.2415.2416.2417.2418.2419.2420.2421.2422.2423.2424.2425.2426.2427.2428.2429.2430.2431.2432.2433.2434.2435.2436.2437.2438.2439.2440.2441.2442.2443.2444.2445.2446.2447.2448.2449.2450.2451.2452.2453.2454.2455.2456.2457.2458.2459.2460.2461.2462.2463.2464.2465.2466.2467.2468.2469.2470.2471.2472.2473.2474.2475.2476.2477.2478.2479.2480.2481.2482.2483.2484.2485.2486.2487.2488.2489.2490.2491.2492.2493.2494.2495.2496.2497.2498.2499.2500.2501.2502.2503.2504.2505.2506.2507.2508.2509.2510.2511.2512.2513.2514.2515.2516.2517.2518.2519.2520.2521.2522.2523.2524.2525.2526.2527.2528.2529.2530.2531.2532.2533.2534.2535.2536.2537.2538.2539.2540.2541.2542.2543.2544.2545.2546.2547.2548.2549.2550.2551.2552.2553.2554.2555.2556.2557.2558.2559.2560.2561.2562.2563.2564.2565.2566.2567.2568.2569.2570.2571.2572.2573.2574.2575.2576.2577.2578.2579.2580.2581.2582.2583.2584.2585.2586.2587.2588.2589.2590.2591.2592.2593.2594.2595.2596.2597.2598.2599.2600.2601.2602.2603.2604.2605.2606.2607.2608.2609.2610.2611.2612.2613.2614.2615.2616.2617.2618.2619.2620.2621.2622.2623.2624.2625.2626.2627.2628.2629.2630.2631.2632.2633.2634.2635.2636.2637.2638.2639.264

шунчалик қийин кечиши кузатилади; кино ва телевидениеда диктори бир бет матнни (1680 сўз) 2 минутда ўқийди, бироқ ўзлаштирмайди, агар бу ўқилиш психологик жиҳатдан таҳлил қилинса, у ҳолда ўқилиш учун (илмий) тилда битилганлиги ҳисобга олинса) 3 бет вақт сарфланади; 10 бет матнга бир соат вақт қилинади, агар 3 та фандан мустақил топшириқларни бўлса, у тақдирда матнларни эгаллаш кўрсаткичи оғирлашиб кетиши шак – шубҳасиз; дарслик саҳифалари тил шрифтида берилиши, ажратиб кўрсатиши, қўлдан ёзилган қилиниши, тағига чизилиши ва ҳоказоларнинг сифатида хизмат қилади; ҳатто жаҳон психологлари билан биноан дарслик (қўлланма) паралингвистик, лингвистик, психодоксемик қонуниятларга асосланган бўлса, унинг матнларини эгаллаш кўрсаткичи оғирланади, илмчанлик қобилияти йўқолмайди, ақлий қўлдан ёзилган, асабий таъриқлик ҳодисалари мумкин қадар қўлдан ёзилган.

Талабаларда фикрлашни шакллантириш, ижодий қўлдан ёзишга ўргатиш, танқидий тафаккурни таркиб қилиш – оддий мазкур психологиясининг долзарб масалаларидан биридир. Уларда юқоридаги жараёнларни шакллантириш фаол таълимий услублардан фойдаланиш шартлигида рўйбга чиқиши мумкин. Шунингдек, ўқитилган ташқари даврларда, мустақил фаолиятни амалга оширишда ёки ўқитувчи томонидан унга талабаларни қўлдан ёзиш орқали эриштирилади, холос. Махсус машғулотлар вақтида мустақил равишда билим олиш воситалари билан шакллантиради:

а) фан тўғаракларни тезис, реферат, курс иши, битирув ва бирламчи маълумотлар билан шуғулланиш кезларида таълимий мақсад амалга ошади ва у ёки бу даражада шахсий, шунингдек хислатларни таркиб топа бошлайди;

б) истеъдодли талабалар фаолиятини ташкил қилиш; шунингдан, фанлар бўйича эришилган кўрсаткичларнинг айнан ўзи эмас, албатта бу биргина мезон, шунингдан, иккинчидан, истеъдод топшириқларнинг таълимийлигини тушуниш ва уларни ечишни удалани; шунингдан, ижодий унсурларнинг мавжудлиги ва таълимийлиги, тўртинчидан, вақт тежамкорлиги, башиорат

қилиш лаёқатининг мавжудлиги, бешинчидан, ностандарт топшириқларни бажариш, шунингдек, шартлари етишмаслиги ва ортиқчалигини пайқаш (сезиш) ёки антиципацияга мойиллик ҳукм суриши; махсус дастур асосида, алоҳида тартибда машғулотлар уюштириш; ижодий изланишни хоҳиш, лаёқат, майл ва мотивдан келиб чиққан ҳолда ташкил қилиш истеъдоддилар камолотини оқилона амалга ошириш билан яқунланади.

5. Талабаларни миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкураси руҳида тарбиялашни амалга ошириш муҳим муаммолар сарасига киради. Ватанпарварлик, фидоийлик юксак ҳис – туйғуларини талабаларга махсус равишда шакллантириш орқали ҳамда ижтимоий – сиёсий фан асослари моҳиятига сингдириш ёрдами билан уларни оғинга йўналтириш – ҳозирги замон олий мактаб психологиясининг долзарб масалаларидан бири сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

Юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш таълим – тарбия жараёнини такомиллаштиришга хизмат қилади, сифат даражасини орттиради.

4.2. АУДИТОРИЯДАН ТАШҚАРИ ФАОЛИЯТЛАРДА БИЛИМЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛ – ЙЎРИҚЛАРИ

Талабалар мустақил фаолиятининг шакллари, методлари хилма – хил бўлиб, психология фанини (соҳасини) мустақил ўрганишнинг негизи ҳисобланади: илмий психологик адабиётларни аннотация қилиш, бирламчи манбалар бўйича конспект тузиш, реферат ва маъруза ёзиш, курс ва битирув ишларини бажариш, аудиториядан ташқари пайтда тажриба ўтказиш ҳамда олинган миқдорий натижаларни ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан таҳлил қилиш ва бошқалар.

Энди уларнинг ҳар бирини мақсадга мувофиқ амалга ошириш йўл – йўриқлари юзасидан фикр – мулоҳаза юритилади.

1. Илмий психологик адабиётлардан аннотация қилиш – муаллиф томонидан ўрганилиб чиқиладиган у ёки бу илмий изланишдаги асосий муаммоларни санаб, таъкидлаб чиқишдан иборат шахси билиш фаолиятининг алоҳида бир шаклидир. Аннотация қилишда ўрганиладиган муаммага

бевосита алоқадор бўлган масалаларни, уларнинг қирралари ва таркибларини алоҳида—алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

2. Илмий психологик адабиётлардан конспект тузиш. Конспект агамасининг ўзи бирон—бир мақола, китоб, монография, нутқ ва шу каби бошқа ижодий ишларнинг қисқача мазмунини баён қилиш деган маънони англатади. Одатда конспект тузиш бирор материални (маърузани) пухта эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш учун зарурдир, деган фикр мавжуддир, ammo мазкур урганилаётган материални чуқурроқ, унинг бошқачароқ нуқтаи назардан ўрганиш мақсадида конспект тузиш янада муҳимроқ услубий тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади. Бунинг учун конспект қисқа, равон, тўлиқ, аниқ бўлмоғи лозим, чунки у қайтатдан фойдаланишга мўлжалланган шахс фаолиятининг маҳсулидир.

Конспект тузишнинг дастлабки босқичида муаллиф(автор) матндан четга чиқиш, номуҳим аломатлар(белгилар)ни мавҳум тарзда тасаввур этиш мураккаб кечади. Босқичма—босқич муаллиф фикрларини ўзлаштира бориш, уларни ўз сўзи, услуби билан ифодалаб бериш жараёнида ёзма нутқда талаб қилинадиган аниқликка, қисқаликка, йиғиқликка аста—секин эриша борилади.

Асарнинг асосий мазмунини юксак аниқлик билан ифодалашга эришиш учун зарур жойларини муаллифнинг таърифи бўйича ёзиб олиш ҳамда фойдаланилган саҳифаларни китоб вароғидан кўрсатиб кетиш лозим. Унинг мукамал даражасига эришиш учун илмий асарнинг асосий қоидаларини ёзиб олиш, материалнинг муаллиф томонидан баён этилган мантиқий мазмунини қайта тиклаш масаласига жиддий эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун конспектни варақнинг бир томонига ёзиб, иккинчи томонини бўш қолдириш маъқул.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, конспект тузаётганда урганилаётган манба камида икки марта ўқиб чиқилиши лозим, чунки иш билан биринчи марта танишилганда унинг тўғрисида умумий тасаввур юзага келади, иккинчи марта эса унинг асосий мазмуни намоён бўлади ва уни конспект қилишга киришилади.

Талабаларга конспект тузиш ҳақида маълумот берилаётган жараёнларда унинг асосий тузилмавий(структуравий) таркиблари(элементлари)га эътибор қилиш кераклиги таъкидлаб ўтилиши лозим. гипотеза, уни назарий ва экспериментал жиҳатдан текшириш, фактларни аниқлаш, эмпирик ҳамда назарий умумлашмалар. Экспериментал методикалар, натижалар муҳокамаси, хулосалар ва бошқалар. Жумладан, гипотеза — бу ҳодиса ёки бир—бирига алоқадор ҳодисалар ўртасида қандайдир қонуният, сабаблар мавжудлиги тўғрисида билдирилган тахминлар; гипотезани назарий жиҳатдан текшириш — бу тахмин қилинаётган фикрни аллақачон исботланган ва илмий психологик адабиётларда мавжуд қоидалар, принциплар билан таққосланган иборат бўлиб, бунинг натижасида илгари сурилаётган гипотеза билан уша принциплар ўртасида мантиқий қарама—қаршилиқ йўқлиги аниқлаб олинади; тадқиқотчилар томонидан аниқлаб олинган ва ёзиб қўйилган воқеалар, ҳодисалар фактлар деб аталади, эмпирик умумлашмалар—бу субъект ҳодисаларининг фақат уларнинг ташқи аломатлари асосида бирлаштиришидир, назарий умумлашма—бу объектларни уларнинг муҳим бир—бирига ўхшашлик белгиларига қараб, яъни мазкур ҳодисанинг ўзига хос хусусиятиши белгилловчи томонларига қараб бирлаштирилишидир; эксперимент методикасига тадқиқот ўтказилувчилар учун топшириқ, тажриба ўтказиш шарт—шароитларининг баёни, синалувчиларнинг таркиби ва миқдори, уларнинг ўзаро боғлиқлиги киради.

Конспект тузишда ноаниқ терминларга изоҳ бериш, справочниклардан фойдаланиш, картотека тузиб чиқиш, библиографик тавсиф тайёрлаш (мақоланинг тавсифи, китобнинг мазмуни, кўп томли нашрнинг тавсифи кабилар) муҳим аҳмиятга эга.

3. Реферат ишлари тайёрлаш уч хил хусусиятга эга: 1) илмий ишга ёзилган танқидий тақриз; 2) мавзу бўйича тадқиқот ишининг аналитик обзори; 3) баҳснинг танқидий таҳлили.

4. Ўқув—тадқиқот ишлари: а) талаба, ўқитувчи, ўқувчи кабиларни турли вазиятда кузатиш; б) тадқиқот ўтказиш учун экспериментал методикаларни эгаллаб олиш; в) тадқиқот объектида юз берувчи психологик ҳолатлар, улар

ўртасидаги индивидуал — типологик фарқлар ҳамда ўртача кўрсаткичларни ўрганиш; г) ўзига хос психик хусусиятларнинг ифодаланиши ўртасидаги ўзаро корреляция алоқаларни аниқлаш кабилар;

Эксперимент ўтказиш юзасидан малакалар эгаллаш қуйидагича амалга оширилиши мумкин:

1) психологик тадқиқот олиб бориш малакасини ҳосил қилиш фаолиятини уюштириш;

2) эксперимент методикаларини эгаллаш ва уларни турли вазиятларда қўллаш билан боғлиқ ишлар мажмуасини амалга ошириш,

3) олинган натижаларни статистик ишончлилик даражасини аниқлашга оид содда методларни эгаллаш, ўзлаштириш.

4) Эмпирик материаллар ўртасидаги корреляцион алоқаларни ўрнатиш, дисперсион ва фактор таҳлилларни ўтказиш ҳамда методикаларнинг валиддиги, репрезентативлигини белгилашга талабаларни ўргатиб бориш.

Бундан ташқари, талабалар ўтказилган эксперимент юзасидан илмий ҳисобот тайёрлашлари ва уни расмийлаштиришда ушбу талабларга риоя қилишлари зарур:

а) ўтказилган тажриба ишларининг баённомалари ишга қўшиб қўйилиши лозим,

б) эксперимент методиканинг муфассал баёни, иштирокчиларнинг ёш, жинс ва ўзига хос хусусиятлари, тажриба ўтказиш шартлари, принциплари ҳамда бошқичлари кўрсатилиши шарт,

в) хулосалар жадвал материаллари, уларнинг схематик ва график ифодаланишига асосланиб чиқирилиши керак,

г) фаразлар, эҳтимоллар, кўрсаткичлар, мезонлар кабиларни текшириш, тавсия қилиш имконияти, яққол шахсий хулосалар баёни берилиши мақсадга мувофиқ.

5. Психологик масалаларни ечиш. Одатда талабалар томонидан ижтимоий — психологик ёки объектив ва субъектив шарт — шароитларни, синалувчиларнинг индивидуал — типологик хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилувчи турли фактлар (омиллар) ва вазиятларни таҳлил қилишни тақозо этади. Психологик топшириқлар, масалалар муқаддимасида ҳозирги замон психологияси

фанида қарор топган қонуниятлар, хоссалар ва қоидалар баён қилинади, сўнгра ўрта, олий ва ўрта махсус мактаблар амалиётидан келтирилган эпизодлар тавсифи, таълим — тарбия туғрисидаги ҳар хил фикр ҳамда мулоҳазалар берилади.

Психология фани масалалар, топшириқлар назарий ва амалий турларга ажратилади. Билишга оид топшириқлар эса ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади: перцептив, мнемик, нутқий, фикрий ва ҳоказо.

Психологик топшириқ бошқа масалалар синғари муайян тузилишга (структурага) эга: талаб (мақсад), шартлар (маълум), изланувчи (номаълум).

Психологик масалалар, топшириқлар ўз олдига ушбу вазифаларни қўяди: а) талабаларнинг назарий қонуниятлар, ички мураккаб боғланишлар, психологик хоссалар юзасидан тушунчасини аниқлаш, б) маъруза моҳиятини ўзлаштириш даражасини белгилаш, в) яққол омилар, ҳодисалар, ҳолатлар ва вазиятларни бузунги кун талаби ҳамда илмий позиция нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, г) мутахассис сифатида тайёргарлик ёки шакланганлик даражаси, амалий кўникмаларни далиллаш маҳоратини ўлчаш орқали психология ўқитишни такомиллаштиришга эришиш.

Психология фанида тест топшириқларидан ҳам муваффақиятли фойдаланиланилади. Тестни ечиш йўллари, унинг калитини топиш, ечимнинг ҳар хил вариантлари мавжуд бўлишига билан бўлғуси мутахассисларни таништириш мустақил равишда муаммоларни бажариш уқувини такомиллаштиради, фикрлаш доирасини эса кенгайтиради.

Психология фанида психологик масалаларни ечиш тафаккур билан узвий боғлиқликда қаралиб, у муаммо сифатида талқин қилинади. Бу нуқтаи назардан масала ечиш тафаккур билан узвий боғлиқ хусусиятларни тадқиқ этишга йўналтирилган бўлиб, мантиқий — психологик ёндашувни ҳал қилишга мўлжалланган бўлади. Худди шу боисдан талабаларга муаммоли вазиятни ечишни ҳам ўргатиш лозим, чунки унинг моҳиятига тушуниш ҳар қандай масалаларни бажариш имкониятини яратади.

Муаммо ушбу таркибий қисмлардан тузилгандир: а) муаммо моҳиятига кириш, б) муаммони ечиш учун оқилона

йўл воситалар танлаш (саралаш), в) энг оптимал восита ёки усулни ечишга татбиқ этиш, г) муаммо ечимини текшириш, д) натижани баҳолаш. Талабаларни муаммоли вазиятларни ечиш усуллари билан таништириш мустақил равишда ақлий фаолиятни ташкил қилиш имкониятини вужудга келтиради.

Психология ўқитиш тажрибаси шуни кўрсатдики, талабалар томонидан ҳар хил хусусиятли психологик масалаларнинг мустақил тарзда ечилиши уларда психология курслари бўйича (умумий психология, ёш психологияси, педагогик психология, ижтимоий психология ва ҳоказолар) ўзлаштирилган билимларни амалиётга қўллашга кенг имкониятлар яратади, мутахассис сифатида шаклланишини жадаллаштиради, зарур кўникма ва малакалар билан куроллантиради. Психологик масалаларни ечиш, биринчидан, мазкур фанга нисбатан қизиқишни оширади, янги ўқув мотивларини вужудга келтиради. Иккинчидан, уларнинг назарий билимларини амалий қўллаш натижасида тобора барқарорлаштиради, янада пухталаштиради ва мустаҳкамлайди. Учинчидан, бўлғуси мутахассисларда ижодий қобилиятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисидаги билимларни таҳлил қилиш ҳамда уларни баҳолаш имкониятларини туғдиради. Тўртинчидан, уларда мутахассис сифатида тўғри (адекват) фикрлаш қобилиятини шакллантиради ҳамда ўзини ўзи назорат қилиш ўқувчини таркиб топтиради. Бешинчидан, инсон шахсиятига, унинг характериға маънавий — ахлоқий мезонларға асосланган психологик таъсир ўтказиш маҳоратини эгаллашға қулай шарт — шароит яратади. Олтинчидан, уларни умумий психодиагностика кўникмалари, билимлар, методлар ҳамда методикалар билан таъминлашға ёрдам беради, талабалар ва ўқувчиларнинг лаёқати, қобилияти, истеъдоди даражаси бўйича муайян гуруҳларға ажратишға мустаҳкам замин ҳозирлайди.

6. Курс ва битирув ишлари.

Мутахассиснинг касбий тайёргарлик даражасида психология фанидан ва битирув ишлари ёзиш муҳим аҳамияти касб этади.

Талабалар курс ишларини 4—6 семестрларда мактабда, ишлаб чиқаришда услубий амалиётни амалга ошираётган даврда бажарадилар. Илмий раҳбар ёрдами билан талаба

мавзуни танлаб олгач, курс ишининг назарий қисмини етарли даражада пухта ишлаб чиқиш имкониятига эришадилар, амалиёт давомида эса улар тадқиқот объектлари билан яқиндан танишадилар. Улар билан тажриба ишлари ўтказишга муяссар бўладилар (кузатиш олиб борадилар, суҳбат уюштирадилар, анкета тарқатадилар ва ҳоказо), бу даврда етарли даражада эмпирик материалларни йиғиш имкони туғилади.

Курс ишини бажариш жараёнида талабалар илмий психологик адабиётлар билан ишлаш ўқувини такомиллаштирадилар, илмий тадқиқот фаолиятига тааллуқли баъзи бир кўникмаларни эгаллайдилар. Курс ва битирув ишлари билан боғлиқ тадқиқотларни ўтказиш ўқитувчи (домла) билан талабанинг бутун ўқув йили, ҳатто бир неча ўқув йили давомида изчил ҳамкорликда фаолият ташкил қилишни тақозо этади.

Курс ва битирув ишлари танланган мавзуга биноан тадқиқотлар назарий ва экспериментал хусусиятга эга бўлиши мумкин, қайсики унинг назарий варианты мана бундай тарзда тузилади: мавзу танлаш, илмий психологик адабиётларни танлаш, режа тузиш, мазмунини баён этиш, хулосаларни тавсифлаш ва бошқалар. Экспериментал вариант қуйидаги таркиблардан ташкил топиши мумкин: мавзу танлаш, назарий масалаларни умумлаштириш, тадқиқот методикасини ишлаб чиқиш, эмпирик материалларни йиғиш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш ва ҳоказо. Одатда курс ва битирув ишлар мавзулари олдиндан талабалар ҳукмига ҳавола қилинади, сўнг уларнинг бошқа босқичлари навбати билан амалга оширилади. Мавзулар талаба қизиқишга, унинг ташаббусига қараб танланади, шунингдек, долзарблиқдан келиб чиқиб ҳам у ёки бу мавзу тавсия этилиши эҳтимолдан холи эмас.

Курс ва битирув ишларининг мавзуси назарий жиҳатдан ишлаб чиқилгандан кейин, тадқиқотнинг вазифалари белгиланади, унинг методикаси танланади ёки у қайтадан ишлаб чиқилади, модификацияси яратилади. Бунинг учун бир нечта илмий тадқиқот методлари, методикалари муайян тарғибда қўлланишлиги изоҳлаб ва асослаб берилади. Буларнинг барчаси ўқитувчи (домла) билан талабаларнинг ҳамкорликдаги ижодий изланиш

фаолиятида босқичма—босқич рўёбга чиқарилади. Тажриба ишлари тадқиқот принциплари, шартлари, қоидалари, босқичлари, мезонлари, эксперимент материаллари хусусияти, ёш давр қонуниятларига тула асосланган ҳолда олиб борилади. Бу аснода четга оғиш, шароитни ўзгартириш, вазиятни чеклаштириш, синалувчиларга ёрдам бериш, муддатни чўзиш сингари ҳолатларга йўл қўйиш қатъий тақиқланади.

Курс ва битирув ишлари бўйича тадқиқот натижалари таҳлил қилинади, идрок этилади, сўнгра уларнинг моҳияти баёни расмийлаштирилади. Аввал илмий раҳбар тажриба материаллари билан танишиб чиқади ва талаба билан ҳамкорликда таҳлил ўтказиш мезонлари, ўлчовлари белгилаб олади. Даставвал қўйидаги ишлар режалаштирилади: 1) материаллар билан умумий тарзда танишиш, 2) материалларни тартибга келтириш, 3) статистик методларни қўллаш, 4) эмпирик материалларни жадвалларга жойлаштириш, 5) миқдорий таҳлил қилиш, 6) уларни график, схематик тарзда намойиш қилиш, 7) психологик сифат таҳлилини ўтказиш, 8) материалларни умумлаштириш, 9) хулосаларни таърифлаш, 10) амалий тавсияларни ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Бироқ назарий ва экспериментал вариантдаги курс ҳамда битирув ишлари ўзига хослиги, хулосалари қўлами ва асосланганлик даражаси билан бир—биридан кескин тафовутланиб туради. Талабаларнинг курс ва битирув ишлари бир неча босқичли тақризлар, муҳокамалардан сўнг (оппонентлар, кафедра йиғилиши, экспертиза, ҳимоя қилиш маҳорати, расмийлаштириш сифатига, фикрига биноан) баҳоланади. Курс ва битирув ишлари баҳоси талабалар синов дафтарчасига қайд қилинади, давлат аттестацияси ҳайъати баённомасида акс эттирилади ҳамда имзолар билан тасдиқланади, факультет тамғаси билан муҳрланади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, олий таълим вазирлиги томонидан юборилган ўқув ва тадқиқотчилик бўйича мустақил ишлари, шунингдек, ўқув режасида кўрсатилган, лекин талаба ташаббуси билан бажариладиган айрим илмий тадқиқотчилик учун ҳамда жамоатчилик ишлари учун қўйидагилар:

- 1) педагогик – психологик амалиёт ишларига 150 баллгача,
- 2) битирув иши тадқиқоти учун 200 баллгача,
- 3) курс ишлари тайёрлагани учун 50 баллгача,
- 4) ёзма синов ва назорат ишлари учун 50 баллгача,
- 5) талабанинг ўз ташаббуси билан бажариладиган мустақил илмий ишлари учун 75 баллгача,
- 6) жамоатчилик ишларидаги фаоллиги учун 50 баллгача

шаклдаги меъёрларни қўллаш тавсия қилинган. Ана шу ҳужжатдан келиб чиққан ҳолда ва унга бевосита асосланиб, биз талабалар курс ишларининг босқичли рейтинг назоратини қуйидаги тартибда олиб боришни тавсия қиламиз:

1. Курс ишининг назарий варианты
 - 1 – жорий назорат
 1. Илмий – тадқиқот мавзусининг танланиши.
 2. Илмий психологик адабиётларнинг танланиши, уларнинг ўрганилиши ва тавсифланиши.
 3. +(жами тупланган баллар)
 - 2 – жорий назорат
 1. Тадқиқот олиб бориш режасининг тузилиши.
 2. Маълумотлар бўйича тезисларнинг ёзилиши.
 3. +(жами тупланган баллар).
 - 3 – оралиқ назорат
 1. Тупланган материалларнинг изчил баёни.
 2. Илмий тадқиқот ишининг расмийлаштирилиши.
 3. + (жами тупланган баллар).
 - 4 – якуний назорат
 1. Илмий тадқиқот якуни бўйича ҳисобот билан чиқиши.
 2. Талаба томонидан нотиклик малакасининг намойиш қилиниши.
 3. +(жами тупланган баллар)
 - 5 – тупланган умумий балар
 1. Жорий назоратда тупланган баллар.
 2. Оралиқ назоратда тупланган баллар.
 3. Якуний назоратда тупланган
 4. +(жами тупланган баллар).
- Курс ишининг экспериментал варианты

1 — жорий назорат

1. Илмий тадқиқот мавзусининг танланиши.
2. Илмий психологик адабиётларнинг танланиши, уларнинг ўрганилиши, тавсифланиши ва ишнинг назарий асосланиши.

3. + (жами тўпланган баллар).

2 — жорий назорат

1. Эксперимент методикасининг танланиши ва ишлаб чиқилиши.

2. Эксперимент методикасининг амалиётда қўлланиши.

3. + (жами тўпланган баллар).

3 — оралиқ назорат

1. Эксперимент натижаларининг математик статистик миқдор ва психологик сифат таҳлили.

2. Эксперимент юзасидан хулосалар чиқарилиши ва ўларнинг таърифланиши.

3. + (жами тўпланган баллар).

4 — якуний назорат.

1. Курс иши юзасидан ҳисобот билан чиқиши.

2. Курс ишининг расмийлаштирилиши.

3. + (жами тўпланган баллар)

5 — тўпланган баллар миқдори

1. Жорий назоратда тўпланган баллар.

2. Оралиқ назоратда тўпланган баллар.

3. Якуний назоратда тўпланган баллар.

+ (жами тўпланган баллар)

Ҳар иккала курс ишининг вариантга тааллуқли.

Баҳо

Имзо

Биз булар ҳақидаги статистик миқдорий маълумотларнинг жадвал шаклида расмийлаштирдик.

Психологиядан курс ишларининг кўп босқичли рейтинг назорати ва баҳолар қайдномаси самарали методик технология сифатида ўзини оқлайди, чунки улар психология ўқитишни такомиллаштиришнинг муҳим баҳоси, таркибий қисми эканлигини намойиш қилди.

Шундай қилиб, бизни кенг кўламда олиб борган илмий — услубий ишларимиз, ўтказган кўп босқичли таълимий тадбирларимиз талабаларнинг аудиториядан

ташқари фаолиятларида психологик билимларни ўзлаштириш даражасини кескин равишда оширишга ёрдам беради, уларнинг фаоллик даражасини юксалтиради, муайян таълимий кўникмалар ва усуллар билан бўлгуси мутахассисларни қуроллантиради, касбий тайёргарлик кўрсаткичини такомиллаштириш сари етаклайди.

4.3. ТАЛАБАЛАРГА МАСЛАҲАТЛАР

1. Мустақил фаолиятни ташкил қилиш бўйича бериладиган маслаҳат:

- вақтни режалаштиришга қаратилган маслаҳат.

2. Мустақил билим ва маълумот олиш бўйича бериладиган маслаҳат.

• кутубхонадан фойдаланиш тўғрисидаги маслаҳатлар.

- китоб билан ишлаш ҳақида маслаҳатлар.

• оқилона (рационал) ўқиш йўллари юзасидан маслаҳатлар.

- конспект тузишга оид маслаҳатлар.

• ўқилган психологик манбаларнинг муҳим жойларини ажратишга йўналтирилган маслаҳатлар:

3. Бевосита ўқиш жараёнига тааллуқли маслаҳатлар:

• маърузани самаралироқ конспект қилишга алоқадор маслаҳат,

• ўқилган ўқув материалларини омилкор, мантиқий эсда олиб қолиш билан боғлиқ асосий фикрларни умумлаштириш ва тезисни тузиш билан боғлиқ маслаҳатлар.

4. Ижодий фаолиятга тегишли маслаҳатлар:

• реферат ёзиш мазмуни, моҳияти ва хусусияти юзасидан маслаҳат,

• курс иши ёзиш қоидаси, талаби ва принципи бўйича билдириладиган маслаҳат,

- битирув иши ёзишга доир фикр мулоҳазалар,

• тезис ва мақола тайёрлашга алоқадор бўлган маслаҳатлар,

• магистрлик диссертациясига тааллуқли йўл-йўриқлар мажмуасига йўналтирилган маслаҳат.

Маърузанинг услубий ишламаси

I. Маъруза мавзуси: унинг танланганлигини асослаш.

1. Умумий психология курси тизимида мазкур мавзунинг ўрни ва аҳамиятини аниқлаш,

2. Мавзу бўйича манбалар саралаш (ўқитувчи фойдаланган психологик адабиётлар, талабаларга тавсия қилинадиган манбалар)

3. Амалий машғулот, тажриба материалларини танлаш.

II. Маърузани ташкил қилиш шакли

1. Аудиторияда ва техник воситалар (талабаларнинг тайёргарлик даражаси ва хусусияти).

2. Маърузанинг мақсади (фан мазмунини ўз ичига қамраб олган маърузанинг асосий ғояси).

3. Бош мақсадни амалга оширувчи маърузанинг вазифалари.

4. Маърузанинг вазифалари кетма — кетлиги (изчиллиги).

5. Қўйилган вазифанинг хусусияти: ахборот берувчи (информацион), таҳлилловчи (аналитик), тизимлаштирувчи, муаммоли, дастурий ва бошқалар.

6. Тавсия қилинган вазифаларни бажариш учун талабаларга зарур воситалар (категориялар), тасаввур тизими, функционал, генетик, структуравий, эҳтимоллик, сабабий алоқавий, ўзаро узвий боғлиқлик (уйғунлик)

7. Қўйилган вазифаларни ҳал қилишда, бажаришда талабаларда ўқитувчи томонидан шакллантирилаётган муносабатлар, эмоционал ҳис — туйғулар ва позициялар.

8. Маърузанинг ташкилий шакли:

- монологик тарздаги мулоҳазалар,
- аудивизуал воситаларга таянган монологик ҳолдаги мулоҳазалар,

- эвристика шаклидаги суҳбат,
- туб моҳиятли эвристик суҳбат,
- диалогик ёки психологик баҳс; дискуссия (мунозара) — муҳокама қилинадиган муаммо юзасидан қарама — қарши нуқтаи назарлар,

- низоли вазият: зиддият, қарама — қаршилик, низо, можаро, жанжал.

III. Маъруза мазмуни.

- маъруза мазмунининг конспекти ва режаси

- яхлитлик, тизимлилик, кўрсатмалилик, изоҳлили, соддалик ва бошқаларни таъминловчи таълимий усуллар, воситалар ва ёрдамчи ўқув материаллари конспект ҳошиясида мавжудлиги,

- шунингдек, паралингвистик, экстралингвистик, проксемик аломатлари ифодаланганлиги.

IV. Маъруза жараёнида ўқитувчининг яхлит тимсоли (образи, имиджи).

- маъруза мазмунини ҳар қайси қисмига тааллуқли бўлган вазифаларни бажаришда талабалар билан ўқитувчи ҳамкорлиги шакллари (биргаликда муаммо ёки масалани ечиш: рақобат, шериклик кабилар),

- фикр билдириш ёки ахборот узатишининг тил воситасида нутқий фаолиятда ифодаланиши (лексик, грамматик, стилистик, семантик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқув ҳамкорлик фаолиятини ташкил қилиш),

- ўқитувчининг аудитория билан новербал, эмоционал—ҳиссий, ифодалаи муомала воситалари (иможора, мимика, пантомимика, интонация, пауза, темп, ритм, частота, тембр, овозни кучайтириш, пасайтириш, ширалани килиш ва ҳоказо).

Семинар машғулотининг услубий ишламаси

I. Машғулот мавзуси:

- мавзу танлашни асослаш,
- фан дастурида мавзунинг ўрнини асослаш,
- машғулотнинг мақсади, вазифаси,

билишга оид (когнитив), тарбиявий услубий хусусиятлари,

- психологик адабиёт, матн мураккаблиги, ҳажминин ҳисобга олиш ва ана шу негизга суянган тарзда бирламчи (гоҳо иккиламчи) манбаларни саралаш.

II. Семинар машғулотларини ўтказиш шакли:

- аудиториянинг тайёргарлиги даражаси ва хусусиятига боғлиқ равишда семинар машғулотини ўтказиш шакллари танлаш

а) савол—жавоб, б) режа асосида кенг кўламда суҳбат ўтказиш, в) ўзаро тақриз қилинган маъруза сифатида фикр алмашиш, г) баҳс унсури, таркиби мавжуд ёзма рефератлар муҳокамаси, д) гуруҳий баҳс (дискуссия, мунозара) : эркин

тарзда ёки мақсадга йўналтирилган шаклда, 2) ўқув ролли ўйин, ишбилармонлик ўйинлари, қийинлаштирилган педагогик вазиятлар, социотренинг тарзда,

- психологик манбаларга, машғулот хусусиятига, ақлий ёки амалий операцияга, объектга, субъектга, муаммоларга, масалаларга (топшириқларга), мавзуга олдиндан (илгарилаб кетувчи инъикос) талабларни йўналтириш дастури,

- муҳокама қатнашчиси талабаларга ролларни тақсимлаш, маърузага, рефератга, мавзу таҳлили ва талқинига, хусусиятига, шаклига, қўйиладиган талаблар.

III. Семинар машғулотини ўтказиш режаси ва конспекти (сценарийси).

- машғулот мазмунининг дастури, мавзунинг асосий таркибий қисмлари, ҳар бир қисмининг асосий вазифаси, таҳлил (талқин) қилинаётган муаммони ҳал қилиш жараёнида вужудга келадиган асосий зиддиятлар, қарама – қаршиликлар, низолар, мунозараларни қайд қилиш (фиксациялаш),

- дастурнинг асосий қисмлари мазмунининг конспекти; қарама – қаршиликларни очишни таъминловчи таълимий усулларни ажратиш, мунозара давомида нуқтаи назарларнинг исботланганлиги ва асосланганлиги, муҳокаманинг гуруҳий шакллари таъминловчи вазифа ва назарияларни (концепцияларни) ажратиш; машғулотнинг ҳар бир босқичларида гуруҳий ахборот узатиш (коммуникация) воситалари ва усуллари саралаш;

- психологиянинг семинар машғулотларида мавзуни турлича шаклда муҳокама қилиш йўллари,

- семинар машғулотини ўтказилгандандан кейин уни таҳлил қилиш, яқунлаш, ва баҳолаш (эксперт баҳоси, балл, очко, рейтинг тизими бўйича) ва рағбатлантириш (маънавий мукофот, мақташ, ваъда бериш ва ҳоказо).

4.4. ОЛИЙ МАКТАБ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ МИЛЛИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Психология фанида олий ўқув юрти ўқитувчисининг фаолиятига бағишланган бир қатор тадқиқот ишлари мавжуд эканлигига қарамасдан, уларнинг барчасида домланинг

муайян фазилатлари, хислатлари, сифатлари, хусусиятлари, қобилиятлари моҳияти очиб берилгандир. Ўқитувчининг характерологик, индивидуал – типологик, ижтимоий – маданий жиҳатлари, жабҳалари, қадриятлари ўрганилган изланишлар ўзининг ноёблиги, бетакрорлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Лекин ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида инсониятнинг этнопсихологик хусусиятлари алоҳида қийматга эга эканлиги эътироф қилинган ҳолда уларни тадқиқ этиш психологиянинг долзарб муаммоларидан бирига айланиб қолди. Худди шу боисдан олий ўқув юрти ўқитувчисининг миллий хусусиятларини текшириш кадрлар тайёрлаш миллий дастурида мукамал жой эгаллаганлиги гуфайли инсоншунослик фанларининг нуфузли йўналиши сифатида изланиш тадқиқот майдонига кириб келди.

Олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусиятларини кўп йиллик тадқиқотимизнинг маҳсули тариқасида илмий – назарий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи материаллар умумлаштирилди.

Миллий психологияга таалуқли самарали изланишларимиз натижасида олий ўқув юрти ўқитувчисининг домлалик фаолиятида етакчи ва устувор қийматга эга хусусиятлари мавжуд эканлиги ва улар бошқа миллат вакилларида муайян даражада фарқланиши кашф этилди. Қиёсий тавсифлаш орқали олий ўқув юрти ўқитувчисининг ўзига хос миллий хусусиятлари аниқланди ва улар мақсадга мувофиқ равишда тартибга келтирилиб тавсифлаб берилди.

Ҳозир мазкур хусусиятларнинг энг муҳимларини психологик тавсифлашга ва моҳиятини ёритишга ҳаракат қиламиз.

1. Андишаллик. Олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусияти сифатида андишаллик етакчи ўрин эгаллайди ва ўқув фаолиятининг маҳсулдорлиги, унинг таъсирчанлиги мезони бўлиб ҳисобланади. Унинг андишаллик хусусияти бир қанча ҳолатларда ва инвариант кўринишларда ифодаланиши мумкин:

- талаба ёки ота – онага етказилиши, узатилиши мўлжалланган ахборот, хабар, маълумот домланинг касбий нуфузига зарар келтириши эҳтимоли нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ёндашишда;

- талаба шахсиятига, ўқишга муносабатига, курс жамоаси ўртасидаги нуфузга сезиларли ҳалал бериш эҳтимоли мавжудлигини ҳисобга олишда;

- ота — оналар ёки оила шаънига нисбатан салбий кечинмалар пайдо бўлишини, оила аъзоларнинг ҳис — ҳаяжонлари ўзгариши, стресс, аффект ҳолатларни келтириб чиқаришни диққат — эътиборда тутишда;

- оилавий низолар, можаролар, зиддиятлар, қарама — қаршилиқлар, жанжаллар омили эканлигини тушунишда;

- шахслараро муносабатлар, муомала, мулоқот мароми бузилиш оқибати бўлиши мумкинлигини руҳан намоён этишда ва ҳоказолар.

Кузатишларимизнинг кўрсатишича, олий мактаб ўқитувчисининг асл муддаоси андишалilik оқибатида охириги масалалардан бирига айланиб қолади, чунончи талаба ўзлаштириши, ахлоқи, келажаги тўғрисидаги ахборот ижтимоий муаммо оилавий муҳит, иқтисодий масала, жамоанинг турмуш тарзи мулоҳазаларидан кейин унинг жинсига хос равишда билим даражаси ёки хулқ — одоби ётиги билан, пардали қилиб муҳокамага қўйилади.

Унинг андишалилиги раҳбариятга, сиёсатга, жамоавий қарашларга нисбатан билдирилаётган фикрлар оқибатини оқилона баҳолашда, омилкорликда, вазиятни одилона ечиш жараёнида яққол акс этади. Лекин у андишанинг оти қўрқоқ қабилида иш қилинаётганлигини зукколарча фаҳмлайди, бироқ вазиятнинг моҳиятини ошкор қилишдан ўзини тийиб туриш хусусияти билан тавсифланади.

2. Бағрикенглик. Ўқитувчининг бағрикенглиги унинг нисбий, хусусий, иккинчи даражали, одатий ҳодисаларга нисбатан муносабатида, жинс ва ёш хусусият билан боғлиқ вазият, ҳолат эканлигини акс эттиришда ўз ифодасини топади. Шунингдек, одоб — ахлоқ кўринишлари, нохуш кечинмалар, зиддиятли ҳолатлар оқибатларини руҳий дунёсидан чиқариб ташлашда, кек сақламасликда, кўриб кўрмасликда, сезиб сезмаганга олишда бевосита кўзга ташланади:

- машғулотларда, муомала жараёнида, аудиториядан ташқаридаги воқеликларни нисбий баҳолашда;

- кечинмалар, вазиятлар оқибатларини руҳий дунёсидан фориғ қилишда;

- курс жамоаси аъзолари, ота — оналар ўртасидаги нохуш муносабатларни батамом унутишда

- иқрорлик, тан олишлик, кечирим сўрашлик умумбашарий, ижтимоий қадриятлигини англашда, беайб, мукаммал, комил инсон табиат ҳамда жамият мўъжизаси эканлигини тушунишда ва бошқалар.

3. Дилкашлик. Ҳеч бир касб эгасида жамият, давлат ривожини ва ижтимоий тараққиёт муаммосини юксак даражада талқин қилиш имконияти, масъулияти олий ўқув юрти ўқитувчисидагидек тўлақонли акс этмайди. Шунинг учун оламда, мамлакатда, ҳудудда, турар жойда бўлаётган воқелик уни бефарқ қолдирмайди. Барча нарсалар қизиқтирганлиги туфайли ҳар бир воқелик моҳиятини билишга интилади, турли кечинмалар, ҳис — туйғулар, ижодий фаолият маҳсуллари унга масъулият туйғусини юклайди.

Олий мактаб ўқитувчисининг қуйидаги кечинмалари ва муносабатларида мазкур хусусият акс этади:

- барча ёш даврлари, турли элат ва миллатлар билан бир хилда муомалага киришишда, мулоқот ўрнатиш қобилиятининг ифодасида;

- турли хусусиятли муаммолар муҳокамасининг ҳар хил босқичларида фаол иштирок этишда;

- инсонийлик фазилатларини кенг қўламда намойиш қилади;

- талабадан тортиб то катта ёшдаги одамларгача тарбиявий таъсир ўтказишда;

- суҳбат, муомала ва мулоқот кезида ширинсуханликни мукаммал намойиш қилишда;

- нохуш кечинмалардан фориғ этишда, тасодиф вазиятларда талабани қийин руҳий ҳолатдан олиб чиқишда, илатлар туғилишининг олдини олиш жараёнида;

- йиғинларда қатнашчилар фаоллигини оширишда, ўқиниш, меҳнат жараёнларида юксак ютуқларга эришишга илҳомлантиришда ва бошқалар.

4. Самимийлик (самимиятлилик). Ўқитувчининг олий мактабда, курс жамоасида, маҳаллада юзага келаётган ижобий, тараққийпарвар воқеаларга ва ҳодисаларга нисбатан илиқ муносабатини ундаги самимийлик

ифодалайди. Унинг асосий моҳияти қуйидаги ҳолатлар орқали акс этиши кузатилади:

-ҳамкасблари фаолияти, хулқи ва муомаласи самараси, назокати, мароми бўйича эришган ютуқларига нисбатан хайрихоҳликда;

-шогирдларининг обрў — эътибор қозонишдаги илдамлигига, тезкорлигига нисбатан муносабатининг табиийлигида;

-оила аъзолари ўртасидаги ҳар хил хусусиятли муносабатларнинг кенгайиши, қутбланиши (қарама — қарши икки қутбга ажралиши), устуворлик касб этиши, эмпатия, симпатия, антипатия, аттракция сингари ҳис — туйғуларга оқилона ёндашишда;

-маҳалладаги фуқароларга, уларнинг хулқ — одоби, гадбиркорлиги, ишбилармонлиги каби фазилатлар ва хусусиятларни холисона баҳолашда;

-эл, юрт, ҳудуд; жамоа, гуруҳ зафарларига, жаҳон цивилизацияси ва турли моҳиятдаги яққол воқеликларга одилона муносабатда кабилар.

5. Ибрат — намунавийлик (тимсолийлик). Этник ва миллий хусусиятларимизга кўра қадим замонлардан буён зиёкор муаллим ўзининг ташқи кўриниши, кийиниш ва хулқ — одоб маданияти, нутқ қобилияти, муомала мароми, ақл — заковати, маслаги, дунёқараши, характер хусусиятлари билан фуқаролар ўртасида обрў — эътиборга сазовор бўлган, улар орасида барқарор ишонч қозонган. Худди шу боис ўқитувчи ўзининг барча ижобий томонлари билан умумият учун тарбиявий ибрат, тимсол вазифасини бажариб келган ва ҳозир ҳам шундай функцияни адо этишда давом этмоқда. Унинг тимсолийлиги ушбу кўринишларда бевосита кўзга ташланиши мумкин:

-ўзига оро беришнинг оддийлиги ва мақсадга мувофиқлигида;

-замонавийлик билан миллийликни уйғунлаштириб фойдаланишида;

-қомат тутиш ва юриш — туришнинг табиийлиги ҳамда намунавий хусусият касб этишида;

- хулқ — одоб маданиятининг одатий тус олганлигида, шунингдек, замонавийлик билан этнопсихологик жабҳаларнинг уйғунлашувида;

- нутқнинг мантиқийлиги, теранлиги, ихчамлиги, илмийлиги, образлилиги, ғоявийлиги ва мақсадга мувофиқлигида (пауза, ритм, частота, амплитуда, темп ва ҳоказолар мавжудлигида);

- шахслараро муносабатда муомала маромидан мукаммал фойдаланишда (бевосита, билвосита, вербал, новербал, имо — ишора, мимика, пантомимика, психосемантика, пиктограмма, экспрессив, импрессив кўринишларни амалиётда қўллашда);

- ақлнинг теранлиги, мустаҳкамлиги, чуқурлиги, ижодийлиги, эгилувчанлиги, топқирлиги, тезкорлиги намоён бўлишида;

- эътиқод, дунёқараш, иймон ва характер хусусиятларининг амалий ифодаланишида;

- жамоатчилик фикри ва ишончининг барқарор эканлигида;

6. Сабр — тоқатлилик (букилмас, иродавийлик). Педагогик фаолиятда ўта мураккаб хусусиятга эга бўлиб, уни амалга ошириш инсондан барқарор, мустаҳкам, чидамли, шахсий фазилатлар, хислатлар, сифатлар, характерологик ва эмоционал иродавий хусусиятларни талаб қилади.

Унинг қийин ва машаққатлилигини тасаввур этиш билан биргаликда праксик (лаzzатланиш) ҳисни шакллантириш имконияти мавжудлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Фаолият маҳсулини сезиш, уни яққол акс эттириш бир қатор ҳам объектив, ҳам субъектив тўсиқларни бартараф этиш тақозо этади. Бунинг учун ўқитувчи букилмас иродавий хусусиятга эга бўлиши, ундан ҳаёт ва фаолиятда асло оғишмасдан мақсадли хатти — ҳаракатларни амалиётда қўллаши лозим. Чунки педагогик фаолият ўзаро узвий боғлиқ бўлган қатор таркиблардан вужудга келади, вазият, ҳолат, ҳодиса ва тасодифлар орқали моҳияти ўзгаради, уларнинг таъсирчанлиги устуворликни келтириб, чиқаради. Касбий хусусият ушбу ҳолатларда қамраб олиниши мумкин:

- турли хусусиятли талабалардан ташкил топган курсни (гуруҳни) жамоа сифатида шакллантиришда;

-талабанинг хулқ — атворига, ўзлаштириш даражасига, ўқишга муносабатига, ўта фаоллигига(суствлигига) вазминлик билан ёндашишда;

-шахслараро муносабатдаги ҳар хил низоли, зиддиятли ҳолатларга нисбатан шахсий фикрини билдиришда, уларнинг олдини олишда;

-олий ўқув юрти ички режимида, жамоатчилик топшириқларига, машғулотларга тайёрланишдаги қийинчиликларга, рағбатлантиришнинг заифлигига, баъзи иллатлар кўринишига тоқат қилиб фаолият кўрсатишда;

-статус билан роль ўртасида содир бўладиган номутаносибликларга чидаш жараёнида:

-олий ўқув юрти, оила, ишлаб чиқариш ва маҳалла фаолияти ўртасидаги уйғунликнинг заифлигини тушунган ҳолда муносабатда бўлишда;

-миллий анъаналар билан замонавийлик ўртасидаги зиддиятда;

-интилиш билан баҳолаш, воқелик билан истиқбол, романтика билан ҳаётгийлик, максимализм билан турмуш реализми орасидаги тафовутларда ва ҳоказо.

Олий мактаб ўқитувчисининг букилмас иродаси бетўхтов ижодий фаолият кўрсатишни, кенг кўламда ижтимоий муҳитда фаол иштирок этишни, ижтимоий маданият яловбардори сифатида қатнашишни таъминлайди, тараққиётни ҳаракатлантирувчи куч вазифасини бажаради. Ҳеч қайси мутахассисликда бундай фидоийлик, меҳнатсеварлик, ўзгаларга нисбатан меҳр — мурувватлилик юксак ҳис — туйғуларга эгалик талаб қилинмайди, чунки келажак ва унинг қурувчиларини шакллантириш жараёни нуқсонлардан холи бўлиши шарт.

7. Саховатлилик. Олий мактаб муаллими ўзининг ушбу хусусияти билан бошқа касбдаги инсонлардан фарқланиб туради. Зиёкор ўз талабаларига билим улашишдан ташқари, уларга зарур бўлган умумбашарий маънавият ва қадриятлар билан қуроллантиради. Ундаги саховатлилик қуйидаги ҳолатларда ўз ифодасини топади:

— инсоний ҳис — туйғуларни шакллантириш орқали ўзлигини аниқлашга, миллийликни тушунишга ўргатади; уларни ҳаёт қувончлари ва ташвишлари яшашдан мақсад юзасидан умумлашган тасаввур образлари билан

қуролантиради; табиатнинг гўзаллиги, инъомлари, сахийлиги бўйича тушунчалар беришга интилади, уни асраш — авайлаш, сақлаш заруриятини тушунтиради, экологик бузулишларнинг олдини олиш тўғрисида илмий материаллар билан таъминлайди; талабаларда шахслараро, миллатлараро муомала маданиятини шакллантиради, тинч — тотув янаш манбалари билан таништиради; хулқ — атвор, ўқиш, меҳнат малакаларини таркиб топтиради, ички имкониятларини ишга туширишга тинимсиз ҳаракат қилади, уларни комиллик сари интилишга ундайди; ўзидаги меҳр — муҳаббат туйғусини улашади, келажакда мағрур, иймонли, эътиқодли, ватанпарвар, меҳнатсевар инсонлар ворис бўлишига умид қилиб ёшларни мукамал шахс сифатида тарбиялашга маҳоратини бағишлайди. Педагогик одоблилик (назокатлилик). Ҳар қанадай мутахассис одоб, ахлоқ намуналарига эга бўлиши табиий, лекин педагогик одоблилик мутлақо ўзгача ҳолдир. Чунки табиатга, жамиятга, нотаниш кишиларга, жисм ва ашёларга, ўзига ўзи муносабатда ҳақиқий мезон ролини бажарувчи қобилиятга эга бўлишлик айнан ўқитувчи шахсида мужассамлашади. Педагогик назокат этнопсихологик ҳис — туйғулар, миллий характер хусусият, хулқ, фаолият, муомала қоидалари, қонуниятлари, ҳодисалари, механизмлари, воситалари ва кўникмаларидан меъёрий равишда, мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланишда ўз аксини топади: — эмоционал ҳис — туйғулар, кечинмалар, стресс ва аффектив ҳолатлар, хоссалар чегараларига батамом риоя қилишда; — хулқ — атвор малакаларини амалиётга оқилона қўллашда, бачкана қилиқлик, ортиқча ҳаракатлар қилишдан ўзини тийишда; — нутқ маданиятидан ташиқари чиқмасликда, шахсиятга тегадиган иборалар ишлатмасликда, кўпол ва дағал сўзлар қўлламамасликда; — ҳиссий, ақлий билиш жараёнида муайян меъёрларга асосланишда, манманликни намойиш қилмасликда; талаба ва ўқитувчилар жамоалари билан, ота — оналар ҳамда нотаниш кишилар билан муносабатга киришишда; расмий, қатъий ишбилармонлик услубларига асосланишда ва ҳоказо; Маънавий юксаклик. Ўқитувчи зиёлилар ичида маънавий дунёси муайян даражаси билан тафовутланиб, кўрсаткичи бўйича анча юксакликка эга. Унинг бу даражага эришиш манбалари — ўқитувчининг кундалик, ижодий изланиш

фаолиятининг кўринишидан, ижтимоий статус ва ролни қатъий ижро этишдан иборатдир. Ўқитувчининг касбий маҳоратидан ташқари, унинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, тарихий билимларга эга бўлишдек зарурият, эҳтиёжи, имконияти алоҳида аҳамият касб этади. Жаҳон цивилизацияси ва бошқа оммавий ахборотлардан хабардорлик унинг маънавий даражасини ўлчаш учун рейтинг вазифасини бажаради. Маънавий юксаклик намуналари қуйидаги кўринишларга эга бўлиши шарт: — аксарият фан тармоқлари юзасидан муайян билимларни эгаллаганликда; маданият, санъат, адабиёт бўйича етарли маълумотларни ўзлаштирганликда; турли муаммолар моҳияти ва ечими тўғрисида мукамал ахборотлар тизими билан қуролланганликда, яъни ташвиқотлар олиб бориш оммага маълум даражада таъсир ўтказа олишда; ишончли омиллар, далиллар, қонунлар, амалий материаллар моҳиятини тушунтириш ва изоҳлаш имконияти мавжудлигида; — дунё воқеалари, ноёб ҳодисалар, инсонинг чексиз имконияти, руҳий захираси тўғрисидаги мулоҳазаларидаги тўлақонли шарҳлашда; — касбий хулқ, муомала ва фаолиятга нисбатан қатъиятликда, маънавий бойлик билан ғурурланиш туйғусини ифодалашда намоён бўлади; 10. Касбга садоқатлилиқ. Касб танлаш мотивациясининг барқарорлигини, унинг идентификацияси ва рефлексия босқичларига ўсиб ўтиши ихтисосликка нисбатан садоқатлилиқ намунаси бўлиб ҳисобланади. Ўқитувчининг моддий таъминланганлик даражаси ҳеч қачон юксак бўлмаган, тасодифан мазкур соҳа кўрсаткичи юксак коэффициентга эришилганда ҳам у ижтимоий эҳтиёжга таъминлашга йўналтирилган. Касбга садоқатлилиқ намунаси сифатида узлуксиз равишда катта иш стажига эгалликни, ҳар хил хусусиятли вазиятларни енгиб чиқишни низоли ҳолатлар ечимини топа билишни, тангликларни бартараф этишда жасорат кўрсатишни таъкиддаб ўтиш жоиз; ижтимоий — тарихий ўзгаришлар давридаги муносабат ва ислоҳотларига бардошлиликда; моддий — техника, технология базасининг ночор аҳволига тушуниб муносабатда бўлишда; маънавий стимул (рағбатлантириш) мақсадга мувофиқ оқилона амалга оширилмаган омиллар билан курашишда;

- шахслараро муносабатдаги салбий ҳолатларнинг мавжудлигига тоқатлилиқда;

- маъмурият билан низоли вазиятлар вужудга келганда кескинликни юмшатишда;

- жамоатчилик билан алоқа сусайганда оғирликнинг ўз зиммасига олишда касбга садоқатлилиқ ўз ифодасини топади ва бўлғуси мутахассис тақдири бирламчи эканлиги намойиш қилинади.

11. Юксак туйғуларни эгалланганлик. Бошқа ихтисослардан фарқли ўлароқ ўқитувчилик учун юксак ҳис — туйғулар, кечинмалар устуворлик қилиши даркор. Жумладан, ижтимоий барчага садоқат, масъулият, жавобгарлик, виждон, маслак ҳислари шундай юксак туйғулар тоифасига киради ва уларнинг барқарорлиги педагогик фаолият гарови ва кафолатидан дарак беради:

— ижтимоий бурчни адо этишда садоқат намунасини намойиш қилиш, шубҳаларга чек қўйиш;

— жамият, давлат, халқ олдида масъулиятни юксак ҳис этиш ва шунга жавобан фаолиятни ташкил қилиш;

— таълим тизими, бўлғуси мутахассис тақдири учун жавобгарликни англаш ҳолда касбий маҳорат ва ижтимоий фаолликни амалга ошириш;

— таълимий, тарбиявий таъсир утказишда оқилона, одилона ва омилкорлик билан восита танлаш, иккиланишларга йўл қўймаслик;

— талаба хулқи, муомаласи фаолияти маҳсули баҳоланишда виждон регулятор вазифасини бажарса, ачиниш, азобланиш ҳислари намоеён бўлмайди;

— ҳар қандай вазият, шароит ва ҳолатда ўз маслагига шак келтирмасликда олий мактаб ўқитувчисининг руҳан поклиги, мусаффолиги ифодаланади.

12. Ижтимоий фаоллик. Ўқитувчи аудиториядан ташқари вақт ҳукмида ўзининг ижтимоий фаоллигини амалга оширади, худди шу боис уни альтруист халқ хизматиغا фидоийлик (намунаси) хусусиятининг тимсоли тариқасида талқин қилиш мумкин. Мамлакат миқёсида, унинг худудларида, турар жойларида маърифий — маънавий ишларни жонлангиришда, оммавий маросимларни режалаштиришда, жамоатчилик фикрини аниқлаштиришда, сайлов компаниясида улуғвор саналар нишонлашида

йиғилишлар ўтказилишида олий ўқув юрти ўқитучиси етакчилик қилиши анъана тусига кирган. Унинг услубий маҳорати маданий савияси, муомалага киришувчанлиги тадбирлар муваффақиятини таъминлайди, замонавийлик билан қадриятлар ўртасида уйғунликни вужудга келтиришга хизмат қилади. Ижтимоий фаоллик унинг шахсиятпарастлик иллатидан халос этади, омма ўртасида обрў — эътибор қозонишга пухта замин ҳозирлайди.

13. Нутқий қобилиятлилик. Ўқитувчи ўзининг нутқий қобилияти билан бошқа касб эгаларидан фарқланади ва шу алоқа қуроли орқали талабани шахс сифатида шакллантиради, унга билим, кўникма беради ҳамда ижтимоий турмушда иштирок қилади, ижтимоий тараққиёт учун ўз ҳиссасини қўшади, авлодлар ворислигига уйғунлик бахш этади;

— нутқнинг мазмундорлиги, теранлиги, изчиллиги, ҳаққонийлиги, таъсирчанлиги, мантиқийлиги, равонлиги, ихчамлиги;

— овознинг суръати, тарқалиши, узатилиши, ширадорлиги, акустик технологияга риоя қилишлик;

нутқнинг коммуникатив, интерактив ва перцептив таркиблари ўртасида мустаҳкам алоқанинг мавжудлиги;

— тўғри ва тескари алоқани вужудга келтиришда уқувчанлик;

— нутқда қанотли иборалар, ҳиссий кечинмалар, жонли мушоҳадалар, умумлашган фикрлар, умумлашмалар умумлашмаси, мавҳумликлар мавҳумлиги иштирок этиши;

гуруҳ, курс аъзоларини фаоллаштиришда нутқ имкониятларидан, муаммоли вазиятлардан, мароқли ўйинлардан фойдаланиш;

фикрни узатиш ва қабул қилиш жараёнида психолингвистик қонуниятларни, модель тизимини қўллаш муҳим аҳамият касб этади.

14. Ташаббускорлик, ўқитувчининг ижодий изланишлари, ностандарт вазиятлар ечимини топиш, ўқитишнинг янги технологиясини қўллаш туфайли таълимнинг янги шакллари, унинг инвариантлари кашф қилинади, рационализаторлик таклифи, юксак маҳорат намунаси, новаторлик ташаббуси вужудга келади. Аудиторияни тадқиқот лабораторияси сифатида тасаввур

этиш ўқитувчи фаолияти ижодийлигини ошириш ва унинг такомиллаштириш сари етаклайди:

— ўқитишни фикрий блоклар орқали ташкил қилиш;

— машғулот маъруза босқичларини вазиятга мувофиқлаштиришга эришиш;

— топшириқ ва масалалар ечимини модификациялаш ва инвариантларини топишга талабаларни йўналтириш;

— аудиторияни фаоллаштириш, янги воситаларини қўллаш ва уларнинг омилкорлигини оқилона таҳлил қила олиш;

— истеъдодли талаба билан ишлаш методикаларини ишлаб чиқиш;

ўқитишда ва тарбиялашда талабаларнинг ёш, жинс хусусиятлари ва ўқув фанлари ўзига хослигини узлуксиз равишда ҳисобга олиш;

— аудиториядан ташқари вақтни омилкорлик билан тақсимлаш йўлларини синаш;

— талабаларни мустақил фикрлашга ўргатиш ва муайян воситалар билан уларни таништириб бориш;

ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи такомиллаштириш бўйича тавсиялар, ишламалар яратиш ташаббускорликнинг ёрқин намунасидир.

15. Ташкилотчилик. Ўқитувчи ўзининг ташкилотчилик хусусияти билан жамиятдаги бошқа зиёлилардан ажралиб туради. Унинг бу хусусияти қуйидаги ҳолатларда куни таъинланиши эҳтимол:

— машғулотни ўзига хос тарзда ташкил қилишда ва гуруҳий фаолликни вужудга келтиришда;

гуруҳда, курсда руҳий муҳитни шакллантиришда ва ўзаро тушунишни амалга оширишда;

— курсдан ва аудиториядан ташқари тадбирлар, учрашувлар, саёҳатлар, мусобақалар, олимпиадалар, баҳсларни уюштириш ва ўтказишда;

— ҳудуд миқёсида маросимлар, байрамлар ўтказишда;

— миллий анъаналар, маросимлар, расм — русумларни турар жойларда уюштиришда;

— оммавий ташаббусларни қўллаб қувватлашда;

— миллий маънавият ва қадриятларни амалда қарор топтиришда;

— халқ ижодиёти, амалий санъати пешқадамлари, истеъдодларини кашф қилишда ва уларни тарбиялашда;

— ижтимоий маданиятнинг миллий намоёнаси сифатида фаол иштирок этиш орқали умумбашарий муаммолар ечимини топишда ва бошқалар.

Биз юқорида олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусиятлари юзасидан қисқача мулоҳаза юритдик, зеро, улардан бўлғуси мутахассислар (бакалавр, магистрлар) тайёрлашда фойдаланилса, миллий дастур вазифаларидан, бири ўз амалий ифодасини топган бўлар эди.

4.5. ТАЛАБАЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Олий мактаб таълимининг ўзига хос хусусиятлари талабаларда шахсий турмуш позициясини такомиллаштиришга ва ижтимоий ҳаётда ҳукм суриб келаётган бошқа тоифадаги гуруҳлар билан (хоҳ расмий, хоҳ норасмий бўлишдан қатъи назар) мулоқат кўламини кенгайтириш имконини беради. Талабалик йилларининг энг муҳим хусусиятларидан бири — бу камолотни ёки ижтимоий етукликни тезкорликда, жадал суръатлар билан намоён бўлиш жараёнидир. Чунки ижтимоий етуклик ҳар қайси алоҳида фаолият кўрсатадиган индивиддан ёки муайян шахсдан ақлий қобилиятни ривожлантиришга ва ижтимоий ролларни (оила қуриш, фарзанд тарбиялаш, меҳнат қилиш, масъул вазифаларни) бажаришга тайёргарлик кўришни талаб қилади. Мазкур жараённинг кўрсаткичлари сифатида ўрта маълумотлилик, жамоат тошшириғи, меҳнат қилиш, қонун ва қоидалар олдида жавобгарлик ҳисси, мутахассис бўлиб егилиш туйғуси, ота — оналик бурчи, ижтимоий раҳбарлик масъулияти, спорт билан ва турли хил тўғарак фаолиятида қатнашиш кабилар ўйнайди.

Талабалик даври шахснинг ижтимоий ҳамда касбий ўзлигини англаш сифатининг шаклланиши билан бошқа ривожланиш палласидаги ёш босқичларидаги одамлардан фарқланади. Ушбу даврда йигит ва қизлар ўзига хос руҳий инкироз ва танглик ҳолатини бошидан кечиради. Жумладан, талаба катта ёшдаги етук кишиларнинг ҳар хил кўринишдаги ролларини тезроқ ўзида синаб кўришга интилади. Ижтимоий ҳаёт ва микромуҳитдаги янги ҳолатлар ва жиҳатларга

мослаша бошлайди. Вояга етган одамларнинг турмуш тарзини ўтиш жараёни шахснинг ривожланиш хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ички зиддият ва қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради. Бунда бир томондан ўспирин талаба мустақил меҳнат фаолиятида иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритиб катта ёшдаги одамга ухшаб статусга эга бўлиш, иккинчи томондан эса унда турмуш тажрибаси етишмаслиги туфайли бир қатор фазилат ва малакаларни эгаллаш муаммоси кўндаланг туради. Ўспирин руҳияти атрофлича таҳлил қилишнинг кўрсатишича, бу даврга келиб, унда ақлий, ахлоқий ва ғоявий — сиёсий жиҳатдан муайян босқичга кўтарилиши, яъни етуклик кўзга ташланади. Шунга қарамасдан, унинг олдида мутахассисликни эгаллаш билан узвий боғлиқ бир қанча вазифалар туради. Шу нарсага алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, илмий—техника тараққиёти бир томондан ахборотлар, маълумотлар, хабарлар мўл—кўллигини вужудга келтирган бўлса, бошқа бир томондан эса мутахассисликка оид билимларга нисбатан талабаларда барқарор қизиқиш йўқолишига олиб келади. Чунки аксарият бўлгуси ихтисос эгаларида қатъийлик, ижодий изланиш, иродавий зўр бериш ўрнини лоқайдлик, пассивлик эгаллайди. Улар "тайёр ахборот"лар қўлига айланадилар. Кўпинча, компьютерлар, дисплейлар, ЭҲМ, калькуляторлар инсон ақлий меҳнатини кескин даражада енгиллаштириш оқибатида, ақлий зўр беришлик ҳолатидан талабалар халос этилади.

Таъкидлаб ўтилган муаммолардан келиб чиққан ҳолда олий мактаб олдида турган асосий мақсад — бу ўқув дастурида кўзда тутилган билимлар мажмуасини ўзлаштириш кўрсаткичга эришишигина эмас, балки талабаларда уларни мустақил равишда эгаллаш учун сермахсул, умумлашган ўқув усуллари, операциялари, воситалари, йўлларини шакллантиришдан иборатдир. Мустақил билим олиш, ўз ўқув фаолиятини ўзи бошқариш, янги ғоялар ишлаб чиқиш орқали уларга янгича муносабат, пухта услубий қурол билан қуроллантириш олий ўқув юртининг энг долзарб вазифаларидан биридир. Бошқача сўз билан айтганда, монологик лекция ўқишдан аста — секин диалогик лекция ўқишга ўтиш демакдир. Ўқитувчининг бир томонлама ақлий ҳаракатидан унинг талабалар билан

ҳамкорлик фаолиятига айлантиришдир. Бунда янги билим ўқитувчи томонидан тўғридан — тўғри ўртага ташланмасдан, балки уни ўзлаштиришда фаолияти субъект сифатида талабалар ҳам иштирок қиладилар. Бу ҳолат мана бундай тарзда намоён бўлади: ўқитувчи — талаба — талабалар ўзаро — ҳамкорлик. Янги муаммони ҳал қилишда, уни ўзлаштиришда фаолиятнинг барча иштирокчилари бир текис қатнашадилар.

Талабалик даврининг яна бир хусусияти шундан иборатки, агарда у ўз эрки, мустақиллиги поймол қилинганлигини ҳис қилса, гоҳо ўринсиз, номақбул қарорга келинганлиги танқид қилинса, бўлғуси мутахассис ўта шижоат, эмоционал кўтаринки руҳда уларни қабул қилади. Инсон тараққиётининг ушбу босқичда талабаларда мустақил қарор қабул қилиш бўйича жавобгарлик туйғуси, ўзини — ўзи назорат қилиш, ўзини — ўзи баҳолаш, ўзини қўлга олиш, ўзига — ўзи буйруқ бериш, ўзини — ўзи такомиллаштириш, ўз ҳулқи ва фаолиятини ўзи идора қилиш, рефлексия сингари муҳим шахс фазилатлари вужудга кела бошлайди. Бу нарса талабаликнинг биринчи кунидан бошлаб ташқи қўзғатувчилар, ички турткилар таъсирига учрайди. Натижада икки ёқлама стимул ёрдамида баъзи бир ижтимоий ҳолат ва турмуш жабҳаларини олдиндан акс эттириш имконияти туғилади.

Талабалик йилларининг муҳим хусусиятларидан яна биттаси шуки, бунда ўқиш фаолияти жараёнида англашилаган онгли мотивлар кескин равишда кўпаяди. Ахлоқ жиҳатдан ривожланиш суист суръатлар билан борсада, лекин унинг ташаббускорлик, топқирлик, фаросатлилик, қурут, қадр — қимматлилик каби сифатлар сезиларли даражада такомиллашиб боради. Ижтимоий ҳолатга, воқеликка, ахлоқий нормаларга қизиқиш ва уларни англашга интилиш туйғуси кучаяди.

Турмуш тажрибасини ортиб бориши натижасида талабада ўзлигини англаш (ўзини ўзи англаш) хислати юзага келади. Бу нарса унинг шахсий ҳаёт мазмунини англаш, оқилона турмуш режаларини тузатиш, бўлажак катта ҳаёт йўлини олдиндан башорат қилишда ўз ифодасини топади. Бу даврга келиб, талаба нотаниш микромуҳит шароитларига кўникиб боради, ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини эгаллай

бошлайди, шахслараро муносабатга янги восита ва усул қўлайди, унинг олдида кўндаланг турган ижтимоий ролларни амалиётда синаб кўришга интилади.

Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишига қараганда, ушбу ёшда хоҳиш ва интилиш ўз тараққиёт даражасига кўра ирода ва характердан анча илгарилаб кетади. Аммо талабада турмуш тажрибасининг етишмаслиги оқибатида назария билан амалиётни, фантазия билан реалликни, романтика билан экзотикани, ҳақиқат билан иллюзияни, орзу билан хоҳишни, оптимизм билан қатъийликни аралаштириб юборадилар.

Талабада идеал (юксак, баркамол) "Мен"ни реал (аниқ, воқе) "Мен" билан таққослаш орқали ўзини ўзи бошқаришнинг таркибий қисмлари амалий ифодага эга бўлади. Тажрибаларнинг кўрсатиши, унинг нуқтаи назарча, идеал "Мен" ҳам муайян мезон асосида етарли даражада текшириб кўрилмаган, унинг учун улар гоҳо тасодифий, гайритабиий ҳис этилиши муқарар, бинобарин, реал "Мен" ҳам шахснинг ҳақиқий баҳосидан анча йироқдир. Талаба шахсиятининг такомиллашувида бундай объектив қарама-қаршиликларнинг намоён бўлиши ўзига нисбатан ишончсизликни келтириб чиқариб, ўқишга нисбатан салбий муносабатни туғдиради. Жумладан, ўқув йилининг бошида талабада кўтаринки кайфият, олий ўқув юрти юзасидан завқ-шавқ туйғуси кузатилса, олий таълимнинг шарт-шароитлари, ўқитиш системаси, кун тартиби, қонуни ва қоидалари билан яқиндан таниш натижасида унинг руҳиятида кескин пасайиш кўзга ташланади. Унинг руҳий дунёсида пессимистик (руҳий парокандалик) кайфият, яъни истиқболга ишончсизлик, умидсизлик, ютуқдан ҳадиксираш каби салбий ҳис-туйғулар намоён бўлади. Лекин бу психик ўзгаришлар вақтли хусусиятга эга бўлиб, тез-тез ў ҳолатдан, бу ҳолатга ўтиб туради.

Талабалик (ўспиринлик) даври хулқ-атвориға, реал воқеликка баҳо бериш жараёнида максимализм (имкониятдан ташқари ташлаб қўйиш) ва қатъиятчанлик хусусияти билан бошқа ёш даврлардан ажралиб туради, шунинг учун ҳам йигит ва қизлар принципиалликларининг ҳаммиша ҳам амалий жиҳатдан тасдиқлай олмайдилар.

Талабаларнинг моддий жиҳатидан ота — оналарига, олий ўқув юрти маъмуриятига боғлиқлиги ижтимоий қарама — қаршиликларни келтириб чиқаради. Унинг турли кўринишдаги хоҳиш билан мавжуд имконият ўртасидаги номуаносиблик оқибатида содир бўлиб, ушбу хоҳиш қўшимча даромад эвазигагина қондирилса, лекин у ўқиш фаолиятига зарар келтириш орқали амалга оширилади.

Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, 2 ва 3 курсларда олий ўқув юрғининг ва мутахассисликнинг тўғри танланганлиги муаммосига талаба қайтатдан мурожаат қилади, лекин қатъий қарорга келиш бундан ҳам кечиктирилади.

Агарда ўрта мактабда таълим ва тарбия ўқувчи ривожланишидан илгарилаб кетиш ҳолати кузатилсада, лекин олий мактабда гоҳо талабалар ўсиши таълим ва тарбиядан илгарилаб кетиши воқе бўлади.

4.6. ТАЛАБАЛАР ТАФАККУРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Талабалик йиллари етук ўспиринлик (17—23) даврига тўғри келади. Бу даврда инсон биологик жиҳатдан баркамоллик, етуклик, жисмонан бақувватлик босқичига ўсиб ўтади. Аммо илк ўспиринлик (16—17 ёшлик) нинг айрим болаларга хос ташқи ифодалари, романтикаси маълум вақтгача ўз таъсирини ўтказиб туради. Дастлабки синов, яъни биринчи сессия давридаёқ талаба турмуш фақат оддий романтикадан иборат эмаслиги, балки ижодий изланиш, муайян ҳаракат режаларини тузиш, иродавий зўр бериш, ақлий меҳнат заҳмати бор эканлигига иқрор бўлади.

Фавқулоддаги таассуротдан, қишки сессия синовидан кейин ўқиш жараёнига ижтимоий турмушга муносабати жиддий равишда ўзгаради, атроф — муҳитдаги, теваракдаги нарса ва ҳодисаларга, шунингдек, реал воқеликка нисбатан етук кишиларга ўхшаб муомала қилишга, уларни тўғри акс эттиришга интилади. Лекин бу борада ҳамиша ҳам кўзланган мақсадга эриша олмайди, чунки талаба орзу билан турмуш ўзаро мувофиқ тушмаслигини англаб етади.

Илк ўспиринлик даврида вужудга кела бошлаган тафаккурнинг мустақиллик, теранлик, ташаббускорлик, танқидийлик, ихчамлик, ижодийлик каби сифатлари кун

сайин такомиллашиб янги—янги маъно ва янгича моҳинг, сифатлар билан янада бойиб боради. Талабаларда ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзини ўзи бошқараш ўзига ўзи таъсир ўтказиш каби шахснинг ва ақл—заковатнинг муҳим жиҳатлари ўсишнинг янги босқичига кўтарилади. Талабалар тафаккурининг ривожланишида илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг таркиб топишида умумтаълимнинг ҳамда ижтимоий фанлар, жумладан, фалсафа, тарих, иқтисод, психология, социология, антропология, эстетика каби ўқув фанлари муҳим рол ўйнайди.

Жамиятимизда туб ўзгаришларни, шахслараро муносабатнинг мутлақо бошқача негизга қурила бошлани, бозор иқтисодиётига ўтиши, ҳар бир инсонни сиёсат билан аралашishiга олиб келди. Бундан албатта талабалар гуруҳи ҳам истисно эмас. Сиёсатдонлик хусусиятини шаклланиши турмуш воқеаларига ўзгача мезон билан қараш имкониятини беради.

Ижтимоий ва шахсий турмушда юз бераётган фавқулоддаги ҳолатлар, мураккаб муаммолар, уларга ечим талабалар тафаккурининг ривожланиши учун кенг кўламда имкониятлар яратади, уларда мавжуд бўлган ички имкониятлар, ақлий резервларни ишга солишга муҳим замин ҳозирлайди. Маълумки, муаммоли вазият туғилмасдан туриб, тафаккурнинг оддий шакли ҳам ўсиши мумкин эмас. Бу ҳолатлар ўқишга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир ўтказиши турган гап. Чунки қадриятларни ўзлаштириш ва уларни баҳолаш мутлақо бошқача мезон асосига қурилишини тақозо қилмоқда, бу ҳолат эса барча нарсага ўзгача муносабатда бўлишни келтириб чиқаради.

Талабалар тафаккури таълим жараёнида ва мустақил билим олиш фаолиятида интенсив ва узлуксиз равишда ривожланади. Гоҳо маъруза (лекция) машғулоти продуктив—ижодий тафаккурни тақозо этса ҳам, лекин семинар машғулотлари, лаборатория ишлари, турлича практикумлар барибир талабалардан продуктив фикр юритишни талаб қилади. Айниқса, ҳозирги замонда ижодий изланиш уларнинг муҳим фазилатларидан бири бўлмоғи шарт, чунки илмий ахборотлар тармоғининг кундан—кун кўпайиши,

қуламининг кенгайиши мустақил фаолиятни тўғри ташкил қилишни назарда тутлади. Олий мактабдаги таълимнинг турли шакллари турлари талабаларнинг ақлий меҳнат, мақсадга мувофиқлаштирилган, автоматлаштирилган диққатни ёрдами билан амалга ошади. Лекин бу такомиллаштиш ўзича рўёбга чиқавермайди, қолаверса ўзига ўзи таъсир ўтказиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи тарбиялаш орқали намоён бўлади. Шунга қарамасдан, уларнинг психологик механизмлари тўғрисида тўла амалий маълумотларга эга эмасмиз. Бу нарса келажак тадқиқотларига предмет вазифасининг ўташи мумкин.

Олий мактабдаги мустақил ишларнинг бурчаги, чунончи, конспект тузиш, реферат, аннотация, тезис, доклад, амалий ишлама, семинар машғулотида хозирлик кўриш, курс ва битирув ишлари, илмий ҳисобот (практикалар юзасидан маълумотларни системага келтириш: танишув, педагогик, ишлаб чиқариш, ўқишдан ажрамаган ҳолда, узлуксиз ва бошқалар) кабилар талабадан мустақилликни ижодий ёндошишни муаммоли вазиятни ҳал қилишни тақозо этади.

Давлат ўқув режасида кўрсатилган ўқув дастурларида назарда тутилган материалларни ўзлаштириш, мустақил равишда эгаллаш билим ва савияни кенгайтириш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки уларни тушуниш, англаб етишни талаб қилади, бу эса ўз навбатида бевосита тафаккурнинг предметида алоқадордир. Хотирада жой олган ҳар қандай билимларни тартибга солиш, муайян системага келтириш, уларни жонлантириш, муҳим жиҳатларини ажратиб олиш, умумлаштириш, қонуниятга боғлиқ ўзига хос хусусиятлар юзасидан мулоҳаза юритиш инсоннинг билиш жараёнининг рационал йўли билан, яъни тафаккур ёрдами билан амалга оширилади. Тафаккур ёрдамида билан ўқув материаллари англаб етилса, ўзлаштирилган билимлар эса ўз навбатида ўни ривожлантиради, предмет қўлами кенгайтиради. Ижтимоий, гуманитар, табиий фанларни эгаллаш жараёнида моддий борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги мураккаб ички боғланишлар, алоқалар, хоссалар, қонуниятлар, механизмлар юзасидан чуқур илмий – методологик, илмий – методик хусусиятидаги билимлар ўзлаштирилади. Ана шу фан асосларини ўзлаштириш давомида дискурсив (лот. — мулоҳаза юритиш демакдир)

сайин такомиллашиб янги—янги маъно ва янгича маъно, сифатлар билан янада бойиб боради. Талабаларда ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзини ўзи бошқараш ўзига ўзи таъсир ўтказиш каби шахснинг ва ақл заковатнинг муҳим жиҳатлари ўсишнинг янги босқичига кўтарилади. Талабалар тафаккурининг ривожланишида, илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг таркиб топишида умумтаълимнинг ҳамда ижтимоий фанлар, жумладан, фалсафа, тарих, иқтисод, психология, социология, антропология, эстетика каби ўқув фанлари муҳим рол ўйнайди.

Жамиятимизда туб ўзгаришларни, шахсларар муносабатнинг мутлақо бошқача негизга қурила бошлани, бозор иқтисодиётига ўтиши, ҳар бир инсонни сиёсат билан аралаштиришига олиб келди. Бундан албатта талабалар гуруҳи ҳам истисно эмас. Сиёсатдонлик хусусиятини шаклланиши турмуш воқеаларига ўзгача мезон билан қараш имкониятини беради.

Ижтимоий ва шахсий турмушда юз бераётган фавқулоддаги ҳолатлар, мураккаб муаммолар, уларга ечим талабалар тафаккурининг ривожланиши учун кенг кўламли имкониятлар яратади, уларда мавжуд бўлган ички имкониятлар, ақлий резервларни ишга солишга муҳим замин ҳозирлайди. Маълумки, муаммоли вазият туғилмасдан туриб, тафаккурнинг оддий шакли ҳам ўсиши мумкин эмас. Бу ҳолатлар ўқишга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир ўтказиши турган гап. Чунки кадриятларни ўзлаштириш ва уларни баҳолаш мутлақо бошқача мезон асосига қурилишини тақозо қилмоқда, бу ҳолат эса барча нарсага ўзгача муносабатда бўлишни келтириб чиқаради.

Талабалар тафаккури таълим жараёнида ва мустақил билим олиш фаолиятида интенсив ва узлуксиз равишда ривожланади. Гоҳи маъруза (лекция) машғулоти продуктив— ижодий тафаккурни тақозо этса ҳам, лекин семинар машғулотлари, лаборатория ишлари, турлича практикумлар барибир талабалардан продуктив фикр юритишни талаб қилади. Айниқса, ҳозирги замонда ижодий изланиш уларнинг муҳим фазилатларидан бири бўлмоғи шарт, чунки илмий ахборотлар тармоғининг кундан—кун кўпайиши,

қўламининг кенгайиши мустақил фаолиятни тўғри ташкил қилишни назарда тутади. Олий мактабдаги таълимнинг турли шакллари турлари талабаларнинг ақлий меҳнат, мақсадга мувофиқлаштирилган, автоматлаштирилган диққатни ёрдами билан амалга ошади. Лекин бу такомиллашни ўзича рўйга чиқавермайди, қолаверса ўзига ўзи таъсир ўтказиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи тарбиялаш орқали намоён бўлади. Шунга қарамасдан, уларнинг психологик механизмлари тўғрисида тўла амалий маълумотларга эга эмасмиз. Бу нарса келажак тадқиқотларига предмет вазифасининг ўташи мумкин.

Олий мактабдаги мустақил ишларнинг бурчаги, чунончи, конспект тузиш, реферат, аннотация, тезис, доклад, амалий ишлама, семинар машғулотига хозирлик кўриш, курс ва битирув ишлари, илмий хисобот (практикалар юзасидан маълумотларни системага келтириш: танишув, педагогик, ишлаб чиқариш, ўқишдан ажрамаган ҳолда, узлуксиз ва бошқалар) кабилар талабадан мустақилликни ижодий ёндошишни муаммоли вазиятни ҳал қилишни тақозо этади.

Давлат ўқув режасида кўрсатилган ўқув дастурларида назарда тутилган материалларни ўзлаштириш, мустақил равишда эгаллаш билим ва савияни кенгайтириш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки уларни тушуниш, англаб етишни талаб қилади, бу эса ўз навбатида бевосита тафаккурнинг предмети алоқадордир. Хотирада жой олган ҳар қандай билимларни тартибга солиш, муайян системага келтириш, уларни жонлантириш, муҳим жиҳатларини ажратиб олиш, умумлаштириш, қонуниятга боғлиқ ўзига хос хусусиятлар юзасидан мулоҳаза юритиш инсоннинг билиш жараёнининг рационал йўли билан, яъни тафаккур ёрдами билан амалга оширилади. Тафаккур ёрдамида билан ўқув материаллари англаб етилса, ўзлаштирилган билимлар эса ўз навбатида ўни ривожлантиради, предмет қўлами кенгайтиради. Ижтимоий, гуманитар, табиий фанларни эгаллаш жараёнида моддий борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги мураккаб ички боғланишлар, алоқалар, хоссалар, қонуниятлар, механизмлар юзасидан чуқур илмий — методологик, илмий — методик хусусиятидаги билимлар ўзлаштирилади. Ана шу фан асосларини ўзлаштириш давомида ликурсив (лот. — мулоҳаза юритиш демакдир)

тафаккур (бир—бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳазалар юритишдан иборат мантиқий тафаккур жараёни) тури талаба учун омилкор ақл—заковат қуроли вазифасини бажаради.

Олий мактаб таълимида фикр юритиш операцияларидан (анализ, синтез, таққослаш, конкретлаштириш, мавҳумлаштириш, классификациялаш, системалаштириш, умумлаштириш) унумли фойдаланиш эвазига ҳар қандай мураккаб билимларни ўзлаштириш имконияти вужудга келади. Талабалар тафаккур шаклларининг (ҳукм, хулоса чиқариш, тушунча) функционал ва операционал жиҳатлари билан яқиндан танишадилар, шунингдек, улардан мустақил фойдаланиш учун барча интеллектуал резервларини ишга солишга (мобилизация туйғуси) ҳаракат қиладилар. Ҳукм чиқаришнинг барча кўринишларидан ўқув ҳамда мустақил билим олиш фаолиятларида қўллаш шарт ва шароитлари туғилади. Хулоса чиқаришнинг индуктив, дедуктив ва аналогия йўлларида муайян тарзда билиш фаолиятида қўллашга интиладилар. Бу нарсаларнинг барчаси талабада тафаккурни ривожлантиришга ўз таъсирини ўтказиши. Булар ҳеч маҳал инсоннинг онгидан, иродасидан ташқари табиий ҳаракатлар орқали амалга ошмайди, балки унинг онган муносабати, ижодий изланиши, англашилмаган мотивлар таъсирида намоён бўлади.

Олий таълим узлуксиз равишда ижодий тафаккурни талаб қиладиган, муаммоли хусусиятдаги топшириқ, масала кабиларнинг системасидан иборатдир. Ҳар бир лекция(маъруза), семинар машғулоти, ҳатто лаборатория ишлари ҳам муаммоли вазият унсурларидан тузилган бўлади. Уларни ҳал қилиш ижодий изланишларни вужудга келтиради, тафаккур ва уларнинг турларини(кўргазмали ҳаракат, кўргазмали—образли, сўз—мантиқ, вербал, амалий, назарий, ихтиёрсиз—ихтиёрий, конкрет, абстракт, реалистик, аутистик, интуитив, дискурсив, диалектик, репродуктив, продуктив—ижодий, визуал, фазовий камолот сари етаклайди.

Талабаларни ўқув фаолият усуллари билан таништириш тафаккур ривожига алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, тушунчаларга турли нуқтаи—назардан қараш усулини уларда таркиб топштириш ва янги шароитга кўчиришга

урғатиш(кўчиш ҳолати психологияда етарли чуқур ўрганилмаган соҳа бўлиб, уни чуқурроқ тадқиқ этишни тақозо қилади: усулларни "бирданига" "бузиб—тузатиб", кўргазмали материалдан назарийга, назари материалдан яна назарийга ва ҳоказо) юқори натижалар беради. Ўқув фаолияти усулини таркиб топтириш кўйидагича амалга оширилади ва муайян қоидалар асосида олиб борилади:

— Ҳамкорлик тушунчаси турли нуқтаи—назардан қараш мумкин, чунончи, у фаолият тури, дўстона алоқа ўрнатиш, мулоқот, муомалага киришиш, умумий хатги—ҳаракатлар йиғиндиси, ўқув фаолиятининг шакли, ўқитувчи билан талаба ҳаракати, битим, ижодий тажриба алмашиш ва ҳоказо.

Мазкур ўқув фаолияти усулини мустақил топшириқни бажаришга, яъни "фаолият", "индивидуал фаолият", "ижтимоий фаолият", "гуруҳий фаолият" каби психологик тушунчалар моҳиятини очишга кўчириш мумкин. Психология фанида кўчишнинг турлари тўғрисидаги узоқ чет эл ва собиқ иттифоқ психологиясида бирмунча маълумотлар мавжуд.

Юқоридаги мулоҳазаларга қарамасдан, талабалар тафаккурида субъектив характерга эга бўлган заиф звенолар мавжуддир. Фикр юритиш фаолиятини назорат қилишда қатор камчиликларга йўл қўйилади. Масалан, фаолият натижасини текшириш сифатидагина қўлланилади, холос. Тафаккурни баҳолаш ва ўзини—ўзи баҳолашда ҳам воқеликни адекват акс эттиришда баъзи бир иллатлар, нуқсонлар кўзга ташланади. Тафаккурнинг танқидийлиги ва ташаббускорлиги сифатлари кўпинча воқеликни қамраб олишда камчиликлар, аниқ бўлмай қолган томонлари рўй беради. Талабалар интилиши билан уларни ўзини—ўзи баҳолаши ўртасидаги муносабат ўзаро мувофиқликка эга бўлмайди. Интилиш билан ўзини—ўзи баҳолаш ўртасидаги тафовут шахснинг ўз хулқи ва фаолиятини бошқаришда бирмунча сунъий тўсиқларни вужудга келтиради.

Таъкидлаб ўтилган нуқсонларга қарамасдан, талабалар тафаккури илк ўспиринлик давридан (юқори синф ўқувчиларидан) ҳам сифат, ҳам мазмун, ҳам кўлам, ҳам қамров жиҳатидан кескин тафовутланади. Ҳам чет эл, ҳам собиқ иттифоқ психологлари томонидан улар ўртасидаги

дифференциал ҳолатни эмпирик маълумотлар билан алақачонлар тасдиқлаганлар. Шундай қилиб, муайян бир соҳанинг ёш мутахассис кишиси бўлган талаба юксак ақл – заковат эгаси, уқувли, теран фикрли инсон, илмий дунёқарашга эга бўлган шахс, зиёдилар синфини тўлдирувчи сифатида ижтимоий ҳаётга йўлланма олади. Ўзининг ихтисоси бўйича фаолият кўрсатиб халқ хўжалигини ривожлантириш ишига муносиб ҳисса қўшишга интилади.

Талабалик даври, бу демак ўспиринлик ва илк ёшлик даври ўзининг маҳсулдорлиги, рефлексив(онгли муносабат) хусусияти билан бошқа ёш давридаги одамлардан кескин ажралиб туради. Талабалик йиллари ижодий изланишлар, интеллектуал резервларни ишга солиш, ақлий қобилиятни тўла сафарбар қилиш имкониятларига эга бўлган шахснинг етуклик даври ҳисобланади. Хуллас, ушбу ёш даврда тафаккур сермаҳсул, сермазмун босқичга кўтарилади. Бу нарсаларнинг барчаси талабаларни яратиш, ихтиро этиш ва кашфиёт қилиш арафасида турганлигини англатади.

Талабалар мутахассисликка хос бўлган ўқув фан асосларини эгаллаш фаолиятида ижодий маҳсулот бериш учун ҳаракат қиладилар. Уларнинг билишга ундовчи майллари турғун, барқарор қизиқишга айлана боради, бадий ижодиёт ва илмий – тадқиқот бобида дастлабки орзуларни рўёбга чиқаришга интиладилар. Жумладан, филолог ёки ёш журналист талабалар бадий ижод билан, табиий – математика фанлари соҳасидагилар эса кузатиш ва тажриба ўтказиш билан, тарихий – археолог талабалар ижтимоий турмуш солномаларини очиш билан шуғуллана бошлайдилар. Ҳатто талабалар ўзларининг ақлий меҳнати маҳсуллари билан олимпиада, илмий анжуманларда, ихтирочилар ва рационализаторлар танловларида муваффақиятли қатнаша оладилар. Буларнинг барчаси тафаккур ёрдами билан рўёбга чиқарилади, моддий борлиққа янада яқинлашиб, уни аниқроқ ифодаланиш учун интилиш, муаммони ҳал қилиш жараёнининг маҳсули сифатида намоён бўлади. Бу ва стандарт бўлмаган муаммоли, бошқотирар тоншириқларни ечиш ижодий фикр юритишни, сермаҳсул воситалардан фойдаланишни тақозо қилади.

Ҳозирги замон талабаларининг ижодий тафаккури орқали вужудга келтирган бадий асарлари, мақолалари,

илмий чиқишлари, ишлаб чиқаришга тақдим қилинган рационализаторлик таклифлари халқ хўжалигини юксалтириш учун хизмат қилмоқда. Энг юксак савияда тайёрланган диплом лойиҳалари ва ишлари, конструкциялари ижодий тафаккур намуналари бўлиб ҳисобланади.

Ўзлаштирилган назарий билимларни амалиётга татбиқ этиш ва ўртасида ёйиш, ташвиқот қилиш, оммалаштириш ҳам талабалик даврига хос хусусиятлардан биридир. Назарий ва ижодий тафаккур билан қуролланган талабалар омма ўртасида илмий билимларни

тарғиб қилишда фаол иштирок этмоқдалар. Айниқса визуал (кўз зийраклиги) ва фазовий тафаккур турларининг ривожланиши уларнинг савиясини янада кенгайтиради.

Олий мактаб таълимида талабаларда дискурсив ва рефлексив тафаккур турларининг шаклланиши диалектив тафаккурни вужудга келтиради. Буларнинг негизида уларда ўзини ўзи бошқариш фазилати таркиб топади, бу эса олий ўқув юрти учун мутлақо зарурдир.

4.6. ТАЛАБАЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВОСИТАЛАРИ

Фикрлаш ёки фикр юритиш талаба ақлий фаолиятининг, ақл заковатининг, муомала маромининг, онгли хулқ – атворининг юксак шакли бўлиб ҳисобланади. Мустақил фикрлаш теварак – атрофни, ижтимоий муҳитни ҳамда воқеликни билиш қуроли, шунингдек, талабанинг кенг кўламли ақлий фаолиятини оқилона, омилкорлик билан амалга оширишнинг асосий шарти саналади. Мустақил фикр юритишнинг рўёбга чиқишида талабада фикр, мулоҳаза, гоё, фараз, мақсад кабилар вужудга келади ва улар шахс онгида тушунчалар, ҳукмлар, хулосалар сифатида ифодаланади. Мустақил фикр юритиш тил ва нутқ билан чамбарчас боғлиқ равишда намоён бўлади ҳамда улар узлуксиз тарзда бир – бирини тақозо этади. Худди шу боис талаба ўзининг мустақил фикрлаши (мулоқоти), нутқи, онгли хулқ – атвори туфайли борлиқдаги мавжудотлардан тубдан ажралиб туради.

Талаба мустақил фикр юригиш фаолиятида ўзи акс эттирган, сезган, идрок қилган, тасаввур этган, эслаб қолган

нарса ва ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлиги, ҳақиқийлиги, ҳаққонийлиги ёки уларнинг воқеликка мос (муносиб) тушиши ва тушунмаслигини аниқлайди. Борлиқни билиш жараёнида ҳосил қилинган ҳукмлар, тушунчалар, хулосалар, фаразлар (таҳмиллар), қарор қабул қилишлари чин ёки чин эмаслигини белгилаб олади. Талаба мустақил фикрлаши туфайли воқеликни умумлаштирган ҳолда билвосита ёки бевосита акс эттиради, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички, мураккаб боғланишлар, муносабатлар, хоссалар, хусусиятлар ҳамда механизмларни тушунади, англаб етади. Бинобарин, талаба муайян қонун, қонуният ва қоидаларга асосланган ҳолда табиий, ижтимоий ҳодиса ва воқеаларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши ҳамда уларнинг оқибатини оддндан пайқаш, баъорат қилиш имкониятига эга. Ҳозирги замон талабасининг билиш ва амалий фаолиятини оқилона, омилкорлик билан ташкил қилишда мустақил фикр юритишнинг аҳамияти алоҳида аҳамият касб этади.

Одатда фикр юритиш воқеликни умумлаштира олиш даражасига, муаммони ечиш воситасининг хусусиятига, объектнинг талаба учун янгилиги унинг фаолликка ундашига биноан бир неча турларга ажратилади. Мустақил фикрлаш ақлий фаолият сифатида таҳлил қилинганда талаба томонидан масалалар ва топшириқларни ечиш назарда тутилади, уларнинг шартларида, моҳияти, тузилиши, шакллари ва шахснинг англашув, тушунув имкониятларида кузатилади. Масала, муаммо, топшириқ ечиш (ҳал қилиш, бажариш) талабанинг эҳтиёжи, қизиқиши, майли, мотивацияси, ақлий қобилияти, истеъдоди, салоҳияти билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади, муаммо томонидан қўйилган талабларни қабул этиш, шахсий қарорга келиш, ечимни топиш учун воситалар қидириш ижод, изланиш ва фикрлашнинг мустаҳкам негизини ташкил қилади. Мустақил ва ижодий фикрлаш фаолиятида муаммо ечимини топиш жараёнини бошқариш, борлиқни инъикос қилишда талабанинг ҳис — туйғулари, ички кечинмалари, фавқулоддаги вазиятлари, объектив шароитлари унинг учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий турмушда олий таълим тизимида, ишлаб чиқариш амалиётида шахслараро (объектив, субъектив) муносабатлар, алоқалар, ҳамкорликдаги ақлий ва жисмоний

меҳнат натижаси муомала қилиш мароми ностандарт фикрлашнинг мажмуаси тариқасида юзага келади. Талабалар жамоасида танқид ва ўзини ўзи танқид, баҳолаш ва ўзини ўзи баҳолаш, текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш, бошқариш ва ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи ривожлантириш, ўзини ўзи намоён этиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, гуруҳий мулоҳаза ҳамда шахсий мушоҳададан иборат мустақил фикрлашнинг сифатлари шаклланади.

Инсонни инсон томонидан идрок қилиш, яъни нотаниш шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш, уни таҳмин қилиш, энг зарур аломатлари ва белгилари тўғрисида материаллар тўплаш ҳам ижодий фикрлашнинг маҳсулидир. Мазкур мураккаб босқичли иборат билиш жараёни инсондан иродавий зўр беришни, ақлий жиддийликни, онгли муносабатни, барқарор вазиятни, қулай шарт – шароитларни талаб қилади, буларнинг бевосита таъсири орқали маълум бир қарорга келинади.

Ижодий ишлар, кашфиётлар, ихтиролар, ихтирочилик таклифлари ҳам ижодий фикрлашнинг маҳсули ҳисобланиб, амалий ва назарий аҳамиятли илмий фаразлар, гоёлар, улғувор мақсадлар, юксак эзгу ниятлар унинг вазифасига киради.

Талабанинг фикрлаш фаолияти ижтимоий хусусиятга эга. Фикрлашнинг ижтимоий тарихий тараққиёти даврида даставвал овқатланиш учун озуқа излаш, кейинчалик эса меҳнат қуролини яшаш ва улардан ўз ўрнида фойдаланиш кезида шахслараро фикр алмашиш, тажриба билан ўртоқлашиш эҳтиёжи вужудга келган. Инсоннинг ўзаро мулоқотга киришиши, муомала қилиши, муносабат ўрнатиши натижасида фикр билдириш, сўзлашув уқуви юзага кела бошлаган. Нутқнинг шарофати билан фикрлаш маҳсуллариининг изчиллиги, мантиқийлиги, тизимлиги пайдо бўлган, келажак авлод учун аънавий мерос тариқасида қолдириш имконияти туғилган. Инсоният томонидан тўпланган тизимлаштирилган тажрибалар, билимлар, кўникма ва малакалар қолдирилмаганида эди, одамзоднинг фикр юритиши фан, техника, маданият соҳаларинда бундай улкан ютуқларга эриша олмасди.

Талабада мустақил фикр юритиш муаммоли вазият вужудга келишидан бошланади, лекин мазкур вазият

туғилиши, ечими бу билан тугалланмайди. Талабада билишга нисбатан мойиллик, ихтиёрсиз хатти — ҳаракат муаммоли вазиятгача ёрқин бўлмайди, у ноаниқ ҳолда юзага келади, сўнгра бу маънода ечимга муҳтож муаммоли вазият яралади ва ниҳоят унинг ечими топилса, лекин билишнинг муаммодан кейинги босқичи фикрнинг ўз йўналишида ихтиёрсиз давом этаверади (муаммогача (муаммоли вазият (муаммодан кейинги вазият).

Талабанинг ўқув фаолиятида фикр юритишнинг ўзаро мустақам боғланган берк занжири вужудга келади: мустақил фикрлаш, муаммо, масала (топширик).

Талабанинг мустақил фикрлашни қуйидаги босқичларда таркиб топиши мумкин.

1. Мустақил фикр юритиш фаолиятида, энг аввало ҳал қилиниши зарур бўлган масала (топширик) талаба томонидан аниқлаб олинishi керак. Агарада унинг олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирмаган бўлса, у ҳолда бирон — бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмайди. Демакки, талаба қаршисида ҳеч қандай муаммо пайдо бўлмаган, мабодо у ечиш шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотларга эга бўлса, унинг оқилона бажариши юзасидан йўл ва воситаларни шунчалик енгиллик билан топади. Бунинг учун талабалар қўйилган масала мазмунини аввало маълум дааражада тушуниб олишлари, унинг шартини текшириб чиқишлари, нима маълум ва нима номаълум эканлигини аниқлашлари мутлақо зарур. Фақат ана шундагина, улар сира шошиб қолмайдилар ва сира иккиланмасдан (топширик) шартини қидириб, зеҳн билан уни таҳлил қилиши, татбиқ этиш натижасида тўғри ечишга эришадилар.

2. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун энг зарур бўлган барча билимларни (қоидалар, омилар, қонуниятлар, хоссалар, хусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқаларни) татбиқ қилиш учун интиладилар. Бунинг учун эса талабанинг шахсий тажрибасида учраган ҳолатлардан, усуллардан унумли фойдаланган ҳолда янги шароитга, объектга кўчириш жараёни амалга оширилади.

3. Масала ёки муаммога тааллуқли фараз (тахмин) илгари сурилади, босқичлар таҳлил қилинади, ечиш

тўғрисида мулоҳазалар юритилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар, инвариантлар ҳақида фикр билдирилади, улар ўзаро қиёсланиш натижасида энг самарали аломатларга, белгиларга ажратилади ва ҳоказо.

4. Муаммо олдига қўйилган гипотезани муайян мезонлар натижаси ёрдами билан текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун ўзаро ўхшашлик ҳолатлари маънавий, шаклий, тузилмавий жиҳатдан таққосланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл материалларидан атрофлича фойдаланилади, яъни ижодий режалар тузиш, умумлашма образлар яратиш мақсад, натижаларини кўз ўнгига келтириш, тахминий муносабатларни идрок қилиш амалга оширилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ақлий хатти—ҳаракатлар тизимини татбиқ этиб кўрилади ва айрим ўзгаришларни киритиш мўлжали ойдивлаштирилади. Гипотеза мантиқий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, унинг муҳим аломатлари ажратилади, унинг тўғрилиги, ҳаққонийлиги бўйича тезкор ҳукм ва ҳулосалар чиқарилади.

5. Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган гипотеза тўғрилиги ёки нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектдан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар, ўйлар топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади ва ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия этилади. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техник масалаларни ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочилик таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий этишда турли—туман моделлар, вариантлар, препаратлар, технологик карталар ва бошқалар фикран таҳлил қилинади, сўнгга улардан энг маъқули, омилкори, оқили, энг мақсадга мувофиқи танланади ва унинг устига бош қотиришда давом эттирилади.

6. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларнинг тўғрилигига ишонч ва қаноат ҳосил қилиш учун талаба уни текшириш билан мустақил фикр юритиш хатти—ҳаракатларини яқунлайди. Ана шу фикрий операциялар, мулоҳаза шаклларида сўнг масала (тоншириқ) батамом ҳал қилинади деб топилади ва у тўғрида ўйлаш нисбий жиҳатдан тўхтатилади, холос.

Талабанинг мустақил фикр юритиши қуйидаги босқичлардан ташкил топган бўлиши мумкин:

1. Муаммонинг талаба идрок майдонида пайдо бўлиши.

2. Талаба томонидан масала, муаммо, топшириқ моҳиятини англаш.

3. Уларга ўхшаш маълумотлар ёки образларнинг вужудга келиши.

4. Тасаввур ва хотира материалларининг камайиши, тахминлар (фаразлар)нинг узлуксиз туғилиши.

5. Тахминларни босқичма – босқич текшириш ёки уларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш.

6. Янги тахмин(фараз)нинг юзага келиши ва такомиллашуви.

7. Фаразларни иккиламчи текшириш(иккинчи марта тасдиқлаш)

8. Масала, топшириқ, муаммо ечимини топиш (Ҳал қилиш).

9. Ихтиёрсиз ақлий хатти – ҳаракатларнинг давом этиши(фикрларнинг нисбий давомийлиги) ва ҳоказо.

Талабаларни мустақил фикр юритишга ўргатиш учун муаммонинг маънавий, шаклий, тузилмавий жабҳаларини ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларга диққат – эътиборни йўналтириш мақсадга мувофиқ:

- саволлари аниқ қилиб берилмаган муаммолар, масалалар, топшириқларда улар ўртасидаги боғлиқликлар, алоқалар, муносабатлар талаба томонидан таҳлил қилингандан кейин ифодалаб бериладиган саволларнинг вариантларидан бири қавс ичида кўрсатилади;

- берилганлари етишмайдиган муаммолар, масалалар, топшириқлар, уларни ечиш (бажариш, ҳал қилиш) учун етишмайдиган маълумотлар қавс ичида қолади;

- ортиқча маълумотларга, тафсилотга эга бўлган муаммо, масала, топшириқ, ортиқча маълумотлар билан берилади;

- бир неча йўл билан, усул билан, босқич билан ечиладиган, ҳал қилинадиган, бажариладиган муаммо, масала, топшириқ, бу ўринда турли масалалар (муаммолар, топшириқлар) берилади, бунда ечимнинг энг қулай, оддий, энг тежамли, омилкор йўли иложи борича яширинган ҳолда ҳавола этилади, муаммолар фикрлашнинг бир усулидан

иккинчисига, бир оддийроқ ҳукмдан мураккаброғига, бир хулосадан унинг алоҳида кўринишларига, шаклларига ўтиш талаба ақлий қобилиятини шакллантиришга қаратилган бўлади;

- мазмун ва моҳияти ўзгариб турадиган муаммолар, масалалар, топшириқлар, уларда ҳам битта мустаҳкамланган ақлий хатти — ҳаракатлардан бошқасига ўтишдан иборат ақлий қобилият таркиб топтиришга йўналтирилади, яъни уларни янги вазиятга, объектга кўчиш жараёнида фойдаланишга ўргатилади;

- исботлашга, кашф қилишга, янгилик очишга мўлжалланган муаммолар, масалалар, топшириқлар, улар ёрдами билан мантиқий фикрлаш ички муносабатларни далиллаш, қонуниятларини англаш сингари ақлий қобилият такомиллаштиради;

- мустақил фикрлашга, мантиқий мулоҳаза юритишга муаммолар, топшириқлар, масалалар, уларни ечиш(ҳал қилиш) учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрсатиш, ҳаётга мурожаат этиш, мантиқий мулоҳаза юрита олиш имконияти тақозо қилинади, уларнинг баъзилари математик хусусиятли, бошқалари эса, фақат мантиқий бошқотирма шаклида ҳавола этилади.

Мустақил фикр юритиш ўзининг самарадорлиги, долзарблиги, универсаллиги билан касбий тайёргарлик маҳорат сари талабаларни етаклайди, жамият ва табиат ҳодисаларини англаш учун пухта негиз ҳозирлайди.

Фикр юритишнинг мустақиллиги деганда, талабанинг шахсий ташаббуси билан унинг ўз олдига яққол мақсад, янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва назарий, хусусиятли фараз(тахминан, гипотеза) қилиши, қўйилган муаммони ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасиз, ўзининг ақлий изланиши туфайли, турли йўл, усул, восита топиб мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш жоиз.

Фикр юритишнинг мустақиллиги, ақлнинг серташаббуслигида, пишиқлиги ва танқидийлигида намоён бўлади. Ақлнинг серташаббуслиги деганда, талаба ўз олдига янги муаммони аниқ мақсад, яққол вазифа қўйишини, ана

шуларнинг барчасини амалга оширишда ниҳоясига етказишга, ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлиши назарда тутилади. Ақлнинг пишиқлиги, вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, эски йўллардан фориғ бўлишда ва бошқа рухий жараёнлар ифодаланади.

Ўзининг ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятга баҳо бера олишда ақлнинг танқидийлиги муҳим аҳамият касб этади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга муаммо моҳиятининг тўғри очилишига муайян мезонга асосланиб амалга оширилса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик дейилади. Мабодо, талабанинг тафаккури танқидийлиги субъектив (шахсий) хатоларга умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик деб аталади. Талаба фикрлашидаги танқидийлик оқилона, одилона, омилкорлик билан амалга оширилса, намоён бўлса, унда шахс учун муҳим ҳам ақлий, ҳам ахлоқий сифат (хислат) вужудга келади, деб комил ишонч билан айтиш мумкин.

Талаба фикр юритишининг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғлиқ тарзда кечади. Агар талаба томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсияномалар билдирилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай инсоннинг фикр юритиши сермаҳсул дейилади. Вақт оралиғида бажарилган ақлий фаолият қўламини ва сифатига оқилона баҳо бериш талаба фикр юритиши маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади. Талаба оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодисалар моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақиқатидан умумий ижтимоий қонуният яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз талабанинг мустақил фикрлаши ҳали изланмаган тўла фойдаланилмаган имкониятларга эга бўлиб, уларни тўла очиб фан ва техника тараққиётини

жадаллаштириш мақсадига хизмат қилади. Ҳар қандай ташкилот, янгилик тараққиёт – инсон ақл – заковатининг маҳсулидир, худди шу боис фан ва техника ривожини кўп жиҳатдан мутахассиснинг мустақил фикрлашига боғлиқ. Талаба камолоти жисмоний, ахлоқий ва ақлий босқичлардан иборат бўлиб, бу борада унинг мустақил фикрлаши етакчи, устувор ўрин эгаллайди. Ҳозирги даврнинг талабалари жисмоний, ахлоқий жиҳатдан комиллик даражасига енгиллик билан эришсада, лекин ақлий камолотга етишишга эса асаб тизимининг таранглашуви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув барқарор иродавий акт, узлуксиз фаоллик, фидоийлик намуналари эвазига босқичма – босқич, аста – секинлик билан амалга ошиши мумкин. Комил инсон бўлиб камол топишни эзгу ният қилган бўлгуси мутахассис аждодларимиз томонидан яратилган маънавият ва қадриятлар эгаллаш учун ҳамда келажак ривожини таъминлаш учун талабаларда мустақил фикрлашни, ижодий изланишни, ақлий фаолият усуллари шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии. М: Изд. МГУ, 1984.
2. Панибратцева З.М. Методика преподавания психологии. М. Просвещение, 1971.
3. Талызина Н.Ф. и др. Педагогическая психология. М., 1987.
4. Тошимов Р.Ю., Фозиев Э.Ф. Замонавий индивидуал ва гуруҳий психология. Т. Университет, 1999.
5. Формирование учебной деятельности студентов. Под.ред. В.Я. Ляудис М. Изд. МГУ, 1988.
6. Фозиев Э.Ф. Олий мактаб психологияси. Т. "Ўқитувчи", 1997.
7. Фозиев Э.Ф. Психология муаммолари. Т. "Университет", 1999.
8. Фозиев Э.Ф., Азизова Ш.В. Ташкилий психология Т. "Университет", 1999.

МУНДАРИЖА

Муқадимма

I боб. Психология ўқитишнинг назарий муаммолари.5

- 1.1. Олий ўқув юрларида психология ўқитишнинг янги гуманистик концепцияси
- 1.2. Ўқитишнинг янги услуби тавсифи
- 1.3. Педагогик технологиянинг психик муаммоларини тушунтириш.
- 1.4. Психологик – педагогик консилиум ва уни ўтказиш методикаси.
- 1.5. Психология ўқитишда кўргазмалиликнинг ўрни.

II боб. Психологик мавзуларни ўқитиш тизими.31

- 2.1. Психология фанининг методологик жабҳаларини ўқитиш ва тушунтириш методикаси. ✓
- 2.2. Методологик тушунчаларни шакллантириш методикаси.
- 2.3. Психология фани методологиясига оид мулоҳазалар методикаси.
- ✓ 2.4. Педагогик фаолиятида шахсиятга йўналганлик мавзусини таҳлил қилиш методикаси.
- 2.5. "Тафаккур" мавзусини тушунтириш методикаси.
- 2.6. "Хогира турлари" мавзусини тушунтириш методикаси.
- 2.7. "Ирода" мавзусини ўқитиш методикаси. ✓
- 2.9. Муаммоли ўқитиш услуби.
- 2.9. Муомала мавзусини тушунтириш методикаси.
- 2.10. "Раҳбар шахси" мавзусини тушунтириш методикаси.
- ✓ 2.11. Шахслараро муносабатлар хусусиятларини урганиш методикаси. ✓

III боб. Психология ўқитишнинг татбиқий жабҳалари. . .85

- 3.1. Ўқитувчининг этнопсихологик хусусиятларини баҳолаш мезонлари.
- 3.2. Касбий фаолиятнинг психологик баҳолаш тести.
- 3.3. Руҳий ҳолатларни диагностика қилиш ва коррекциялаш методлари.
- ✓ 3.4. Мулоқот психологияси бўйича психотренинг ўтказиш методикаси.
- 3.5. Талабаларга маслаҳатлар.
- 3.6. Интеллектуал тузилишини аниқлаш методикаси.

IV боб. Олий мактаб психологиясининг долзарб муаммолари.118

- 4.1. Олий мактаб психологиясининг долзарб муаммолари.
- 4.2. Аудиториядан ташқари фаолиятларда билимларни ўзлаштиришни такомиллаштириш йўли – йўриқлари.
- 4.3. Олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусиятлари.

Фойдаланилган адабиётлар. 157

15/079
У F-57

ПСИХОЛОГИЯ УҚИТИШ
МЕТОДИКАСИ